

ESKİ YAKIN DOĞU'DA FİLDİŞİ KULLANIMI VE TİCARETİ

(MÖ 5. YÜZYILA KADAR)

Pamukkale Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Hacı ÖREN

Danışman: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

Ocak-2024

DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza:

Öğrenci Adı Soyadı: Hacı ÖREN

ÖN SÖZ

İnsanoğlu var olduğu zaman diliminden itibaren bir şekilde kendini gösterebilmek veya beğenilmek için sürekli bir arayış içerisinde olmuştur. Bu bağlamda organik veya inorganik maddelerden boncuklu takılar (gerdanlık, kolye, taç, bileklik gibi) ile kendine yakışacağını düşündüğü ve farklı hissettirdiğine inandığı donatılar ile süslenmiştir. Böylece insanoğlu Paleolitik Çağ'dan itibaren çeşitli hayvan diş ve postundan yapılmış takılar, süs eşyaları ve kıyafetlerle dikkat çekmeyi başarmıştır. Nitekim günümüze kadar fil/mamut dişleri gibi şekillendirilebilen hayvan dişlerinden yapılmış süs eşyaları ile mekân donatı objelerinin, oldukça rağbet gördüğü bilinmektedir. Buradan hareketle özellikle Tunç ve Demir Çağı'nda fildişinden yapılmış çeşitli eşyalara değer atfedilerek değiş-tokuş temelli ticarete yer aldığı ve bu durumun günümüze kadar devam ettiği görülmektedir. Ayrıca fildişinden mobilya aksamaları, kozmetik kutu ve kaşıkları, ayna ve yelpaze sapları ile saç taraklarının yapıldığı bilinmektedir. Demir Çağı ile insanlar tarafından fildişinden yapılmış ürünlere daha çok değer atfedilmesinden dolayı prestiji artan bu nesnelere Eski Yakın Doğu'da statü sembolü haline gelmiştir.

Eskiçağ tarihini pek çok öğrenciye sevdiren ve hakkıyla öğreten, bu çalışmanın en başından son noktasına kadar büyük emekleri olan değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Yusuf KILIÇ'a minnettar olduğumu özellikle belirtmek istiyorum. Diğer yandan çalışmam boyunca desteklerini hiç eksik etmeyen ve fikirleriyle bana yol gösteren kıymetli hocalarım Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN'e, Dr. Öğr. Üyesi Murat ORHUN'a, Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU'na, Prof. Dr. Şeyma AY ARÇIN'a, Doç. Dr. Ümran Ozan KARAHAN ile Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU'ya en derin şükranlarımı sunarım.

Bu günlere kadar her daim yanımda olan başta annem Ummahani ÖREN olmak üzere tüm aile üyelerine teşekkürlerimi sunar, müteveffa babam M. Fevzi ÖREN'i yad ederim. Aynı zamanda tez yazımında maddi manevi yardımlarını esirgemeyen saygı değer arkadaşlarım Doktorant Aysel ATEŞ, Dr. Öğr. Üyesi Salih SOSLU, Dr. Ayşegül SOSLU, Eskiçağ Tarihi Uzmanı Emin ÖKSÜZ, Dr. Tuba ERTUĞRUL, Dr. Hüsrem ÇELİK, Öğr. Gör. Aykut KABAK, Doktorant Mustafa ÇİDEM ve Akif TÜRKAY'a desteklerinden dolayı en kalbi duygularıyla teşekkür ederim.

ÖZET
ESKİ YAKIN DOĞU'DA FİLDİŞİ KULLANIMI VE TİCARETİ
(MÖ 5. YÜZYILA KADAR)

Ören, Hacı

Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

Ocak 2024, XIII+203 sayfa

Fildişi, fillerin savunma amaçlı kullandıkları bir organ olmasının yanında, çeşitli sanat eserlerinde süsleme ve eser ana yapım maddesi vazifesi gören bir ticari emtiadır. Zira dünyanın farklı alanlarında yapılan araştırmalar fildişinin Paleolitik Çağ'dan itibaren bir prestij göstergesi olarak boncuk ve takı yapımında kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca fildişi, ok ve mızrak uçları, iğne, bız, obsidyen bıçak sapları küçük figürinler, flüt ve düdük gibi üfleli müzik enstrümanlarının yapımında da sıklıkla tercih edilmiştir. Bununla birlikte fildişinden kozmetik kutu, kaşık, mobilya aksesuarı, tılsım objesi, ayna ve yelpaze sapı, bıçak ve kılıç kabzası ile kınlarının yapıldığı da görülmektedir.

Öte yandan Eski Yakın Doğu'da önceden beri varlığı görülen fildişinin Demir Çağ'dan itibaren yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim farklı yerleşimlerde ele geçen fildişinin yüksek tabakaya ait kişiler tarafından bir prestij nesnesi olarak tercih edildiği ve krallar arasında gerçekleşen hediyeleşme ve haraçlar içerisinde ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir. Bu durum dönemin güçlü devletlerinden Mısır, Asur ve Babil'in siyasi-ticari içerikli yazışmalarından da teyit edilmektedir. Nitekim Mısır kralları ile Babil, Asur, Hitit, Alaşya (Kıbrıs) ve Levant Bölgesi krallıkları arasında gerçekleşen siyasi içerikli çivi yazılı mektuplarda da fildişi gereksinimi ve ticaretinden söz edilmektedir. Diğer taraftan Yakın Doğu'da geniş kullanım alanı bulan fildişinin Afrika içlerinden Nil Vadisini takip eden ticaret güzergahından Eski Mısır'a ulaştığı oradan da Levant Bölgesi üzerinden Anadolu ile Mezopotamya içlerine kadar taşındığı ortaya çıkmaktadır. Buna karşın Asya Fili dışının ise Eski Hindistan bölgesinden Meluhha, Magan ve Dilmun'lu tüccarlar tarafından Mezopotamya ve Anadolu'ya getirildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim yapılan araştırmalar Eski Mısır, Mezopotamya, Anadolu ve Levant krallıklarının çeşitli yerleşim yerlerinde özellikle de saray yapıları içerisinde çok sayıda fildişinden sanat eserine rastlanmıştır. Bu durum fildişinin kullanımının yanı sıra Eski Yakın Doğu'nun önemli bir ticaret malzemesi olduğunu göstermektedir. Her ne kadar fildişinin ticari değeri konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmamış olsa da kullanım alanı ve talepleri bakımından değerli bir ürün olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Yakın Doğu, Fildişi, Ticaret, Demir Çağ

ABSTRACT
IVORY USE AND TRADE IN THE ANCIENT NEAR EAST
(UNTIL THE 5TH CENTURY BC)

Ören, Hacı

PhD Thesis, Department of History

Thesis Supervisor: Prof Dr. Yusuf KILIÇ

January 2024, XIII+203 pages

In addition to being an organ used by elephants for defense purposes, ivory is a commercial commodity that serves as decoration and the main production material in various works of art. Research conducted in different areas of the world shows that ivory has been used in the production of beads and jewelry as a sign of prestige since the Paleolithic Age. In addition, ivory was frequently used in the production of arrow and spearheads, needles, awls, obsidian knife handles, small figurines, and wind musical instruments such as flutes and whistles. In addition, it is also seen that cosmetic boxes, spoons, furniture accessories, talisman objects, mirror and fan handles, knife and sword handles and sheaths are made from ivory.

On the other hand, it is understood that ivory, which has been around for a long time in the Ancient Near East, has been used extensively since the Iron Age. As a matter of fact, it is seen that the ivory found in different settlements was preferred as an object of prestige by people belonging to the upper classes and was among the top gifts and tributes between the kings. This situation is also confirmed by the political-commercial correspondence of Egypt, Assyria and Babylon, which were the powerful states of the period. As a matter of fact, the need for and trade in ivory is mentioned in politically charged cuneiform letters between the kings of Egypt and the kingdoms of Babylon, Assyria, Hittite, Alaşıya (Cyprus) and the Levant Region. On the other hand, it is revealed that ivory, which found wide use in the Near East, reached Ancient Egypt through the trade route following the Nile Valley from the interior of Africa, and from there it was transported to the interior of Anatolia and Mesopotamia via the Levant Region. On the other hand, it is understood that Asian Elephant ivory was brought to Mesopotamia and Anatolia by traders from Meluhha, Magan and Dilmun from the ancient India region. As a matter of fact, research has revealed many ivory works of art in various settlements of Ancient Egypt, Mesopotamia, Anatolia and the Levant Kingdoms, especially in palace buildings. This shows that in addition to the use of it, ivory was an important trade material in the Ancient Near East. Although no information has been found about the commercial value of ivory, it is understood that it is a valuable product in terms of its usage area and demands.

Key Words: Ancient Near East, Ivory, Trade, Iron Age

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
RESİMLER DİZİNİ	vi
HARİTALAR DİZİNİ	xii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
GİRİŞ	1
Eski Yakın Doğu'nun Tarihi Coğrafyası.....	1
Eski Yakın Doğu'da Ticaret Olgusu ve Fildişi Ticareti	7
Eski Yakın Doğu'da Fildişi İşlemciliği.....	14
Başlıca Fildişi Stilleri	18
Asur Stili.....	19
Kuzey Suriye Stili.....	20
Levant-Fenike Stili	22

BİRİNCİ BÖLÜM

PREHİSTORİK ÇAĞ'DA FİL/MAMUT DIŞININ KULLANIMI

1.1. Fildişinin Tanımı ve Yapısal Özellikleri.....	25
1.2. Mamutların (<i>Mammuthus Rumanus</i>) ve Fillerin (<i>Elephantidae-Proboscidean</i>) Varlığı ile Yaşam Alanları.....	30
1.3. Su Aygırı (<i>Hippopotamus</i>) Varlığı ve Yaşam Alanları.....	32
1.4. Domuz-Yaban Domuzu (<i>Suidae-Sus scrofa</i>) Varlığı ve Yaşam Alanları.....	36
1.5. Üst Paleolitik Çağ'da (MÖ 50 000-12 000) Fil/Mamut Dışının Kullanımı	39
1.5.1. Fil/Mamut Dışından Yapılmış İnsan Üsluplu (Antropomorfik) Figürinler	39
1.5.2. Fil/Mamut Dışından Yapılmış Hayvan Üsluplu (Zoomorfik) Figürinler	44
1.5.3. Fil/Mamut Dışından Yapılmış Müzik Enstrümanları	46
1.5.4. Fil/Mamut Dışından Yapılmış Kişisel Süs Eşyaları	49
1.5.5. Fil/Mamut Dışından Yapılmış Diğer Objeler	50
1.6. Fil/Mamut Dışının İşlenmesinde Kullanılan Materyaller.....	51
1.7. Fil/Mamut Dışı Objelerde Desenler ve Geometrik Şekiller	52

İKİNCİ BÖLÜM

MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA FİLDİŞİNİN KULLANIMI VE TİCARETİ

2.1. Mezopotamya'da Tarih Öncesi Dönemde Fildişinin Varlığı.....	54
2.2. Sumerler ve Akad Devleti Dönemi'nde Fildişinin Kullanımı.....	55
2.3. Sumerler ve Akad Devleti Dönemi'nde Fildişi Ticareti.....	58
2.4. Babil Devleti Dönemi Fildişi Kullanımı ve Ticareti.....	59

2.5. Orta ve Yeni Asur Devleti Dönemi'nde Fildişi Kullanımı (MÖ 1350-609)	62
2.5.1. Orta ve Yeni Asur Devleti Dönemi'nde (MÖ 1350-609) Haraç-Hediye Olarak Fildişi.....	63
2.5.2. Nimrud (Kalhu) Fildişi Objeler Buluntuları.....	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ESKİ MİSİR VE LEVANT TOPLUMLARINDA FİLDİŞİ KULLANIMI VE TİCARETİ

3.1. Eski Mısır Toplumunda Fildişi Kullanımı.....	82
3.1.1. Mısır Hanedanlar Öncesi ve Erken Hanedanlık Dönemi Fildişi Kullanımı	82
3.1.2. Mısır Orta Krallık Dönemi'nde (MÖ 2000-1700) Fildişi Kullanımı.....	91
3.1.3. Mısır Yeni Krallık Dönemi'nde (MÖ 1550-1070) Fildişi Kullanımı.....	96
3.2. Eski Mısır Toplumunda Fildişi Ticareti	104
3.3. Levant Bölgesi'nin Başlıca Yerleşimlerinde Fildişi Kullanımı ve Ticareti	109
3.4. Fenikeliler'de Fildişi Kullanımı ve Ticareti.....	123
3.5. İber Yarımadası'nda Fildişi Kullanımı ve Ticareti	127

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM ESKİ ANADOLU TOPLUMLARINDA FİLDİŞİ KULLANIMI VE TİCARETİ

4.1. Anadolu'da Prehistorik Çağ'da Fildişi Varlığı ve Kullanımı.....	129
4.2. Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti ..	132
4.2.1. Kültepe-Kaniş Yerleşiminde Fildişi Kullanımı	132
4.2.2. Acemhöyük-Puruşhattum Yerleşiminde Fildişi Kullanımı.....	134
4.2.3. Tell Açıana (Alalakh) Yerleşiminde Fildişi Kullanımı	140
4.3. Anadolu'da Hitit Devleti Dönemi'nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti	142
4.3.1.1. Hattuşa (Boğazkale) Yerleşiminde Fildişi Kullanımı.....	143
4.3.1.2. Alacahöyük (Alaca) Yerleşiminde Fildişi Kullanımı.....	146
4.4. Geç Hitit Beylikleri Dönemi'nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti.....	147
4.4.1.1. Melid (Arslantepe) Yerleşiminde Fildişi Kullanımı	148
4.4.1.2. Sam'al (Zincirli) Yerleşiminde Fildişi Kullanımı.....	150
4.5. Urartu Devleti'nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti.....	151
4.6. Phrygia Devleti'nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti	159
4.7. Lydia Devleti'nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti.....	167
4.8. MÖ 1. Binyılda Anadolu'nun Diğer Toplumlarında Fildişi Kullanımı ve Ticareti	169
SONUÇ.....	173
KAYNAKÇA.....	181

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. Asur’da fildişi ve kemik işlemeciliğine ait artık ürünler. (D. Wicke, agm, p. 201.)	17
Resim 2. Yekpare fildişinden temsili tasvirli kozmetik kutu yapımı (George F. Bass, “Oldest Known Shipwreck Reveals Bronze Age Splendors” <i>Ntional Geographick Magazine</i> , Vol. 172, No. 6, 1987, p. 727.).....	18
Resim 3. Salmanasar Kalesi’ndeki T10 isimli odada ele geçen Asur Stili’ne ait fildişinden yapılmış kükreyen aslan başı. (V.E. Crawford et al, <i>age</i> , p. 37.).....	20
Resim 4. Nimrud’daki Salmanassar Sarayı’nın SW 7 numaralı odasında ve Yanık Saray’da bulunan, fildişinden yapılmış mobilya aksesuarları. (V.E. Crawford et al, <i>age</i> , p. 38.)	21
Resim 5. Nimrud, Salmanasar Sarayı SW7 odasında ele geçen, fildişinden alçak kabartma tekniğiyle yapılmış plak. (Zainab Bahrani “Assyria to Iberia: Closing Remarks”, <i>Assyria to Iberia: Art and Culture in the Iron Age</i> , (Eds. J. Aruz and M. Seymour), Metropolitan Museum of Art, New York 2016, p. 328.).....	22
Resim 6. Nimrud, Salmanasar Sarayı SW 37 odasında ele geçen, fildişinden ajur tekniğiyle yapılmış plak.(Maurizio Sannibale, “The Etruscan Orientalizing: The View from the Regolini-Galassi Tomb”, <i>Assyria to Iberia: Art and Culture in the Iron Age</i> , (Eds. J. Aruz and M. Seymour), Metropolitan Museum of Art, New York 2016, p. 307.)	23
Resim 7. Klasik Fenike Stilli fildişinden yapılmış at koşum takımlarından alınlık ve at gözlüğü. (G. Hermann and S. Laidlaw, agm, p. 94.)	24
Resim 8. Fildişi morfolojisinin görünüşü. (Sian Tiley-Nel, Annie R. Antonites, <i>Archaeological Worked Bone and Ivory</i> , University of Pretoria, South Africa 2015, p. 16.).....	26
Resim 9. Güneybatı Almanya’daki Swabian Jura bölgesinde yer alan Hohle Fels Mağarası’nda bulunan, fil/mamut dişinden yapılmış Venüs figürünü. (N. J. Conard, agm, p. 248.)	40
Resim 10. Fransa’nın güneybatı köşesindeki Brassempouy’de yer alan Pape Mağarası’nda ele geçirilen kolsuz ve kafa kısmı kabataslak şekillendirilmiş fil/mamut dişinden yapılmış figürün. (İrfan Deniz Yaman, “Paleolitik Çağ Sanatında Kadın Heykelcikleri”, <i>Prehistoryadan Günümüze Kadın</i> , (Ed. Meral Hakman), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 10.).....	43
Resim 11. Güney Almanya’da Hohlenstein-Stadel Mağarası’nda keşfedilen fil/mamut dişinden yapılmış “Löwenmensch Heykelciği” ya da “Hohlenstein-Stadel’in Aslan Adamı” adı verilen figürün. (S. Wolf, N. J. Conard, agm, p. 9.)	44
Resim 12 a) Swabian Jura’daki Vogelherd Mağarasında bulunan fil/mamut dişinden yapılmış çeşitli hayvan figürinleri (Harald Floss, “A New Type of Society Creates a New Type of Objects. Aurignacian Ivory Sculptures from the Swabian Jura (Southern Germany)”, <i>CIEN Años de Arte Rupestre Paleolítico: Centenario del Descubrimiento de la Cueva de la Peña de Candamo, 1914-2014</i> , (Eds. M. Soledad Corchón y Mario Menéndez), Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca 2014, p. 55.); b) Adı geçen yer de ortaya çıkarılmış, fil/mamut dişinden yapılmış ördek-karabatak figürünü (N. J. Conard, “Palaeolithic Ivory Sculptures...., p. 830.).....	45

- Resim 13.** Güneybatı Almanya'daki Hohle Fels ve Vogelherd Mağarası'nda ortaya çıkarılan fil/mamut dişi ve kemikten yapılmış flüt parçaları. (N. J. Conard, M. Malina, S. C. Münzel, agm, p. 1-2.) 47
- Resim 14.** Sumer şehir devletlerinden Kiş (Tell al-Uhaymir/Tell Ingharra) kenti yakınlarındaki mezar alanında yürütülen arkeolojik çalışmalarda bulunan fildişinden yapılmış insan başlı boğa heykelciği. (Peter Roger Stuart Moorey, agm, p. 101.) 56
- Resim 15.** I. Tikulti-Ninurta Dönemi'ndeki Yeni Saray'da bulunan fildişinden yapılmış mobilya aksesuarı. (W. Andrea, agm, p.14.)..... 62
- Resim 16.** Orta Asur Dönemi'ne tarihlendirilen Asur kentindeki Mezar 45'te ele geçen fildişinden yapılmış silindir kutu. (Jean M. Evans, "The Middle Assyrian Period", Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C., The Metropolitan Museum of Art, New York 2009, p. 208.)..... 63
- Resim 17.** III. Salmanasar Dönemi'ne ait siyah obeliskin C Yüzü üzerinde yer alan filler ve maymunlar. (O.S. M. Amin, agm, p. 10.)..... 67
- Resim 18.** III. Salmanasar Dönemi'ne ait obeliskin C Yüzü: Suhu ülkesinden Asur'a gümüş, altın, fildişi gibi haraç/hediye taşıyanların tasviri. (O.S. M. Amin, agm, p. 8.). 68
- Resim 19.** III. Salmanasar obeliskinin A Yüzü: Qarparunda'dan gümüş, altın, kalay, bronz, fildişi ve abanoz haraç-hediye getirilişi. (O.S. M. Amin, agm, p. 14.)..... 69
- Resim 20.** Eski Mısır formu fildişi plaka. (G. Herrmann and S. Laidlaw, Assyrian Nimrud..., p. 86.)..... 73
- Resim 21.** Nimrud, Salmanasar Sarayı SW7 isimli odada bulunan fildişi mobilya parçası. (Virginia R. Herrmann, "The Winged Disk and Lotus. Levantine Regenerative Motifs on the Banquet Steles of Sam'al", *Über das Alte Testament hinaus. Exegetische, religionsgeschichtliche und archäologische Beiträge. Festschrift für Herbert Niehr* (Eds. Herausgegeben von Dagmar Kühn, Oliver Dyma und Susanne Maier) Zaphon Printed, Münster 2023, p. 257.)..... 74
- Resim 22.** Nimrud, Kuzeybatı Saray yapısındaki AB isimli odada bulunan fildişi ve ahşaptan yapılmış yazı paneli. (R. D. Barnett and D. J. Wiseman, agm, p. 18.)..... 75
- Resim 23.** a) Nimrud, Yanık Saray fildişinden yapılmış kozmetik oval kutu parçası. (Manuelli, F., Pittman H., "A 'Flame and Frond' Ivory Plaque from the Neo-Hittite Excavations at Arslantepe/Melid. Regionalisms and Communities in Iron Age Anatolia", *Origini Prehistory and Protohistory of Ancient Civilizations*, Vol. XLI, No. 1, 2018, p. 151.), b) Nimrud, Salmanasar Sarayı'nda ajur tekniğiyle fildişinden yapılmış plakalar. (Manuelli, F., Pittman H., agm, p. 151.) 76
- Resim 24.** Nimrud'da bulunan fildişinden ajur tekniğiyle yapılmış mobilya aksesuarı. (K. Benzel, S. B. Graff, et al, *age*, p. 93.)..... 78
- Resim 25.** Nimrud, Kuzeybatı Sarayı'nda bulunan fildişinden yapılmış yelpaze sapları. 79
- Resim 26.** a) Arslantaş'ta (Hadātu) bulunan fildişinden yapılmış penceredeki kadın formu plaka, b) Nimrud (Kalhu), Kuzeybatı Sarayı, V. Oda'da bulunan fildişinden yapılmış penceredeki kadın formu plaka, c) Nimrud, Salmanasar Sarayı'nda bulunan fildişinden yapılmış penceredeki kadın formu plaka. (I. J. Winter, The 'Woman at the Window' ..., p. 181.)..... 80

Resim 27. Nimrud'da bulunan Fenike Stili'nde yapılmış fildişi plaka. (R. D. Barnett, <i>An Inlaid Phoenician...</i> , p. 37.).....	81
Resim 28. Naqada ve Badarian Dönemi fildişinden yapılmış etiketler. (R. F. Friedman and P. N. Fiske, <i>agm</i> , p. 520.)	83
Resim 29. Modern Mısır'ın güneyindeki Hierakonpolis'te Hanedanlar Öncesi Döneme (Naqada IIIa) tarihlenen (yaklaşık MÖ 3200) Tanrı Horus'u sembolize eden fildişi kozmetik kaşık buluntusu. (D. C. Patch, <i>age</i> , p. 44.)	85
Resim 30. Hierakonpolis'te Hanedanlar Öncesi Dönem'e ait fildişi bıçak sapı üzerinde yer alan insan ve hayvan betimlerinin çizimi. (G. Pizzato, <i>agm</i> , p. 31.)	87
Resim 31. Gebel el-Arak'ta bulunan sapı fildişinden yapılmış çakmak taşı bıçak. (Seton Lloyd, <i>The Art of the Ancient Near East</i> , Praeger Publishers, New York 1961, p. 31.)	87
Resim 32. Hanedanlar Öncesi Dönem'e (MÖ 3200) ait mezar buluntuları arasında yer alan fildişinden yapılmış tarak. (E. Watts, and B. Girsh, (Ed.) <i>age</i> , p. 110.).....	90
Resim 33. Üzerinde Tanrıça Hathor ve hiyeroglif yazıları bulunan fildişi kozmetik kutu. (H. E. Winlock, <i>age</i> , p. 15.)	92
Resim 34. Fildişinden yapılmış yaklaşık 30 cm uzunluğunda ve 5 cm genişliğinde apotropaik nesne. (A. W. Shorter, <i>agm</i> , p. 2.).....	93
Resim 35. Orta Krallık Dönemi'nin XII. Hanedanlık Devri'ne tarihlenen fildişi apotropaik asa parçası. (W. C. Hayes, <i>age</i> , p. 249.).....	94
Resim 36. Orta Krallık Dönemi ait fildişinden yapılmış apotropaik obje. (R. Bailleul-Lesuer, <i>agm</i> , p. 146.)	95
Resim 37. MÖ 1300 yıllarına tarihlenen fildişi ile ahşaptan yapılmış senet ve 20 kare oyun kutusu buluntusu ve çizimi. (W. Crist, A. de Voogt and A.-E. Dunn-Vaturi, <i>agm</i> , p. 188,190.)	96
Resim 38. XVIII. Hanedanlık Devri'ne ait fildişinden oyma tekniğiyle yapılmış av köpeği figürünü. (E. Watts and B. Girsh, <i>age</i> , p. 115.)	97
Resim 39. Mısır krallarından III. Tuthmosis ve II Amenhotep'in (MÖ 1479-1400) hükümdarlık dönemlerinde vezirlik yapan Rekhmira'nın (TT100) mezar odasındaki fresklerde egzotik ürünlerin haraç veya hediye olarak getiriliş sahnesi. (M. D. Pietri, <i>agm</i> , p. 306.)	99
Resim 40. Asa veya bıçak sapı olarak tasarlandığı belirtilen fildişinden yapılmış objeler. (W. C. Hayes, <i>age</i> , p. 247.)	100
Resim 41. Tutankamon'un mezarında ortaya çıkarılan fildişinden yapılmış çekirge (zoomorfik) şekilli figürün. (J. D. Cooney, <i>agm</i> , p. 4-5.).....	101
Resim 42. Kral Tutankamon'un mezarında bulunan krallığın sembolü olan güç, kuvvetin de göstergesi sayılan fildişinden yapılmış asa buluntusu. (A. J. Veldmeijer and S. Ikram, <i>agm</i> , p. 9-10.).....	102
Resim 43. Yeni Krallık Dönemi'ne (MÖ 1400-1300) ait ahşap ve fildişinden yapılmış yüzen kadın formu kozmetik ürün kaşığı. (P. Lacovara, <i>The Meaning and Symbolism...</i> , p.1.).....	103
Resim 44. Buto Tapınağı'na adak taşıyan fildişinden yapılmış kadın figürü. (https://www.livescience.com/ritualistic-artifacts-temple-of-the-pharaohs , Erişim Tarihi: 25.11.2021).....	103

Resim 45. Beth Yerah (Khirbet Kerak) ve Jericho’da (Eriha) fildişinden oyma boğa başları. (Ray L. Cleveland, “An Ivory Bull's Head from Ancient Jericho”, <i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i> , No. 163, 1961, p. 31,34.).....	110
Resim 46. Tell Qasile sit alanında yapılan arkeolojik kazılar neticesinde MÖ 11. yüzyıla tarihlendirilen fildişinden yapılmış bıçak sapı. (A. Mazar, agm, p. 7.)	111
Resim 47. Tell Qasile’de ördek formlu fildişinden yapılmış kozmetik kutu ve Eski Mısır tarzında olduğu belirtilen oval şekilli kozmetik kutu buluntularının çizimleri. (A. Mazar, agm, p. 10. 12.).....	112
Resim 48. Tell es-Sa’idiyeh’de bulunan fildişinden yapılmış iki adet koku şişesi. (J. B. Pritchard, agm, p. 8.).....	115
Resim 49. Kamid el-Loz fildişinden yapılmış ördek formlu kozmetik kutu. (M. Heinz, <i>age</i> , s.142.)	117
Resim 50. Megiddo’da ortaya çıkarılan, fildişinden yapılmış aslan ve sfenks kabartmalı kozmetik kutu ile üzerinde çeşitli bitki ve hayvan tasvirleri bulunan tarak. (G. Loud, <i>age</i> , p. 28, 44.).....	117
Resim 51. Kıbrıs’taki Kition ve Enkomi yerleşimlerinde ortaya çıkarılan nar veya haşhaş kozalağı şeklindeki fildişinden iğler. (C. Sauvage, agm, p.193.).....	118
Resim 52. Ugarit kraliyet sarayı, fildişinden oyulmuş tasvirli yatak panelleri. (A. Caubet, agm, p. 227-228.).....	119
Resim 53. Ugarit’te bulunan fildişinden yapılmış müzik enstrümanı. (A. Caubet, agm, p. 407.)	120
Resim 54. a) Kıbrıs Adası’ndaki Tunç Çağı yerleşimlerinden Enkomi’de fildişinden yapılmış 20 kare oyun takımı buluntusu, b) Morphou Toumba tou Skourou yerleşiminde 12 karelik fildişi plakalardan oluşan 20 kare oyun takımı parçaları. (Walter Crist, <i>Games of Thrones: Board Games and Social Complexity in Bronze Age Cyprus</i> , A Dissertation Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy, Arizona State University, Tucson 2016, p. 337-338.)	121
Resim 55. Kıbrıs/Salamis 79 nolu mezardan bulunan Fenike Stili’ne ait ajur tekniğiyle fildişinden yapılmış kanatlı sfenks. (J. Aruz, agm, p. 120.).....	122
Resim 56. Uluburun Gemisi’nde yer alan mamul ve yarı mamul fildişi buluntuları, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi. (Hacı Ören arşivinden 23.10.2022)	126
Resim 57. Antalya-Karain Mağarası B Gözü’nde ele geçen fildişinden yapılmış gerdanlık parçası. (I. Yalçınkaya, H. Taşkiran, vd., agm, s. 457.).....	131
Resim 58. Kaniş-Karum Ib tabakasında bulunan fildişinden yapılmış çıplak tanrıça figürini. (T. Özgüç, <i>age</i> , s. 206.)	134
Resim 59. New York Metropolitan Sanat Müzesi’nde sergilenen Acemhöyük şahin figürini. (E. Simpson, agm, p. 248.)	137
Resim 60. Fildişinden yapılmış kozmetik kutu, Acemhöyük (N. Özgüç, Acemhöyük’te Bulunmuş olan..., s. 555.).....	138
Resim 61. Acemhöyük’te bulunan fildişinden yapılmış mobilya aksamaları. (K. Benzal, S. B. Graff, et al, <i>age</i> , p. 78-79.)	139
Resim 62. Tell Açana (Alalakh)’da IV. tabakaya ait saray yapısı içerisindeki farklı odalarda bulunan fildişinden yapılmış objeler. (L. Woolley, <i>age</i> , Plate LXXVI-LXXVII)	141

- Resim 63.** Hatay Arkeoloji Müzesi deposunda bulunan Hint Fili dişleri, (K. A. Yener, agm, şek.1.) 142
- Resim 64.** Hattuşa-Boğazkale fildişinden yapılmış Dağ Tanrısı heykelciği, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi (A. M. Darga, *age*, s.110.)..... 143
- Resim 65. a)** Hattuşa-Boğazkale Tapınak VII’de fildişinden yapılmış dans eden bir savaşçı Tanrı figürini (Jürgen Seeher, *Hattuşa Rehberi: Hitit Başkentinde Bir Gün*, Ege Yayınları, İstanbul 2002. s. 168.) **b)** Hattuşa-Boğazkale fildişinden yapılmış üçlü tanrı grubu levha (N. Özgüç, agm, s. 499.) 144
- Resim 66.** Hattuşa’da yaklaşık 2800 yıllık olduğu tahmin edilen fildişinden yapılmış üzerinde sfenks ve aslan tasviri bulunan mobilya aksesuarı. (<https://www.aa.com.tr>, Erişim Tarihi: 13.11.2023)..... 146
- Resim 67.** Alacahöyük’te (Alaca) Eski Hitit Dönemi yerleşim katında fildişinden yapılmış dizleri üzerine çökmüş insan figürünü. (Önder Bilgi, *Anadolu’da İnsan Görüntüleri ‘Klasik Çağ Öncesi’*, Aygaz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 390.)..... 147
- Resim 68.** Yeni Hitit Beylikleri Dönemi, Melid (Arslantepe)’de bulunan “parlak hurma yaprağı” ekollü fildişinden yapılmış plak. (F. Manuelli, H. Pittman, agm, p.145.) 149
- Resim 69. a)** Altıntepe’de bulunan fildişinden yapılmış kartal başlı ve insan gövdeli grifon kabartmaları. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, s. 112.) **b)** Toprakkale’de bulunan fildişinden yapılmış çıplak kadın ve sırtı dönük erkek heykelciği. (R. D. Barnett, *A Catalogue of the Nimrud Ivories*, The British Museum, London, Levha CXXIX.) 153
- Resim 70.** Altıntepe’de bulunan fildişinden yapılmış insan yüzleri. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, Levha: XLV)..... 156
- Resim 71.** Altıntepe’de bulunan dörder ve üçer yapraklı fildişinden yapılmış palmet plakalar. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, Levha XLVI-1,4)..... 156
- Resim 72.** Küçük el şeklindeki fildişinden yapılmış allık kutusu kapağı. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, s. 55.)..... 157
- Resim 73.** Altıntepe’de bulunan fildişinden yapılmış hayat ağacı motifli levha. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, s. 56.) 158
- Resim 74.** Altıntepe’de bulunan fildişinden yapılmış yatan ve oturan arslan formu heykelcikler. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, Levha XXXVIII, XXXIV.) 159
- Resim 75.** Gordion da bulunan fildişinden yapılmış at koşum takımı parçası. (E. Erdan, agm, s. 179.) 161
- Resim 76.** Gordion Erken Phrygia Sitadeli, büyük megarondaki bir mobilyaya ait süvari figürlü kakma fildişi levha. (C. Kenneth Sams, agm, s. 53.) 163
- Resim 77. a)** Elmalı D Kurgan Tipli Mezar’da bulunan fildişinden yapılmış iki çocuklu kadın heykelciği MÖ 7. yüzyıl başı. (R. Akarsu, agm, s. 150.), **b)** Efes, Fildişi rahip-rahibe heykelciği MÖ 7. yüzyıl sonu. (E. Akurgal, *age*, s. 62.)..... 165
- Resim 78.** Pisidia Antiokheia Kenti’nde (Isparta/Yalvaç) bulunan fildişinden yapılmış kadın figürünü. (M. Özhanlı, agm, s. 91.) 166
- Resim 79.** Kerkenes Dağı’ndaki (Pteria) saray kompleksinde ortaya çıkarılan fildişi mobilya kakması. (G. Summers and F. Summers, agm, s. 122.) 167
- Resim 80.** Sardeis’te bulunan fildişinden yapılmış geyik formu at koşum takımı parçası. (C. H. Greenewalt, Jr. and M. L. Rautman, agm, resim 19.) 168

- Resim 81.** Ziyaret Tepe’de kremasyon tipi mezarda bulunan fildişi objeler. (E. Mandacı, agm, s. 54.) 170
- Resim 82.** Miletos’ta Aphrodite kutsal alanında koç götüren insan tasvirli fildişi levha. (V. Von Graeve, agm, s. 20.)..... 171

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Eski Çağ Mezopotamya fildişi ticaret yolları ve başlıca buluntu yerleri	61
Harita 2. Eski Çağ Mısır fildişi ticaret yolları ve başlıca buluntu yerleri.....	107
Harita 3. Eski Çağ tarihinde Roma Dönemi'ne ait kara ve deniz ticaret rotaları (Wilfred H. Schoff, <i>age</i> , p. 335.).....	108
Harita 4. Anadolu'da Prehistorik Çağ'da başlıca fil fosili buluntu yerlerini: 1) Eskişehir/Yukarısöğütünü, 2) Konya/Zengen, 3) Amasya/Suluova, 4) Konya/Dursunlu, 5)Kahramanmaraş/Gavur Gölü Bataklığı. (E Albayrak, A. M. Lister, <i>agm</i> , p. 199.) ..	130
Harita 5. Eski Çağ Anadolu'da başlıca fildişi buluntu yerleri.	172
Harita 6. Eski Çağ Anadolu fildişi ticaret yolları.....	172
Harita 7. Eski Çağ'da Yakın Doğu fildişi ticaret yolları.	176
Harita 8. Eski Çağ Levant Bölgesi fildişi ticaret yolları ve başlıca buluntu yerleri....	179

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

age	adı geçen eser
agm	adı geçen makale
agt	adı geçen tez
ARAB II	Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol. II.
ARI	Assyrian Royal Inscriptions
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
bkz	bakınız
C.	Cilt
CAD	The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago
CDA	A Concise Dictionary of Akkadian
cm.	santimetre
Çev.	Çeviren
Eds.	Editör/Editörler
et al.	et alia/et alius
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
m.	metre
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
No.	Numara/Sayı
RIMA 2	The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, Vol. 2
RIMA 3	The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, Vol. 3
RINAP 1	The Royal Inscriptions of the Neo Assyrian Period 1
RINAP 2	The Royal Inscriptions of the Neo Assyrian Period 2
RINAP 4	The Royal Inscriptions of the Neo Assyrian Period 4
s.	sayfa
S.	Sayı
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TTKY	Türk Tarih Kurumu Yayınları
vb	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
Vol.	Cilt
YKY	Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

Eski Yakın Doğu'nun Tarihi Coğrafyası

Modern Türkiye, Irak, İran, Mısır, Suriye, İsrail-Filistin, Ürdün, Lübnan, Sudi Arabistan, Umman, Katar, Kuveyt ve Pakistan'ın güneybatısını içine alan coğrafyaya uzmanlar tarafından Avrasya, Orta Doğu, Güneybatı Asya, Yakın Doğu gibi birbirinden farklı isimler verilmektedir. Prehistorik Çağlardan günümüze söz konusu bölgenin insanlığın iskân yerlerinin başında geldiği hatta bu ana karadan dünya geneline yayıldığı söylemek mümkündür. Ayrıca ifade edilen bölgede tespit edilen oldukça eskiye dayandırılan mağara yerleşimleri bu iddiayı doğrular niteliktedir. Bunun yanı sıra münbit toprakları ve doğal yaşama elverişli iklimi sayesinde insanlığın sosyokültürel izleri burada görülmektedir. Nitekim adı geçen bu coğrafya için söylenen “medeniyetlerin beşiği” tabiri yerinde bir ifadedir. Ek olarak yer altı ve yer üstü kaynakları açısından zengin olan coğrafya halen dünyanın diğer ülkelerini cezbetmektedir.

Eski Yakın Doğu'nun üç büyük medeniyet merkezinden biri olan Mezopotamya, Hellence “*mesos-mésoç*” ara/orta ve “*potamos-potámoc*” ırmak kelimelerinden türetilmiş olup iki nehir (Fırat [Εὐφράτης] ve Dicle [Τίγρις]) arası anlamına gelmektedir¹. Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alan bu verimli topraklara Mısırlılar da aynı anlama gelen “Naharina” ismini vermişlerdir. Aynı şekilde İslami devirlerde de iki nehir arasında kalan bu bölgeye “ada” manasına gelen “Cezire” ismi verilmiştir. Söz konusu bölge zaman içerisinde değişik isimlerle anılmıştır. Bugün Hor Dalmaç denilen Basra Körfezi'nin kuzeybatısındaki bataklık bölgeye Yeni Sumer Devleti (III. Ur Devleti) zamanında (MÖ 2060-1960) “Sumer”, I. Babil Sülalesi zamanında (MÖ 1850-1550) “Deniz ili” MÖ I. binyılda ise “*Kalde*” ismi verilmiştir². Basra Körfezi'nden Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine yaklaştığı alana, Sumerler zamanında “*Agade*” şehrine izafeten “Akad” denilmiş olup Klasik Dönem yazarları dönemin en büyük şehri olan “Babil”den dolayı aynı bölgeye “*Babilonia*” ismini vermişlerdir.

Çivi yazılı metinlerden MÖ III. binyılda Akad'ın batısındaki memleketlere, batı manasına gelen “*Martu Memleketi*”, doğusuna ise “*Subartu*” denildiği bilinmektedir. Yine söz konusu metinlerde Dicle Nehri'nin kolları olan Küçük Zap Suyu ve Diyala Nehri arasında kalan bölgenin güneyi “*Gutium*”, Basra Körfezi'nin doğusundaki topraklar ise “Elam” olarak adlandırılmaktadır. Ele geçen bilgilere göre, Mezopotamya'nın yerli halkı

¹ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1990, s. 45.

² Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Bursa 2006, s. 21-22.

olmayıp, MÖ IV. binyılda bölgeye geldikleri tahmin edilen Sumerliler tarihleri boyunca, Mezopotamya'nın güneyindeki coğrafyada şehir devletleri halinde yaşamışlardır. Bu şehir devletleri tarihleri boyunca her biri kendi başına bağımsız olan, kendilerine has tanrı ve idarecileri bulunan, toprak, su, otlak meseleleri ve başka sebeplerden birbirleriyle ve çevredeki diğer kavimlerle sürekli mücadele içinde olan küçük siyasi teşekküller şeklinde hayatlarını sürdürmüşlerdir³. Sumerlilerin oluşturdukları, merkezinde “*ziggurat*” adı verilen tapınaklar, devlet daireleri ile halkın oturduğu evler bulunan, çevresindeki belirli ve sınırlı topraklara sahip “şehir/kent devletleri” adı verilen bu siyasi örgütlenmeler, MÖ 1800 yıllarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Uygarlığın beşiği olarak adlandırılan Mezopotamya'nın topraklarının verimliliği, bölgenin sık sık istilalara maruz kalmasına sebep olmuştur. Bölge sakinlerinin tedrici olarak değişiklik göstermesine paralel olarak zamanla yer adlarının da değişiklik gösterdiği görülmektedir. Böylece tarihin uzun seyri içinde zaman zaman sakinleriyle birlikte topraklarının isimleri de değişen Mezopotamya, günümüzde kuzeyde Toroslar, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları, batıda ise Suriye Çölü ile çevrelenmiş bir alanı ifade eder. Mezopotamya'nın kesin hatlarla belirlenmesi mümkün olmayan kültürel sınırlarına bakıldığında ise batıda Suriye Çölü'nü Fırat Vadisi boyunca aşarak Filistin ve Lübnan Dağları'na, güneyden ise Elam üzerinden daha da doğuya doğru genişlediği görülmektedir⁴. Öte yandan, Mezopotamya coğrafı bir terim olmakla birlikte burada gelişen Sumer, Akad, Babil ve Asur gibi uygarlıklardan günümüze ulaşan bileşik kültürel bir kimliği de ifade etmektedir.

Verimli topraklara ve bol miktarda kaynak sulara sahip olan Mezopotamya bölgesi tarihin en erken devirlerinden itibaren insanların ilgisini çekmiş ve ilk insanlardan günümüze kadar sürekli iskân edilen bir alan olmuştur. Fakat bölgeye ilk yerleşenlerin etnik ve kültürel yapısı hakkında çok şey bilinmemektedir. Bu yüzden ilk sakinlerin kimler olduğu hususu açık değildir. Bölge tarihi üzerine çalışan araştırmacılar ise Sümer öncesi dönem için “*Presumerienler*” veya “*Protofiratlular*” tabirlerini kullanmışlardır. Bu kavimler için El Ubeyd halkları adının kullanılmasına vesile olan şey ise Sümer öncesi toplumlardan kalan birçok eserin modern El Ubeyd şehrinde ele geçirilmiş olmasıdır⁵.

³ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku (Asur, Babil ve Hitit Devletlerinin Yıkılışına Kadar)*, Konya 2014, s. 25-26.

⁴ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul 2011, s. 12.

⁵ Memiş, *age*, s. 29.

Mezopotamya tarihinde göç ve istilaların sıklıkla yaşandığı bilinmektedir. Bunun sebebi ise bölgenin verimliliğinin yanında doğal sınırlarının olmamasıdır. Çünkü bölge güneyde Arabistan çölüne, doğuda İran yaylasına batıda ise Fırat vadisiyle Anadolu'ya açık durumdadır. Dolayısıyla bütün bu yönlerden göç ve istilalara maruz kalmıştır. Bu hareketlilik bölgede kurulan siyasi teşkilatların kısa ömürlü olmasına neden olmuştur. Ayrıca doğal sınırların olmayışı bölgede yeşeren kültürün çevre bölgelere yayılmasında kolaylık sağlamıştır.

Eski Mısır'ın tarihi coğrafyasına bakıldığında ise Herodotos'unda dediği gibi Nil Nehri bölgenin can damarını oluşturmaktadır. Nitekim dünyanın en uzun ve su rezervi açısından sayılı nehirlerinden olan Nil Nehri'nde yılın belirli mevsimlerinde gerçekleşen taşkınlar birçok bitkinin yetişmesine olanak sağladığı gibi toprakların verimliliğini de arttırmaktadır. Bunun yanı sıra ılıman iklim yapısına sahip olan Mısır coğrafyasında yılın her mevsimi tarımsal aktivitelerin yürütüldüğü bilinmektedir. Bu özelliğinden dolayı yılda birden fazla ürünün hasadı yapılmaktadır. Yine söz konusu coğrafyaya bakıldığında doğusu ve batısının çöllerle kaplı olduğu görülmektedir. Su kaynakları bulunan vaha alanları hariç çöllerle kaplı çoğu yer insan yaşamı açısından elverişsizdir. Bu nedenle bölge nüfusu genellikle Nil Nehri Havzası'nda toplanmakta ve özellikle de Aşağı Mısır olarak bilinen Nil Deltası ile Akdeniz sahil bölgesinde yoğunlaşmaktadır. Bu durumun tarihin bilinen en erken dönemlerinden itibaren değişiklik göstermediğini söylemek mümkündür. Nitekim Nil Nehri Havzası'nın orta bölümünde yer alan Badarian ve Naqada Dönemleri olarak bilinen kültür evrelerinde nüfus bu alanda yoğunlaşmış olup insanların geçim kaynağının temelini zirai faaliyetlerin oluşturduğu gözlenmektedir. Adı geçen kültür evrelerine ait bölgelerde ele geçen arkeolojik veriler de bu durumu teyit etmektedir. Aynı zamanda Orta Mısır coğrafyasında insanların yaşamına elverişli bölge olan Nil Nehri Havzası boyunca ilkel köy tipi yerleşimlerin bulunduğu ve bunların belirli klanlar tarafından organize edilen siyasi teşekküller oluşturdukları düşünülmektedir. Bu siyasi durumun ilerleyen dönemlerde yerini birkaç köyün birleşiminden oluşan 'Nom' adı verilen şehir tipi bölgesel yönetimlere bıraktığı anlaşılmaktadır.

Bunların yanı sıra Mısır'da tarihi dönemlerden itibaren Aşağı ve Yukarı Mısır, kral 'Menes' idaresinde bir çatı altında toplanmış olup başkenti Menfis olan merkezi bir krallık kurulmuştur. Bu siyasi teşekkül yaklaşık MÖ 3200 yıllarına tarihlendirilmekte olup adı geçen dönemde Mısır'ın ticari açıdan uluslararası bir mahiyet kazandığı düşünülmektedir. Zira Mısır'da siyasi birlikteliğin kazanılmasıyla birlikte tarihi

serencamında da birtakım değişimlerin yaşandığı gözlenmektedir. Şöyle ki çevre bölgelere askeri seferler düzenlenmiş olup güçsüz krallıklar itaat altına alınmış ve böylece merkezi otorite güçlendirilmiştir. Buna ek olarak, Eski Mısır tarihi kronolojik olarak Hanedanlar Öncesi, İlk Hanedanlık (Erken Hanedanlık), Orta Hanedanlık, Yeni Hanedanlık ve Son Hanedanlık şeklinde dönemlere ayrılmıştır. Bu tarihsel süreç boyunca Eski Mısır Devleti'nde yaklaşık 31 krallık devri yaşanmış olup özellikle Son Hanedanlık Dönemi'nde Nübye ve Libya gibi ülke dışından gelen hanedanların egemenliği söz konusu olmuştur. Ayrıca bu dönemin sonlarına doğru ülke yönetiminin zaman zaman Asur, Pers ve Makedonya kralı İskender'in hakimiyeti altına girdiği bilinmektedir. Nitekim ülke içerisinde ve ülke dışı siyasi unsurların etkisiyle yönetimin sürekli el değiştirmesinden kaynaklanan siyasi istikrarsızlıklar tarihin kadim devletinin sonu hazırlamıştır. Böylece ülke MÖ 305-30 yıllarında Ptolemaios Krallığı tarafından yönetilmiş, akabinde de Roma Devleti'ne dahil olmuştur.

Bunların yanı sıra Levant Bölgesi'nin tarihi coğrafyasına bakıldığında batıda Akdeniz ve Kıbrıs Adası, kuzeyde Anadolu, güneyde Mısır, doğuda da Arabistan ve Mezopotamya ile çevrili olduğu görülmektedir. Jeopolitik konumu itibariyle doğu-batı ve kuzey-güney kültürlerinin geçiş güzergahı üzerine bulunmaktadır. Ayrıca Akdeniz kıyıları boyunca kıyıya paralel uzanan dağlar Akdeniz iklim özelliklerinin coğrafyanın iç kesimlerine ulaşmasını engellemektedir. Diğer yandan bölgedeki yüksek sıra dağların akarsu vadileri tarafından kesildiği yerlerden, iç kesimlere açılan doğal kapıların olduğu görülmektedir. Bu doğal geçitler vasıtasıyla deniz kıyısındaki limanlar ile iç kesimlerden gelen ticaret yolları kesişmektedir. Nitekim Levant içlerinden Akdeniz'e ulaşan ticaret ürünleri buradaki limanlardan gemilere yüklenip denize kıyısı olan diğer liman kentlerine kolayca nakledilmiştir. Ayrıca Akdeniz kıyıları boyunca yer alan düz arazilerde yaşayan insanların zirai faaliyetler yürütüp artı ürünler elde ettikleri bilinmektedir. Daha sonra söz konusu ürünler hem bu doğal geçitler sayesinde Levant içlerine hem de limanlar üzerinde farklı bölgelere taşınmasıyla ticari aktiviteler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bölge mağara yerleşimleri açısından uygun olup Son Buzul Çağı'ndan itibaren yerleşik hayatın başladığı düşünülmektedir. Burada Neolitik Çağ'dan itibaren Natufian (Natuf) akabinde ise Jericho (Eriha) kültür evrelerine ait iskanlar söz konusudur. İlk Tunç Çağı'ndan itibaren Mısır Krallığı ile siyasi ve ticari ilişkiler geliştirilmiş Hama, Ebla, Biblos, Ugarit Mari gibi yerleşimler ön plana çıkmıştır. Aynı zamanda MÖ 3. binyıla bölgeye Amurrular gelmeye başlamış Eriha, Sidon, Tyros, Berytos gibi yerleşik kentleri kurmuşlardır. MÖ

2. binyıldan itibaren ise Amoritler ve Mezopotamya coğrafyasından insanların bölgeye göç ettikleri anlaşılmaktadır. MÖ 2. binyılın ortalarında Levant'ın kuzeyinde Hurri-Mitanni egemenliği söz konusu iken, akabinde bölge Hitit Devleti'nin egemenliğine dahil olmuştur⁶.

Öte yandan Levant Bölgesi'ne MÖ 3. binyıl civarında göç ettikleri kabul edilen Kenanlılar zaman içerisinde bölge genelinde ticari ve siyasi aktiviteleri yürüten bölgesel güç haline gelmiştir. Daha sonra MÖ 1200'lü yıllarda meydana gelen Egeli Kavimler Göçü'nden sonra Levant Bölgesi'nde ilk merkezi devletlerinin kurulduğu görülmektedir. Bunların en bilineni İsrail Krallığı'dır. Adı geçen krallığın çok uzun sürmediği kısa zaman içerisinde parçalanarak bölgesel krallıklar şeklinde devam ettiği bilinmektedir. Buna ek olarak bölgedeki ticari zenginliği varisi olan Fenikeliler'de halihazırda mevcut olan gemi yapım tekniklerini geliştirerek neredeyse bütün Akdeniz'e hükmetmişlerdir. Hal böyleyken Demir Çağı'nda Mısır, Asur ve Babil gibi devletler belirli aralıklarla bölgeye hükmetmiş parçalı yapı arz eden şehir devletlerini de kendilerine vergiyle tabi kıldıkları bilinmektedir. Bu durumda siyasi varlıklarının korunması karşılığında şehir devleti konumunda olan yerel krallıkların söz konusu devletlere belirli oranlarda yıllık vergi ödemek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Akdeniz'de çeşitli kültürlerin birleşme noktasında yer alan Levant Bölgesi'nin stratejik önemini günümüze kadar koruduğu bilinmektedir.

Anadolu coğrafyası insanlığın ilk ortaya çıktığı yer olarak belirtilen Afrika ana karasına yakınlığının yanı sıra ikliminin de elverişli olmasından dolayı kısa zaman içerisinde insanların gelip yerleştiği coğrafyalardan biri olmuştur. Adı geçen memleketin özellikle güneyi ilk insan yerleşimlerinin başında gelmektedir. Bunun yanı sıra insanların ilk defa Avrupa'ya bu coğrafyadan geçerek yayıldığı da bilinen bir gerçektir. Ayrıca Anadolu coğrafyası jeopolitik konumu gereği Asya-Avrupa kıtalarının birleşim noktasında doğal köprü vazifesi görmektedir. Aynı zamanda sulak ve münbit topraklarla kaplı Anadolu Yarımadası, insanların yaşamını devam ettirmesi için doğal barınaklardan olan mağaralar açısından elverişli olması bu coğrafyayı oldukça elzem ve cazip kılmıştır. Bununla birlikte Anadolu'da su kaynakları, canlı yaşamına uygun iklim sahasını bünyesinde barındırmasından dolayı insanların ve çeşitli hayvan türlerinin buraya

⁶ Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş, İlkçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2004, s. 91-92.

yerleşmesi ve muhtelif bitkilerin yetişmesine zemin hazırlamıştır⁷. Zira canlı yaşamına uygun iklime sahip bir alanda hayatını sürdürülebilir durumda olan insan aynı zamanda besin ihtiyacını karşılamak ve bu şekilde varlığını sürdürmek mecburiyetindedir. Bu sebepten olmalı ki Anadolu’da kesintisiz bir yaşamın izlerini takip etmek mümkündür.

Böylece Anadolu’nun coğrafi özelliklerine kısaca göz attıktan sonra, taş devirlerini sırasıyla yaşayan akabinde çivi yazısının öğrenilip kullanılmasıyla birlikte tarihi çağlara geçiş yapan bu coğrafyanın tarihi sürecini inceleyebiliriz. Prehistorik Çağların en uzun sürecini kapsayan Paleolitik ve sonrasındaki Mezolitik Çağlardan itibaren Anadolu’da insanların Antalya Kayadibi, Öküz İni, Karain, Belbaşı, ve Kurtboğazi; İstanbul’da Yarımburgaz, Küçükçekmece; Hatay’da Musa Dağı mağaralarında yaşadığı ele geçen buluntulardan teyit edilmektedir. Taş Devirleri’nin sonuncusu yaklaşık MÖ 10000-5500 yıllarını kapsayan Neolitik Çağ’da ise Anadolu’da ilk olarak köy tipi yerleşimlerin yani yerleşik hayatın görülmeye başlandığı bilinmektedir. Bunlar içerisinde en iyi bilineni Göbekli Tepe ve Konya Çatalhöyük’tür.

Kalkolitik Çağ (Bakır-Taş Çağı) anlamına gelen bu kavram Anadolu insanlık tarihinin MÖ 5500-3000 yılları arasını kapsayan uzun bir zaman dilimini ifade etmektedir. Kalkolitik Çağ’da taşların yanında madeni araç gereçler yaygınlık kazanırken özellikle silah yapımında maden kullanımı dönemin göze çarpan en önemli özelliğidir. Anadolu’da bu çağda 1200’e yakın yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bunların başlıcaları: İzmir, Bakla Tepe, Liman Tepe; Denizli, Beycesultan; Samsun, İkiztepe; Yozgat, Alishar gibi yerleşim alanlarını saymak mümkündür⁸. Akabinde Anadolu’da MÖ 3000-1200 yılları arasında Tunç Çağı adı verilen evre yaşanmıştır. Söz konusu çağda Anadolu hakkında ilk bilgiler Mezopotamya’nın çivi yazılı belgelerinde geçmeye başlamıştır. Özellikle Akad kurucu kralı Sargon ile torunu Naram-Sin’in Anadolu’ya yaptıkları seferleri anlatan yazılı belgelerde Anadolu coğrafyası “*KUR URU Ha-at-ti*” “*Hatti Ülkesi ya da Gümüş Ülkesi*” şeklinde geçmektedir. Söz konusu çivi yazılı kaynaklardan Anadolu’nun Tunç Çağı’nda çevresi surlarla çevrili olan ve belirli bir bölgeye hükmeden çok sayıda küçük krallığın yaşadığı anlaşılmaktadır⁹.

⁷ Mehmet Özdoğan, “Anadolu’nun Tarih Öncesi, Paleolitik Çağ, İlk Adımlar”, *Arkeo Atlas Dergisi*, (Ed. Necmi Karul), Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 30. 55.

⁸ Savaş Harmanakaya, “Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme” *TAY-3(Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri)*, s. 7 vd.

⁹ Emin Bilgiç, “Anadolu’nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatları ile Rekonstrüksiyonu (Siyasî-ıdarî ve iktisadî-içtimai bakımlardan)”, *AÜDTCFD*, C. 6, S. 5, 1948, s. 489-516.

Anadolu'nun yazı ile tanıştığı MÖ 2. binyılın ilk çeyreğine baktığımızda ise öncelikle Asur Ticaret Kolonileri Devri adı da verilen bu dönemde Asurlu tüccarlar ticaret yapmaya gelirken beraberlerinde yazıyı getirerek Anadolu'da tarihi devirlerin başlamasına vesile olmuşlardır. Orta Anadolu'da Hattušaš (Boğazkale) merkezli bir devlet kuran Hititler Dönemi'nde ise Anadolu'da birçok yerel bölge krallıklarının varlığından söz edilmektedir. Batı Anadolu'da Ahiyava, Arzava, Wiluša ve Maša ile Hititlerin doğusunda ise; Mitanni, Azzi-Hayaša, İšuwa, güneyde Kizzuvatna, Tarhuntaša, Lukka kuzeyinde ise; Gaşkalar ile Palalar gibi belli başlı yerel krallıklardan bazılarını saymak mümkündür. Ayrıca Anadolu Demir Çağı'nın başlangıcı olarak kabul edilen MÖ 1200 yıllarından itibaren batıdan Egeli Kavimler (Deniz Kavimleri) denilen toplulukların istilasına maruz kalmıştır. Nitekim bu saldırılarla birlikte Hitit Devleti'nin siyasi varlığı da son bulmuştur. MÖ 9. yüzyıldan Büyük İskender'in MÖ 330 yılındaki Anadolu istilasına kadar geçen dönemde, Anadolu'nun batısında Lydialılar Orta Anadolu'da Phrygler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ise Urartu ve Geç Hitit Beylikleri ile Asur Devleti ve İran menşeli Persler gibi çeşitli kavim ya da devletlerin varlığı bilinmektedir. Bununla birlikte Helenistik Dönem'den sonra Roma'nın istilası ile başlayıp Bizans Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen zaman içerisinde Anadolu'da çok sayıda irili ufaklı krallıklar kurulmuştur.

Eski Yakın Doğu'da Ticaret Olgusu ve Fildişi Ticareti

Fildişi ticaretinin kesin olarak hangi tarihlerde yapılmaya başlandığıyla ilgili elde yeterli bilgi mevcut olmadığından kronolojik olarak belirlemek güç görülmektedir. Bunun nedeni ise daha çok değer kavramından önce ticarete temel özellik niteliğindeki barter-takas usulü emtia değişimine dayandırılan Prehistorik ticaret yapısıyla ilgilidir. Çünkü Neolitik ve öncesi zamanlara ait dünya geneli toplulukların sosyokültürel yapısı incelendiğinde bilinen ilk ticari anlayışın değiş-tokuş/takas temelli gerçekleştirildiği bilinmektedir. Şöyle ki yakın geçmişte ve günümüzde Afrika Kıtası içlerinde, Okyanus ülkelerinde yaşayan ada topluluklarında ve Amazon Havzası'ndaki birtakım kabilelerin halen bu sistemi sürdürdüğü görülmektedir. Bu bağlamda antropolog ve arkeologlar tarafından Avrupa Kıtası başta olmak üzere dünyanın diğer eski kıtalarında insanlığa ait en eski kalıntılar incelendiğinde yine bazı bölgelerde bulunmayan ve ticari fonksiyonlu olduğu düşünülen değerli emtiaların bir yerden başka bir yere aktarıldığı öngörülmüştür. Bu cümleden hareketle bazı coğrafi işaret niteliğinde olan emtiaların yakın veya uzak diyarlara nakledilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Burada söz konusu olarak beliren emtialara

bakıldığında işlenmiş veya yarı işlenmiş olan çeşitli doğal maddeler en iyi bilinenleridir. Bu doğal maddelerin, öncelikle avcılıkta yararlanılan eşyaların yapımında kullanıldığı akabinde ise süs eşyası veya klan ve boyları temsil ettiği düşünülen işaretleri barındıran takıların imalinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burada söz konusu takıların veya nesnelerin doğada ender bulunan çeşitli taşlardan (dağ kristali, çakmak taşı, obsidyen) veya hayvan kemikleri ile dişlerinden elde edildiğini söylemek mümkündür. Zira bu savları destekleyici yeni arkeolojik verilere ulaşılmakta, aynı zamanda Prehistorik Çağ'dan kalma mağaralar başta olmak üzere insan yaşam alanlarının varlığı tespit edilmektedir.

Bununla birlikte Sumerler'in Mezopotamya coğrafyasına gelmesinden önceki zamanlarda bölgede ilkel bir yaşam tarzını benimseyen topluluklar, Sumerler'in bu topraklara gelmesiyle birlikte şehir kültürüyle tanışmıştır. Mezopotamya kültür ve medeniyetinin oluşmasına ve gelişmesine katkıda bulunan Sumerler'in temellerini attığı bu medeniyet, daha sonra Sami asıllı Akad, Asur ve Babil gibi güçlü krallıklar tarafından daha da ileri taşınmıştır. Zira "medeniyet" denilen kavram birçok uygarlık veya insan topluluğunun tesir ettiği ve gelişmesine katkı sağladığı bir kültür yumağıdır. Şöyle ki Neolitik Çağ'dan itibaren başlayan yerleşik hayata geçilmesiyle bölgedeki köy yerleşimlerinin bir araya gelmesiyle birlikte kentler oluşmuştur. Dolayısıyla avcı-toplayıcı kültür zaman içerisinde yerini yerleşik üretici topluluklara bırakmıştır. Mezopotamya'da Kalkolitik Çağ ilk, orta ve son olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır. Bunlar aynı zamanda Mezopotamya kronolojisinde Halaf Kültürü (MÖ 6000-5400), Ubeyd (MÖ 5400-4000), Uruk dönemleri (MÖ 4000-3100) olarak da bilinmektedir. Güney Mezopotamya eksenli ortaya çıkan ve sonrasında Anadolu, İran, Suriye gibi coğrafyalardaki yerleşim yerlerini de tesiri altına alan gelişim evresine "Uruk Yayılım Alanı" adı verilmektedir. Bu sistemin MÖ 4. binyılın ikinci yarısında bölgelerarası ticaretin hız kazanması sonucu yayılım alanı oldukça genişlemiştir. Bununla birlikte kendi adı ile yani Uruk olarak adlandırılan kent devletinin MÖ 3. binyılın sonlarında yaklaşık 2.5 km²lik alana yayılması sonucu ticaret olgusu eski dünyanın artık vazgeçilmezi haline almıştır¹⁰.

Uruk Yayılım Alanı'nın tapınak ve saray gibi merkezi kurumları, diğer bir ifadeyle ekonomik ve politik güçleri kapsayacak şekilde genişlemesi sonucu artı ürünler,

¹⁰ Sevgi Dönmez, *Hititler Döneminde Anadolu'da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, s. 16.

zirai mallar ve diğ er değ erli ürünlerin dağı tım ve üretim kontrolü sağ lanmıştır. Bununla birlikte ü retilen ürünlerin tapınak depolarında toplanıp dağı tılmasından sonra oluş an artı ürün sistemi ekonomik yapı da ve ticari faaliyetlerde değ iş imleri beraberinde getirmiş , böylece ticaret farklı ř ekillerde yapı lmaya baş lanmıştır. Bu doğ rultuda ticaret, ürün yerine belirli bir değ er ve ölçü ye sahip değ erli ya da yarı değ erli çeşit li madenlerden ayarlanmış ölçü usulüne dayalı olarak karş ılıklı alış veriş ř ekline dönüş müş tür. Böylece Ubeyd Dönemi'nden itibaren süre gelen zanaat aktivitelerinin Uruk Dönemi'nde elit kesimin kontrolüne geçmesiyle birlikte değ erli maden ve zirai ürünlerin bölgeler arası ticaretteki önemi daha da artmıştır. Yine Uruk Dönemi'nde ticaretin geniş alana yayılıp öneminin artmasıyla birlikte değ erli madenler, taş lar ve prestij ürünleri ödeme aracı olarak da kullanılmış tır. Bunun yanı sıra uzun mesafeli ticaretin adı geçen dönemde gelişmesi sonucu diğ er bölgelerde bulunmayan kereste, çeşit li prestij ürünleri, madeni ve değ erli taş lardan yapı lmış nesnelere duyulan ihtiyaç her geçen gün artmıştır¹¹. Ayrıca kereste, zirai, değ erli ve yarı değ erli ürünlerin prestij göstergesi haline gelmesinin yanı sıra doğ ada nadir bulunan iş lenmiş veya yarı iş lenmiş ürünlerin yöneticiler ve elit kesim için oldukça önem arz ettiğ i anlaşı lmaktadır.

Mezopotamya bölgesinde de ç alışmamızla alakalı fildişi eserlerin bulunduğ u eski yerleşim yerleri mevcuttur. Bölgede ele geçen fildişi eserler incelendiğ inde bunların bu coę rafiada yaşadığı bilinen fil türlerinden veya çevre bölgelerde yaşayan fil türlerinin diş lerinden yapı ldıkları kabul edilmektedir. Özellikle bazı ç ivi yazılı ticari metinler söz konusu emtiaların bölgeler arası ticarete diğ er emtialarla birlikte taş ınmış olabileceğ i düşünölmektedir. Aynı zamanda yazılı vesikalar deę erli ve yarı deę erli madenlerle birlikte fildiş inin de piyasa deę eri hakkında veriler sunmaktadır. Burada nadir bulunmasından dolayı deę erli madenlerle birlikte fildiş inin piyasa deę eri mukayeseli bir ř ekilde verilmektedir. Nitekim *GÚ-biltum/talent* (takriben 30 kg.) *MİNA-mana* (takriben 500 gr) veya *GÍN-ř eqel* (takriben 8.4 gr) gibi aę ırlık birimleri üzerinden hesaplanan fildiş inin bakır veya gümüş cinsi madenlerle ölçü kıyaslamalarının yapı ldığı anlaşı lmaktadır.

Ayrıca yükte hafif pahada değ erli olan ticari emtialar ile fildiş inin bir arada yer alması beraberinde bazı soruları da akla getirmektedir. ř öyle ki ticarete bu emtianın yoğunluğ u ve değ eri ile arz-talep meselesi arasındaki bağ lantı ne derece sistematik

¹¹ Dönmez, *agt*, s. 18.

yapılmış olabilir ve bölgeden bölgeye değişen arz-talep dengesinin saptanıp saptanamadığı gibi birtakım soruları düşünmek gerekmektedir. Ancak bu sorular geçmişten ziyade günümüz ticaretine uygun gibi görülmektedir. Çünkü o dönem içerisinde genel geçer bir para ekonomisinin olmaması, ürünlerin değerli emtialar ile kıyaslamasında genellikle takas (barter veya trampa) usulüne dayalı bir ticari anlayışın varlığını akla getirmektedir. Bu tür ticari usuller göz önüne alındığında fildişinin değerli madenlerle kıyaslandığı ve ticaretinin de ona göre düzenlendiği anlaşılmaktadır. Burada özellikle şunu belirtmek gerekir ki dönemin çivi yazılı ticari ve iktisadi belgelerinde de benzer sonuçlara ulaşıldığını görmek mümkündür. Nitekim kıymetli emtialar arasında değer kavramı sürekli bir karşılaştırma metoduna dayandırılmaktadır. İlave olarak çivi yazılı ticari vesikalar ile arkeolojik buluntular fildişinin çoğunlukla bütün olarak, nadiren de iki parça haline getirilerek değerlendirildiğini ortaya koymaktadır.

Eski Yakın Doğu'nun çoğu yerleşimlerinde günümüze kadar özellikle mobilya işçiliği ile yaygın bir kullanım alanı bulan fildişi grubu sanat eserlerine rastlanmıştır. Ele geçen bu eserler incelendiğinde fildişinin Mezopotamya ve Mısır coğrafyasına genellikle güneyinde veya doğusunda yer alan diğer memleketlerden nakledildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki ticarete konu olan bu emtiaların ayrıntılı incelenmesi sonucu Yakın Doğu'nun fildişi açısından fakir olduğunu görmek mümkündür. Ancak modern Suriye ve çevresinde MÖ 8. yüzyıla kadar fillerin yaşadığını dair bilgiler Asur kral yıllıklarından anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Eski Mısır kralları tarafından Levant Bölgesi'ne yapılan seferler ve av faaliyetlerini içeren belgeler de bu bilgileri teyit etmektedir. Söz konusu belgelerde geçen fil türünü bazı araştırmacılar Asya Fili'nin bir alt türü olan Asur-Suriye Fili şeklinde tanımlamaktadır. Bunların yanı sıra adı geçen bölgedeki saray yapıları içerisinde bulunan fildişinden yapılmış eşyaların ayrıntısına bakıldığında; bunların altın, gümüş gibi değerli madenler ve taşlar ile dekore edildiği ve çeşitli renklere boyandığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan fildişi kakmalı mobilya aksesuarların ahşapların kullanıldığı gözlenmekte ve bu mobilya eşyaların yapımında da çoğunlukla abanoz ağacını tercih edildiği görülmektedir. Buradan hareketle abanoz, sedir, ceviz gibi ağaçların sağlam ve hoş görünümüne sahip olmalarından dolayı fildişiyle birlikte mobilya üretiminde eski çağlardan günümüze sıklıkla kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Yine fildişi kakmalı ahşaptan yapılmış yatak, koltuk, taht ve tabure gibi mobilyaların zenginlik veya prestij sembolü olarak nitelendirildiği görülmektedir.

Bunlara ek olarak küçük kozmetik kutular başta olmak üzere genellikle ahşap ile dekore edilen fildişi eşyalar saray yapıları ile zengin tacirlere ait yerleşim alanlarında ele geçirilmiştir. Ayrıca arkeolojik veriler at koşum takımlarının imalatında da fildişinin tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Özellikle alınlık ve at gözlüklerinin üretiminde fildişinin altın ve diğer metaller ile uyumlu bir şekilde işlendiği görülmektedir. Zira ele geçen bu buluntular incelendiğinde bunların statü göstergesi olarak üretilip kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim saray veya zengin tacirlerin ikamet alanlarında bulunan fildişi eşyalara bakıldığında bunların çoğunluğunun ince işçilik numunesi olduğu gözlenmektedir. Bu anlamda özellikle at koşum takımları ve mobilya aksesuarlarına iliştilen fildişleri üzerindeki motiflerin saraylara yakışacak şekilde işlendiğini görmek mümkündür. Bunların yanı sıra Mezopotamya ile Mısır'daki Erken Hanedanlar Dönemi'nden kalma mobilyalar, oyun tahtaları, müzik enstrümanları, silindir veya damga mühürler ile kozmetik kutuların yapımında çeşitli su canlısı kabuklarının yanı sıra fildişinin yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burada özellikle oyun tahtası ve mobilya yapımında fildişinin sıkça tercih edildiği daha sonraki yerleşimlerde ortaya çıkarılan arkeolojik verilerce doğrulanmaktadır. Ayrıca hem Mezopotamya hem de Mısır'ın bölge hâkimiyetinde etkin bir unsur olan MÖ 1. binyılın yerel krallıklarında fildişinin yoğun olarak kullanımı söz konusudur. Buna göre dönemin büyük devletlerinin hâkim oldukları yerlerde bulunan vassal krallardan fildişi maddesini hediye veya haraç yoluyla elde ettikleri anlaşılmaktadır¹². Şöyle ki devletlerin yönetici kadrosunu oluşturan saygın kişi mezarlarında yer alan gravürler, saray kabartmaları ile krallara ait çivi yazılı belgeler ve özellikle vassal krallıklarla yapılan yazışmalar bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Mezopotamya'nın bazı eskiçağ yerleşimlerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmalarında elde edilen buluntular Güney Mezopotamya ve Basra Körfezi arasında gerçekleşen ticarete dair kanıtlar sunmaktadır. Özellikle Cemdet Nasr Dönemi'nde (MÖ 3100-2900) ticaretin Meluhha, Magan ve Dilmun gibi memleketlerle yoğun olarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemde Güney Mezopotamya'da yer alan Sumer şehir devletlerinin, Dilmun ile ileri seviyede ticari faaliyet yürüttükleri böylelikle Magan ve Meluhha yerleşimleriyle de bağlantı kurdukları görülmektedir. Akabinde Er Hanedanlar Dönemi'nin (MÖ 2900) başlangıcından itibaren, Güney Mezopotamya ile

¹² Kim Benzel, Sarah B. Graff et al., *Art of the Ancient Near East*, Yale University Press, New York 2010, p. 45-46.

Dilmun arasında gerçekleşen ticari münasebete ilişkin arkeolojik buluntular bu ticari hareketlilik hakkında önemli bilgiler ortaya koymaktadır.

Ayrıca yürütülen arkeolojik kazılar sonucu Er Hanedanlar Dönemi ve sonrası ticari münasebetlere dair ele geçen çivi yazılı vesikaların sayısı artıkça Dilmun adıyla sıklıkla karşılaşılmaktadır. Şöyle ki Uruk Dönemi'nin son yıllarından itibaren Er Hanedanlar Dönemi'ne kadarki süreçte Güney Mezopotamya ile Dilmun arasındaki ticaretin sürekli bir gelişim gösterdiği gözlenmektedir. Buna karşılık, Güney Mezopotamya'nın Basra Körfezi dışında doğrudan ticarete katıldığını gösteren kanıtlar henüz yetersizdir. Nitekim Güney Mezopotamya ve Mısır arasında adı geçen erken dönemde yelkenli yük gemilerinin ticaret rotalarını gösteren kanıtların yetersiz olmasından dolayı ticaret güzergahı tam olarak tespit edilememektedir. Bu dönem ve sonrasında Basra Körfezi'nde yer alan günümüz Umman ülkesine lokalizasyonu yapılan Magan başta olmak üzere diğer antik yerleşimlerde Mezopotamya kökenli çanak çömlekler ile yük taşımacılığında kullanılan eşyalara rastlanılmış olması, güçlü bir ticari aktivitenin delili olarak görülmektedir¹³.

Bunların yanı sıra eskiçağda Mezopotamya ve Mısır arasındaki ticari münasebetlere bakıldığında ilk somut veriyi “Gebel el-Arak Bıçağı” ismiyle bilinen çakmak taşından yapılmış fildişi saplı bıçak oluşturmaktadır. Ayrıca sonraki dönemlerde Mısır ve Mezopotamya uygarlıkları arasındaki Kuzey Yolu adı verilen ticaret yolunun Filistin-Suriye üzerinden Anadolu ve İran'a uzandığı, oradan da Asya içlerine kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. Asya içlerinden başlayan ve Mısır'ın orta bölgesine kadar ulaşan bu yol ağı, Krallar Vadisi'nde yer alan devletin ileri gelenlerine ait mezarlardaki tasvirlerden anlaşılmaktadır. Bunlara ek olarak farklı amaçlar için renklendirmede kullanılan diğer değerli veya yarı değerli taşlar ile fildişi, abanoz gibi egzotik emtiaların çeşitli toplumlar arasında ticaretinin yapıldığı da gözlenmektedir. Söz konusu bu emtiaların taşındığı ticari rotanın Mısır'ın orta kesimine kadar uzandığını arkeolojik ve antropolojik verilerden teyit etmek mümkündür¹⁴.

Tunç Çağı'nda, Eski Yakın Doğu'nun bazı yerleşim alanlarında zooarkeolojik çalışmalar yürüten araştırmacılar Nil Deltası, Güney Levant nehir vadileri ile Asi Nehri

¹³ William Foxwell Albright, “New Light on Magan and Meluḫa”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 42, 1922, p. 317-320.

¹⁴ Mark Samuel, *From Egypt to Mesopotamia: A Study of Predynastic Trade Routes Studies in Nautical Archaeology; No. 4*, Texas University Press, Austin-Tekas 1998, p. 129-130.

Vadisi'nin büyük bir kısmının su aygırının yaşam alanlarını oluşturduğunu saptamışlardır. Ayrıca Tunç ve Demir Çağ'da Asi Nehri Vadisi ve Amik Ovası'nın bataklığı ile Fırat Nehri ve ana kolları boyunca uzanan ormanlık alanlarda fillerin yaşadığını arkeolojik buluntular ile çivi yazılı belgelerde kanıtlamaktadır. Özellikle Canan Çakırlar ve Salima İkrâm sözü edilen yerleşimlerde yürütülen kazılarda ele geçen paleontolojik buluntuların bu iddiayı desteklediğini ifade etmektedirler. Ayrıca paleontolojik buluntulardan hareketle "Suriye Filleri'nin" kökeninin günümüz Asya Fili alt popülasyonuna dâhil olan Hindistan Fili olduğu yönünde görüşler de mevcuttur¹⁵.

Tüm bunların yanı sıra günümüz Umman ülke sınırları içerisinde yer alan Ras al-Hadd antik yerleşim yerinde hançer veya bıçak gibi kesici alet sapı yapımında kullanıldığı düşünülen fildişi objeler de ele geçirilmiştir. Burada bulunan fildişi eserler hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Nitekim adı geçen yerleşimde ortaya çıkarılan seramik ve karnelinden yapılmış süs objeleriyle Asya Fili'ne ait olduğu belirtilen fildişi eserlerin aynı tabakada ortaya çıkarılması uzun mesafeli bir ticaretin göstergesi olarak düşünülmektedir. Çünkü Asya Fili dişi, o bölgede ve belirtilen dönem içerisinde Pakistan'daki Harappa yerleşimi başta olmak üzere Asya Kıtası antik yerleşimleriyle Güneybatı Asya (Mezopotamya ve Arap Yarımadası'nın doğusu) yerleşimleri arasında canlı bir ticaret hacminin delili olarak gösterilmektedir. İlâveten ele geçen bu fildişi objeler üzerine yapılan araştırmalar bunların Asya Fili'ne ait olduğu yönündeki görüşü desteklemektedir¹⁶.

Öte yandan Ras al-Hadd antik yerleşiminde, Kuzeybatı Hindistan'daki Gujarat menşeli olan fildişi ve boyalı çanak çömleklerin çoğunluğu elit kişilerin mezarlarında bulunmuştur. Ayrıca günümüzde Umman ülke sınırları içerisinde yer alan 40 eski yerleşim yerinin 12'sinde ortaya çıkarılan fildişi buluntuları da bunu teyit etmektedir. Burada işlenmiş fildişi buluntuları arasında oval kutu parçaları, pandantifler, küçük bir heykelin gövdesi ile B adı verilen höyük yerleşiminde bir kaideye tutturulmuş fildişi boğa toynağı bulunmuştur. Bunun yanı sıra J Höyüğü'nde de bir kaideye tutturulmuş fildişinden yapılmış boğa bacağı; Mezar 12'de fildişi kadın figürünü; Mezar 26'da kılıç

¹⁵ Michele Massaa, Alessio Palmisano, "Change and Continuity in the Long-Distance Exchange Networks Between Western/Central Anatolia, Northern Levant and Northern Mesopotamia, c.3200–1600 BCE", *Journal of Anthropological Archaeology* 49, 2018, p. 69.

¹⁶ Maurizio Cattani, Jonathan Mark Kenoyer, Denny Frenez, Randall W. Law & Sophie Méry, "New Excavations at The Umm An-Nar Site Ras Al-Hadd HD-1, Sultanate of Oman (Seasons 2016–2018): Insights on Cultural Interaction and Long-Distance Trade", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies Volume 49*, Archaeopress, Oxford 2019, p. 76.

veya cilalı fildişi değnek koleksiyonu; OA 208'den parçalanmış fildişi fincan ele geçirilmiştir. Tipolojik olarak yukarıda verilen işlenmiş fildişinden yapılmış mezar buluntuları için kesin bir tarih verilememekle birlikte, belirtilen yerlerde bulunan küçük kap kacaklardan hareketle bu fildişi nesnelere MÖ 1900-1700 yıllarına tarihlendirilmektedir. Nitekim bu buluntular Harappa orijinli diğer buluntularla karşılaştırılmış ve bunların Gujarat ile Harappa antik yerleşiminde ortaya çıkarılan fildişi objelerle büyük benzerlikler taşıdığı belirtilmiştir. Ayrıca hem kuzeydeki Mezopotamya ticaret şehirleri hem de Pakistan sınırları içerisinde yer alan Harappa ile Mohanjedero (Meluhha) yerleşimleriyle doğrudan ticari bağlantısı olan Dilmun'un (modern Bahreyn), bölgelerarası ticarete üs merkezi konumunda olduğu bilinmektedir. Zira adı geçen coğrafyalardaki yerleşimlerde bulunan fildişinden yapılmış objeler detaylı olarak incelenmesi sonucu ortaya çıkan veriler bu ticari temasın doğruluğunu kanıtlamaktadır¹⁷.

Eski Yakın Doğu'da Fildişi İşlemeciliği

Eski Yakın Doğu'da, büyük olasılıkla kabilelerde veya ailelerde nesiller boyunca geleneklerini sürdüren fildişi oymacıların, herhangi bir loncaya ait olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Mezopotamya'daki Sumer şehri Ur'da zanaatlarını icra eden fildişi oyma ustalarının marangozlar grubuna dahil olduğu düşünülmektedir. Ancak MÖ 2. yüzyıldan kalma Orta Hindistan'ın Sanchi şehrindeki ünlü Budist tapınağının inşaatında çalışan "Bhilsa" isimli fildişi oyma ustalarının kendilerine ait loncalarının olduğu belirtilmektedir. Yine MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen Jataka Efsaneleri'ne göre, Kuzey Hindistan'daki fildişi oyma işçilerinin sadece bu mesleği icra ettikleri ve zanaat köylerinde yaşadıkları belirtilmektedir. Bununla birlikte, Yakın Doğu'da, fildişi oyma işçilerinin bilinen bir loncaları olmasa da "ekoller" oluşturacak şekilde gelişmiş bir sistemle çalıştıklarını gösteren çok sayıda veri mevcuttur. Tüm bunların yanı sıra MÖ 5. yüzyılda Antik Hellas'ta ise fildişi oyma işlerinin daha farklı bir sistemle yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Şöyle ki, fildişi oyma işi ile fildişi yumuşatma işi birbirinden farklı birer zanaat dalı olarak görülmektedir. Burada profesyonel taş heykeltıraşların aynı zamanda fildişi oyma mesleğini yürüttükleri anlaşılırken, bunların Roma İmparatorluğu'na kadar olan süreçte, batıda ilk kez ne zaman örgütlendikleri veya birliktelik kurdukları hakkında herhangi bir kanıt

¹⁷ Steffen Terp Laursen, *The Royal Mounds of A'ali in Bahrain the Emergence of Kingship in Early Dilmun*, Aarhus University Press, Aarhus 2017, p. 253-254.

bulunmamaktadır¹⁸. İlave olarak Hellen sanatında Klasik Dönem'in sayılı heykeltıraşlarından birisi olarak kabul edilen Pheidias'ın MÖ 460-430 arası tarihlerde yaptığı heykellerinde mermer, bronz, altın ve fildişi malzemelerin birlikte kullandığı anlaşılmakta ve adı verilen Hellenli bu heykeltıraşın dahi herhangi bir lonca veya fildişi işlemeciliğine ait belirli bir meslek grubuna aidiyeti bilinmemektedir¹⁹.

Bununla birlikte fildişi oyma işçiliği ekollerin kurulmasının yanı sıra lonca gibi kapalı birlikteliklerin oluşturulmasının, başlıca el işi zanaatlarına ait becerilerin korunup sürdürülmesine olanak sağladığı bilinmektedir. Ancak bu ekoller veya loncaların üretimi olan fildişi eserlerin stiline bakılarak zanaatkârların milliyeti hakkında kesin sonuçlara varılamamaktadır. Belirli bir sanatsal alanda eser üreten yetenekli bir zanaatkârın stilini bir gecede yeni ustaya aktarımı mümkün iken, oyma zanaatına ait ustalık mesleğiyle özdeşleşen becerilerin öğretilmesi o kadar kısa zamanda gerçekleştirilememektedir²⁰.

Çivi yazılı belgelerden Levant ve Kuzey Suriye kökenli seyyar el zanaatları ustalarının belirli mevsimlerde nafakalarını sağlamak amacıyla diyar diyar gezerek altın, gümüş, bakır ve kolay oyulabilen taşlar ile şekil verilen ahşap, fildişi vb organik nesnelere insanların isteğine göre hayvan, bitki ve insan motifli süs objeleri ürettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bu zanaatçıların hünerlerine göre saray erkânından olan yönetici kesim ile elitist kişilere adı geçen organik veya inorganik nesnelere dönemin koşullarına ve modeline uygun sanat objeleri yaptıkları Ebla, Mari, Ugarit ve Asur gibi yerleşimlerde yürütülen kazılar ve araştırmalar sonucunda bulunan arkeolojik verilerce teyit edilmektedir. Burada özellikle zengin tüccarlar ile saray yöneticileri ve yüksek rütbeli askeri kimliğe sahip elitist kişilerin dönemin sanat anlayışına uygun objelerden tanrı, tanrıça figürlerine ait siparişlerini seyyar fildişi yontu zanaatçılarına verdikleri düşünülmektedir. Nitekim yontu ustalarının söz konusu figürinler ile sanat eserlerini meydana getirirken genellikle değerli madenler ve taşlar ile fildişi gibi işlenilmesi daha kolay olan emtiaları tercih ettikleri bilinmektedir²¹. Zira ele geçen buluntular da bunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

¹⁸ Richard D. Barnett, *Ancient Ivories in The Middle East*, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1982, s. 10-11.

¹⁹Taciser Sivas (Ed.), *Genel Uygarlık Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir 2019, s. 78.

²⁰ R. D. Barnett, *Ancient Ivories in the Middle East*, s. 11.

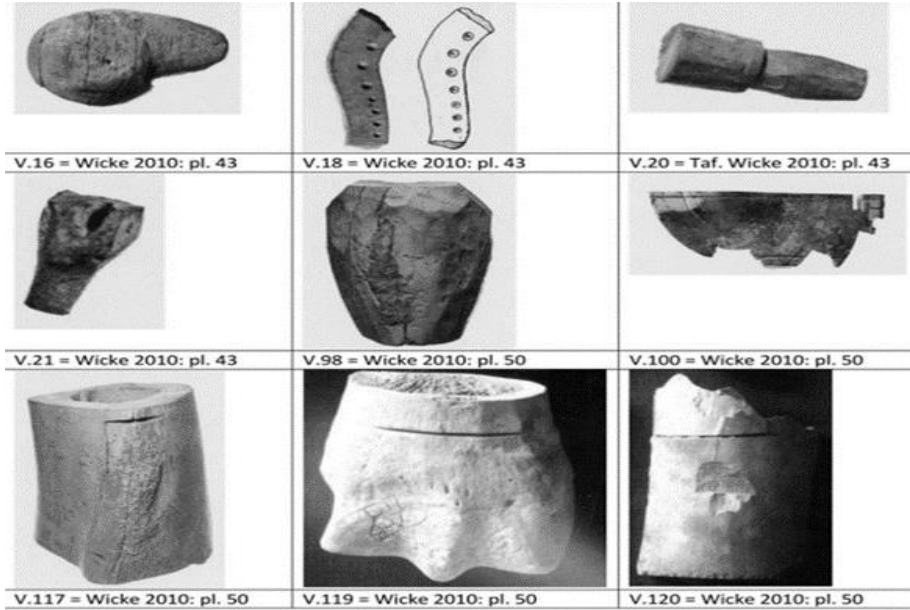
²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Stefania Mazzoni "Arts, Crafts and the State: A Dialectic Process", *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Madrid 2006*, (Eds. Joaguin Ma Cordoba, Miquel Molist et al.) Madrid 2008, p.37-52.

Eski Yakın Doğu’da özel becerilere sahip zanaatçıların kan bağı birlikteliği olan akraba kabilelerden veya ailelerden oluştuğu bilinmektedir. Söz konusu bu zanaatçıların kendi veya akraba kabileler ile kişisel becerilerine göre sınıflandırıldıkları da anlaşılmaktadır. Nitekim Eski İsrail’de “Kabil’in Oğulları” ismiyle geçen “Kenitler” demirci bir kabile iken, “Korah’ın Oğulları” isimli kabilenin ise müzisyen bir aileyle özdeşleştiği görülmektedir. Söz konusu meslek gruplarının yanı sıra aile veya kabile mensubiyetine dayanan farklı meslek isimlerinin Kitab-ı Mukaddes’te zikrolunduğu bilinmektedir. Aynı şekilde günümüzde Irak’ın güneyinde yer alan yerleşimlerin bazılarında kuyumculuk, demircilik ve el sanatlarıyla ilgili belirli mesleklerin bazı aile veya kabilelerin tekelinde asırlardır varlığını koruduğu yazılı belgelerden teyit edilmektedir. Bunun yanı sıra belirli bir soya dayalı benzer meslek organizasyonlarının varlığı da günümüzde Mısır’ın taşra yerleşimlerinde müşahade edilmektedir. Burada el becerisi gerektiren mesleklerde Kıpti aileler ön planda iken, tarım arazilerin işlenmesinde ise Müslüman ailelerin çoğunluğu oluşturduğu belirtilmektedir. Ayrıca modern İsrail Devleti kuruluncaya kadar modern Yemen Ülkesinde kuyumculuk sektörünün Yahudilerin tekelinde olduğu görülmektedir. Bu ve benzeri zanaatsal veya mesleki işlerin de antik dünyada muhtemelen klancılık veya nesebcilik şeklinde uygulanmış olabileceği düşünülebilir. Şöyle ki Antik Mısır yerleşimi Timna’da Tanrıça Hathor’a inanan Midyanlı bakırcı ustaların ve Tanrı Ba’al tapınağında çalışan Kition’lu (Kıbrıs) bakırcıların özel bir tarikata aidiyeti bilinmektedir. Bu tür grupların akrabalık bağlarının olup olmadığı kesin olarak bilinmemekle birlikte kendi ticari alanları ve pazarlarını müdafaa etmek için çok erken dönemlerden itibaren bir araya gelerek belirli meslek grupları oluşturdukları anlaşılmaktadır²². Nitekim bununla benzeşen lonca temelli ahi teşkilatlanmasının 11. yüzyılda Müslüman-Türkler’de ortaya çıktığı ve günümüze yakın bir döneme kadar varlığını koruduğu bilinmektedir.

Tüm bunlara ek olarak Suriye’nin Lazkiye yakınlarındaki antik bir liman şehri olan Ugarit’de (Ras Şamra) MÖ 14. yüzyıla ait çivi yazılı bir tablette “zanaatkârların oğulları” olarak tanımlanan zanaat erbabı kişilere ait bir liste ortaya çıkarılmıştır. Ele geçen bu zanaatkâr listesinden dönemin lonca sistemi, dereceleri, işlevleri ve sosyo-politik güçleri hakkında ayrıntılı bilgiye şimdiye kadar ulaşılamamıştır. Ayrıca bu tür organizasyonlar tüccar Fenike toplumu tarafından devam ettirilmiş olmalıdır. Nitekim Eski Babil Dönemi’nden Pers Dönemi’ne kadar Mezopotamya coğrafyasında lonca

²² Richard D. Barnett, *Ancient Ivories in the Middle East...*, p. 9-10.

olduğu düşünölen zanaatkâr grupların varlığı söz konusudur. Ancak bu bilgileri teyit edecek yeterli çivi yazılı ve arkeolojik veriye şimdiye kadar ulaşılammıştır²³.

Resim 1. Asur'da fildişi ve kemik işlemeciliğine ait artık ürünler. (D. Wicke, agm, p. 201.)

Bunların yanı sıra Eski Asur yerleşiminde ortaya çıkarılan yukarıdaki görselde verilen fildişi ve kemik artık ürünleri bu kentte söz konusu zanaat dalına ait atölyelerin varlığını göstermektedir. Bu nesnelere üzerinde yer alan delme, kesme ve oyma izleri bunların hatalı veya artık ürün olduklarını ortaya koymaktadır²⁴. (**Resim 1**) Ayrıca atık parçaların şekline bakılarak atölyede ne tür nesnelere üretildiğini de belirlemek mümkündür. Atölyelerde ince talaş veya yonga şeklindeki dış kalıntıları fildişi mobilya kakma imalatını gösterirken, düzensiz pullar ile iri talaşlar ise yuvarlak veya yüksek kabartmalı fildişi oyma objelerin yapıldığını düşündürmektedir. Ayrıca fildişi imalatı sürecindeki atık parçalardan bazılarının mandal, dübel gibi ikincil türden yapı malzemesi şeklinde değerlendirildiği de görölmektedir. Bununla birlikte Krzyszkowska fildişi hammaddesinin tek bir merkezde toplandığını ve imalat atölyelerinin kentin farklı alanlarında yer aldığını, montajlama işlerinin ise fildişi sahiplerinin mekânlarında gerçekleştirildiğini ifade etmektedir²⁵. Ek olarak fildişleri doğasına uygun olarak

²³ Barnett, *age*, p. 10.

²⁴ Dirk Wicke, "Bone and Ivory Working at Assur", *Levant*, Vol. 48, No. 2, 2016, p. 201.

²⁵ Kathryn Anne Lafrenz, *Tracing the Source of the Elephant and Hippopotamus Ivory from the 14th Century B.C. Uluburun Shipwreck: The Archaeological, Historical, and Isotopic Evidence*, USF Tampa Graduate Theses and Dissertations, University of South Florida, Tampa 2004, p. 59.

yuvarlak kutu ve heykelcik yapımında kullanılmasının yanı sıra eğer levha şeklinde kullanılacaksa inceltirilip şeritler halinde kullanıldıkları görülmektedir. Ayrıca fildişi işlemeciliğinde kullanılan aletler ise; testereler, keskinler, delgeçler, el matkapları, sivri uçlu aletler ile perdahlama malzemeleridir²⁶.

Resim 2. Yekpare fildişinden temsili tasvirli kozmetik kutu yapımı (George F. Bass, “Oldest Known Shipwreck Reveals Bronze Age Splendors” *Ntional Geographick Magazine*, Vol. 172, No. 6, 1987, p. 727.)

Başlıca Fildişi Stilleri

Asur başkentlerinden Nimrud (Kalhu)’da ele geçen fildişi objeler üzerindeki betimlerden bir kısmının Asur Stili’ne göre şekillendirilen duvar rölyefleriyle benzerlik taşıdıkları görülmektedir. Nimrud’da geriye kalan fildişi nesnelere ise çeşitli stil ve tekniklerle şekillendirilip çevre bölgelerden ganimet veya hediye-haraç olarak getirilenler oluşturmaktadır. 1912 yılında Poulsen, bu fildişi eserlerin stil özellikleri bakımından Fenike ve Kuzey Suriye olmak üzere iki farklı grup şeklinde değerlendirilebileceğini iddia etmektedir. Ayrıca Poulsen, Kuzey Suriye Stilli fildişi eserler üzerinde Mısır sanatına dair betimlerin olmamasını bu stilin bağımsız bir ekol olduğunun göstergesi olarak yorumlamaktadır. Buradan hareketle Karkamış, Arslantaş, Zincirli, Alalakh gibi kentlerde ele geçen fildişi nesnelere bu stilin en iyi temsilleri olarak göstermektedir.

²⁶ Ebru Mandacı, “Arkeolojik Bulgular ve Yazılı Belgeler Işığında Eski Mezopotamya’da Fildişi Oymacılığına Genel Bir Bakış”, *TAD*, C. 37, S. 64, 2018, s. 29.

Poulsen'in bu iddialarına karşın, alanın bazı uzmanları işlenmiş fildişi objeleri yalnızca iki stil şeklinde gruplandırılmanın yetersiz kalacağını belirtilmektedir. Zira fildişi işlemeciliğinde "Kuzey Suriye" ve "Fenike" üslubunun oldukça yaygın olduğu bilinmekle birlikte, bu ekollerin farklı toplumlara ait sanat geleneklerini bünyesinde barındırdığı da bilinmektedir²⁷. Bunların yanı sıra Asur başkenti Nimrud başta olmak üzere Eski Yakın Doğu yerleşimlerinde bulunan fildişi objelerin üzerindeki tasvirler biçembilim açısından incelendiğinde üç farklı stil grubu genel olarak kabul görmektedir. Bunları; Asur Stili, Kuzey Suriye Stili ve Levant-Fenike Stili şeklinde tasnif etmek mümkündür. Söz konusu biçembilimler içerisinde Kuzey Suriye Stili en yaygın olanıdır. Ayrıca MÖ 2. binyılda Kıbrıs ile Girit adalarının da kendilerine has stiller geliştirdikleri anlaşılmakta olup Asur krallığına bağlı kentlerde Mykenai tarzı üzerinde karma tasvirleri bulunan fildişi nesnelere de karşılaşılmaktadır. Bu tarzın en iyi örneği de Enkomi, Kamid el-Loz gibi Levant Bölgesi şehirlerindeki fildişi buluntular oluşturmaktadır.

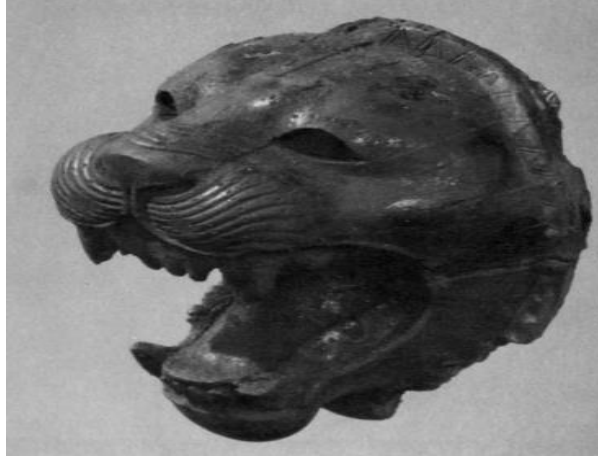
Asur Stili

Asurlu ustalar genellikle üzeri şekillendirilebilir cisimlerden olan metal, ahşap, alçı taşı veya fildişi gibi metalleri işleme sürecinde alçak ve yüksek kabartma (rölyef) adı verilen yöntemi daha çok tercih etmişlerdir. Özellikle Asurlu zanaatkârların taşlar üzerine alçak kabartma yöntemli tasvirler yaptıkları müşahede edilmektedir. Bu alçak kabartmalı tasvirler arasında savaş sahneleri, dini geçit törenleri ve kutsal ağaç motifleri ile tanrı-tanrıça biçimli konular en bilinenleridir. Bu betimlerin ayrıntısına bakıldığında çeşitli ölçeklerde bezekler veya daha az belirginliğe sahip alçak kabartma yöntemi en yaygınıdır. Özellikle mobilyalar üzerine işlenen fildişi kakmacılığı ayrı bir önem kazanırken, Asurlu ustaların fildişlerini düz şeritler halinde keserek mobilyalar üzerine montajlandıkları görülmektedir. Bununla birlikte fildişlerinden yüksek kabartma yöntemiyle şekillendirilen hayvan formlu objelerin sarayların taht, tabure, koltuk gibi mobilyaları üzerine monte edilmiştir. Söz konusu Asur Stilli yüksek kabartmaların en iyi örneğini Salmanaser Kalesi içerisindeki T10 isimli odada ele geçen fildişinden oyulmuş kükreyen erkek aslan başı oluşturmaktadır²⁸. Bu aslan başı görseline bakıldığında yüz, çene, diş, kafa yapısı ve yelelerinin ince ayrıntısına kadar şekillendirildiği görülmektedir. Söz

²⁷ Georgina Herrmann, "The Nimrud Ivories 1: The Flame and Frond School", *Iraq*, Vol. 51, 1989, p. 85.

²⁸ Vaughn Emerson Crawford, et al. *Assyrian Reliefs and Ivories in the Metropolitan Museum of Art: Palace Reliefs of Assurnasirpal II and Ivory Carvings from Nimrud*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1980, p. 37.

konusu eserden hareketle dönemin fildişi oyma sanatı ve zanaatçılık geleneğinin ne kadar ilerlemiş olduğu anlaşılmaktadır. (**Resim 3**)

Resim 3. Salmanasar Kalesi'ndeki T10 isimli odada ele geçen Asur Stili'ne ait fildişinden yapılmış kükreyen aslan başı. (V.E. Crawford et al, *age*, p. 37.)

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Asurlular'ın fildişi işlemeciliğine büyük önem attiklerini söylemek mümkündür. Nitekim prestij göstergesi kabul edilen Asur krallık merkezlerinde bulunan fildişi objelerin diğer stillere ait fildişi nesnelere farklı oldukları görülmektedir. Ayrıca Nimrud'da bulunan Asur Stilli fildişi eserlerin miktarı yaklaşık % 5 iken, geri kalan kısmını ise Levant Stilli fildişi objeler oluşturmaktadır. Bununla birlikte Asur Stilli fildişi eserlerin çoğunluğu dini mekânların içerisinde ve yakınlarında bulunurken, Levant Stilli fildişi objeler ise altın kaplamalarından arındırılmış olarak hazine odalarında ya da saray galerilerinde depolanmış vaziyette ortaya çıkarılmışlardır²⁹.

Kuzey Suriye Stili

Kuzey Suriye Stilli fildişi buluntulara bakıldığında ise insan figür ve tasvirlerinin çoğunlukla profilden veya cepheden şekillendirilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca büyük olan gözler çukura gömülüymüş gibi yapılmış olup burun ise kemerli formdadır. Öte yandan saçlar ve elbiseler betim olarak çeşitlilik göstermektedir. İlaveten bu stilin bir diğer özelliği ise ağaçların yaprak ve gövdeleri ayrıntılı olarak betimlenmekte, hurma yaprakları başta olmak üzere coğrafyaya ait ağaç türü tasvirleri çoğunluğu oluşturmaktadır. Nitekim söz konusu stilde zanaat erbabı kişilerin hünerlerini en ince ayrıntısına kadar sergiledikleri anlaşılmaktadır. Öyle ki fildişi işleme ustaları ağaçları

²⁹ Ivories From The North West Palace (1845-1992), Ivories From Nimrud VI, (Eds. G. Herrmann and S. Laidlaw with H. Coffey), British Institute for the Study of Iraq 2008, p. 5.

stilize ederken yaprağın en ince ayrıntısından çiçeklerine varıncaya değin motiflerini derinlemesine işledikleri görülmektedir. Bunların yanı sıra yüksek kabartma tekniğiyle oluşturulan fildişinden yapılmış çıplak kadın formlu üç boyutlu obje bu stilin ender buluntularındandır. Yine Nimrud'un Kuzeybatı Sarayı'nda yapılan kazılarda ele geçen fildişi eserlerde parlak renkli hurma yaprağı desenli plakalar bu stilin bilinen en iyi örneklerini oluşturmaktadır³⁰. (**Resim 4**)

Resim 4. Nimrud'daki Salmanassar Sarayı'nın SW 7 numaralı odasında ve Yanık Saray'da bulunan, fildişinden yapılmış mobilya aksesuarları. (V.E. Crawford et al, *age*, p. 38.)

Kuzey Suriye Stiline ait fildişi kakmaların sarayların ve evlerin duvarlarına yapıştırma veya askı tekniği kullanılarak sabitlendiği görülmektedir. Yine bu eserler üzerinde yer alan betimlerin kendine has üslupla şekillendirildikleri anlaşılmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi fildişi objelere bakıldığında temelde hurma ağacı yaprağı betimli sahnelerin yanı sıra insan figürleri üzerinde bulunan taç veya kolye tasvirleri de ender betimler arasındadır. Nitekim bu eserlere alanın uzmanları tarafından modern literatürde "Parlak Hurma Yapracağı" ekolu adı verilmektedir. Söz konusu stile ait bulunan fildişi objelere dikkatlice bakıldığında plakalar düz kesilmiş olup arka yüzeylerinde yer

³⁰ G. Herrmann, *The Nimrud Ivories 1...*, p. 86.

alan çiziklerin bu nesnelere duvarlara veya mobilyalara yapışmasını kolaylaştırmak için yapıldığı izlenimini vermektedir. Yine bu fildişi stilli objelerde bitki motiflerinin yanı sıra insan ve hayvan tasvirlerinin ayrıntılı olarak işlendiği görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere uzman bir işçiliğin eseri olarak görülen bu stilize fildişi panellerin duvarlara monte edilmek amacıyla yapıldığı düşünülmektedir³¹.

Levant-Fenike Stili

Levant Stilli fildişi nesnelere Samariye, Zincirli ve Karkamış'taki saray ve tapınaklar ile Tell Halaf ve Salamis'teki nekropol alanlarında rastlandığı belirtilmektedir³². Adı geçen yerlerde ortaya çıkarılan Levant Stilli fildişi objelerin Fenikeli tüccarlar tarafından Asur İmparatorluğu'na ticari özerklikleri karşılığında bir nevi hediye/haraç olarak verilmiş oldukları düşünülmektedir. Bu stile ait fildişi buluntuların motif teknikleri incelendiğinde ilk olarak Mısır sanat etkisi açık şekilde kendini göstermektedir. Mısır uygarlığı formlarından olan Tanrı Horus, koçbaşı sfenksler, mitolojik kanatlı yaratıklar, lotus (Nilüfer) çiçekleri, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın mızraklı grifonları bu motiflerin başlıcalarıdır (**Resim 5**)³³.

Resim 5. Nimrud, Salmanasar Sarayı SW7 odasında ele geçen, fildişinden alçak kabartma tekniğiyle yapılmış plak. (Zainab Bahrani “Assyria to Iberia: Closing Remarks”, *Assyria to Iberia: Art and Culture in the Iron Age*, (Eds. J. Aruz and M. Seymour), Metropolitan Museum of Art, New York 2016, p. 328.)

³¹ Giorgio Affanni, “Ivory Sphinxes of North Syrian Tradition: The Flame and Frond School”, *Syrian and Phoenician Ivories of the First Millennium BCE*, Eds. E. Cecchini, S.M., Mazzoni, S., Scigliuzzo, Proceedings of the Conference held in Pisa, December 9th—11th 2004, Edizioni ETS, Pisa, 2009, p. 171-172.

³² G. Herrmann et al, *Ivories From The North West Palace(1845-1992)*, *Ivories From Nimrud VI*, p. 5.

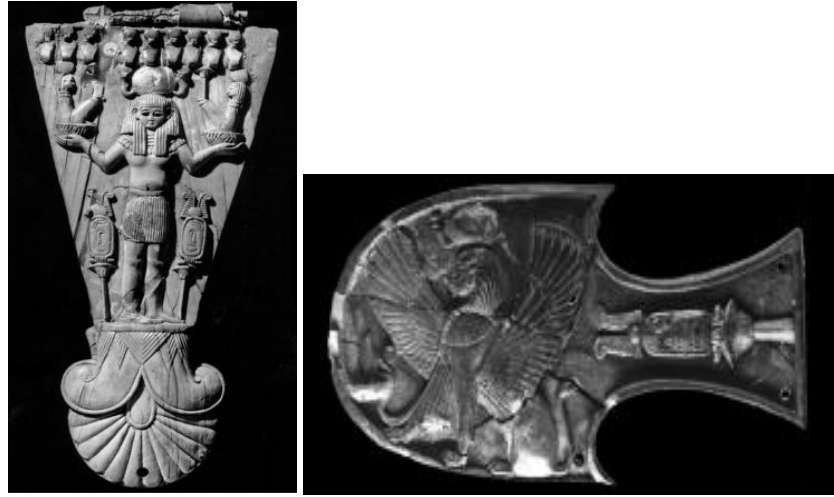
³³ V.E. Crawford et al, *age*, p. 39.

Resim 6. Nimrud, Salmanasar Sarayı SW 37 odasında ele geçen, fildişinden ajur tekniğiyle yapılmış plak.(Maurizio Sannibale, “The Etruscan Orientalizing: The View from the Regolini-Galassi Tomb”, *Assyria to Iberia: Art and Culture in the Iron Age*, (Eds. J. Aruz and M. Seymour), Metropolitan Museum of Art, New York 2016, p. 307.)

Fenike Stilli fildişi buluntulara da çoğunlukla ticaretin önemli üs merkezleri sayılan Salamis, Girit/Idean Mağarası, Samaria, Etruria/Bernardini Mezarı gibi yerlerde rastlanmıştır. Ele geçen fildişi plaklar üzerinde yine Mısır sanatının bariz etkisinin olduğu görülmektedir. Bu plaklar üzerinde stilize palmetler, ağaçlar, tanrı, tanrıça motifleri, kanatlı güneş diskleri, sfenksler ve elleri mızraklı grifon görselleri oldukça yaygındır. Adı geçen motiflerle süslenmiş fildişi plakların yatak arkılığı, tabure ve sandalye ayakları gibi mobilya dekorasyonu ile at koşum takımlarının yapımında kullanıldığı belirtilmektedir. At koşum takımına ait fildişi objelerin özellikle gözlükler ile alınlıkların yapımında tercih edildikleri anlaşılmaktadır³⁴. Bu alınlık ve gözlüklerin üzerinde güneş diskiyle çevrili alanda Tanrıça Hathor tacı takmış kanatlı tanrıçalar ile oturan kanatlı sfenks motifleri en çok işlenenleridir (**Resim 7**).

³⁴ Georgina Herrmann and Stuart Laidlaw, “Assyrian Nimrud and the Phoenicians”, *Archaeology International*, No. 16, 2013, p. 93-94.

Resim 7. Klasik Fenike Stilli fildişinden yapılmış at koşum takımlarından alınlık ve at gözlüğü. (G. Hermann and S. Laidlaw, agm, p. 94.)

Tüm bu stillerin yanı sıra İran Hasanlu antik yerleşiminde ortaya çıkarılan buluntular arasında fildişinden mamul veya yarı mamul objelere de rastlanmıştır. Burada ele geçen fildişi buluntular alanın uzmanlarına göre dört farklı üsluba göre kategorize edilmektedir. Bunların Kuzey Suriye, Asur, İran ve Hasanlu stili olmak üzere beş tür fildişi işlemeciliği şeklinde sınıflandırıldıkları görülmektedir. Adı geçen yerleşimde sınıflandırmaya ait en az buluntu grubunu İran stilliler oluştururken, Kuzey Suriye Stilli buluntular ikinci sırada yer almaktadır. Üçüncü sırada ise Asur stilli fildişi objeler gelmektedir. Burada ele geçen fildişi plak objeler üzerinde MÖ 9-8. yüzyıla ait olduğu düşünülen Urartu veya Asur rölyeflerinde olduğu gibi at arabalı tasvirlerin nakşedildiği görülmektedir. Bu buluntular gerek Levant Bölgesi ve gerekse İran Hasanlu'ya kadar olan alanı kapsayan coğrafya içerisinde mamul ve yarı mamul maddelere dayalı fildişi objelerin ticarete hatırı sayılı bir payı olduğu düşüncesini akıllara getirmektedir³⁵. Ayrıca Hasanlu IV. yapı katına ait mabet olduğu anlaşılan alan içerisinde 1500 yakın eser ele geçirilmiştir. Burada ortaya çıkarılan eserler arasında fildişi ve kemikten yapılmış nesnelere de olduğu görülmektedir³⁶. Buradan da anlaşılacağı üzere fildişi oymacılığında, kakmacılığında varıncaya değin bölge kendine has genel kabul gören bir ekol oluşturmuştur. Nitekim böylesi kabul gören bir yargıya varılmasının temelinde adı geçen stile ait zanaat alanında mahir işçilerin bulunmasıdır.

³⁵ Inna Medvedskaya, "Who Destroyed Hasanlu IV?", *İran*, Vol. 26, 1988, p. 8-11.

³⁶ Nezahat Ceylan, "Kuzeybatı İran'da Önemli Bir Yerleşme: Hasanlu", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 9, 2015, s. 196-197.

BİRİNCİ BÖLÜM

PREHİSTORİK ÇAĞ'DA FİL/MAMUT DIŞININ KULLANIMI

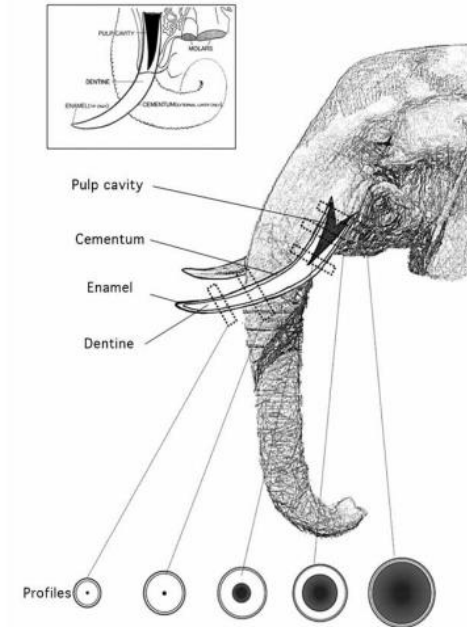
1.1. Fildişinin Tanımı ve Yapısal Özellikleri

“Fildişi” sözcüğü geleneksel olarak fillerin savunma dişleri için kullanılmakla birlikte, bütün memeli hayvanlara ait savunma dişlerini kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle “fildişi” sözcüğü, oyulabilecek ya da süslenebilecek kadar büyük olan ve ticari açıdan ilgi gören herhangi bir memeli hayvan dişi için de kullanılmaktadır³⁷.

Bu tanımlamaların yanı sıra fildişlerinin kendine has birtakım özellikleri mevcuttur. Filgiller'in dişleri üzerine yapılan incelemelerde bu canlı türüne ait dişlerin diğer canlıların diş yapısından farklı olarak sürekli büyüyen, üzeri oldukça sert ve katı bir madde olan dentin ile dentini kaplayan parlak beyaz mineden oluştuğu tespit edilmiştir. Yapılan analizler sonucu fillerin dişlerinin temel özelliğini oluşturan dentin; kremi beyaz, sert ve katı bir madde olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca bütün canlı dişleri de dâhil olmak üzere dentin ve emaye ana etmeninden sonraki tabakada cement adı verilen katmanın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu katman, dişlerin damağın iç kısmı ile çene kemiği içerisinde olan zamksı sarı renkte olup oldukça yoğun bir sıvıdan oluşan dokudur. Bu doku muhtemelen dişlerin çene kemiği içerisinde esnemesini sağlamakta ve dışardan gelebilecek darbelere karşı koruyan elastik madde görevi görmektedir. Vücuttan salgılanan çeşitli mineraller çene bölgesindeki dokular içerisinde birikerek farklı elementler ile karışmakta ve böylece dişin doğal halini oluşturan bu yapı katmanı yani cement meydana gelmektedir. Bu karışım, içerisinde doğada bulunan en sert ve katı cisim katmanlarından sayılan dişin dış tabakasını kaplayan emaye adı verilen katman ile nispeten daha yumuşak olan dentin dokularından oluşmaktadır. Bu katmanlara ilaveten dişin farklı bölgelerinde en içte ve en dipte yani çene bölgesinden vücutla bağlantıyı kuran sinir sistemleri ve kan damarlarını ihtiva eden kısımlar bulunmaktadır. Ayrıca diş yapısında mevcut olan farklı isimlerle belirtilen odontoblastlar, osteoblastlar, kalkosferitler, subodontoblast, prementin gibi çok sayıda yapısal formasyonlar da

³⁷ *Fildişi ve Fildişi Türevleri için Tanımlama Kılavuzu: Fildişi ve Fildişi Türevleri için Tanımlama Kılavuzu*, Dünya Yaban Hayatı Fonu ve Koruma Derneği, Yeniden Basım, Oregon 1999, s. 4.

mevcuttur³⁸. Bu yapısal formasyonların her birinin birbirinden farklı işlevleri olup dişin hayat boyu devam eden gelişimiyle birlikte dönüşümünü sağlarken, bazı zararlı etmenlere karşı da dişin sağlığını muhafaza ettiği belirtilmektedir. Bütün bunlar göz önüne alındığında canlı dişlerinin genel yapısı itibariyle harmonik bir mineral ve dokulardan oluştuğu görülmektedir.

Resim 8. Fildişi morfolojisinin görünüşü. (Sian Tiley-Nel, Annie R. Antonites, *Archaeological Worked Bone and Ivory*, University of Pretoria, South Africa 2015, p. 16.)

Fildişi, olumsuz çevresel koşullara maruz kaldığında şiddetli çatlama ve yarılmalara maruz kalabilmektedir. Bu bağlamda fildişi anizotropik boyutsal özellikleri çeşitli sıcaklık ve bağıl nem koşulları altında araştırılmıştır. Nemin fildişinin içine ve dışına göçünde, genişlemesinde ve daralmasında temel rol oynadığı tespit edilmiştir. Ortaya çıkan genişleme ve daralmayı kontrol etmek için, nem bariyerleri olarak işlev görmek üzere polimer kaplamaların ve mumların kullanımı incelenmiştir. Özellikle etkili bir polivinilden klorür emülsiyonu, uygulama tesisi ve estetik görünüm açısından test edilmiştir. Kırılganlığı ve gevrekliği azaltmak için esnekleştiricilerin fildişi içine dahil edilmesi de araştırılmıştır³⁹.

³⁸ Arthur Macgregor, *Bone, Antler, Ivory and Horn, Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period*, Croom Helm Ltd., Sydney 2001, p. 15-16.

³⁹ Raymond H. Lafontaine and Patricia A. Wood, "The Stabilization of Ivory Against Relative Humidity Fluctuations", *Studies in Conservation*, Vol. 27, No. 3, 1982, p. 109.

Hem Afrika hem de Asya (Hint) Fili dişinin morfolojik yapısına bakıldığında ise; iki türün diş yapısı arasındaki doku farklılıkları, dişlerin taze olduğu dönemde fark edilmektedir. Genel itibariyle Afrika Fili dişi daha sert ve parlak olmasından ötürü, fildişi işlemeciliğinde daha çok tercih edilen diş türüdür. Yeni kesilmiş Afrika Fili dişi yarı saydam solmuş sarı renklidir. Daha yoğun ve mat olan Asya Fili dişi ise kullanıldıkça veya zamanla rengi kahverengiye doğru değişmektedir. Ayrıca Afrika Fili dişi çok fazla ışığa maruz kaldığında porselenimsi beyaz bir renk olmakta, cilde temas ettiğinde ise kahverengi veya sarımsı renge dönüşmektedir. Yine Afrika Fili'nin alt türleri olan Orman ve Çalı Filleri'nin dişi arasında da farklar bulunmaktadır. Bunlar: Kongo ormanlarında yaşayan Orman Fili'nin kısa, düz ve sert dişleri çikolata kahvesi renginde iken, Kongo otlakları ile Doğu Afrika'nın çalılık alanlarında yaşayan Çalı Fili'nin uzun kıvrımlı dişleri ise daha yumuşak ve mat sarı renklidir. Bu fil türlerinden elde edilen fildişleri ne kadar taze ise o kadar parlak bir yüzeye sahip olup işlenmesinin de bir o kadar kolay olduğu bilinmektedir⁴⁰.

Bütün bunlara ilave olarak fildişi, enine kesilip çıplak gözle bakıldığında birbirini kesen çizgiler ile çeşitlilik arz eden geometrik desenlere sahip olduğu görülmektedir. Bu çizgiler, çevrede daha büyük olup sona doğru gittikçe artan elmas desenler şekline dönüşmektedir. Bu elmas desenler, fildişinin değişmez bir özelliği olup su aygırı, denizaygırı, denizgergedanı veya yaban domuzu gibi fildişi grubunda yer alan hayvanların diş yapısında bulunmamaktadır⁴¹. Nitekim bu özelliğinden dolayı fillerin dişleri diğer fildişi grubunu oluşturan hayvanların dişlerinden daha değerli görülmektedir.

Aynı zamanda "Schreger Açı Modeli" adı verilen sistem fildişi ve türevlerinin dentin kısmında yer alan sarmal çizgilerden hareketle fildişi türevleri arası ayrımın belirlenmesinde kullanılmaktadır. Bu sistemle dişlerin oluşum noktasından merkeze doğru veya merkezden dışa doğru oluşan sarmal çizgiler saptanmaktadır. Burada fildişlerinin enine veya dikine kesilmiş parçaları analize tabi tutulmuş ve buna göre Afrika veya Asya Fili dişlerinin farklı sarmal değerlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Afrika ve Asya Fili dişi numunelerinden elde edilen analiz sonuçlarına bakıldığında iki alt türün diş yapıları arasında da oldukça farklı mineral ve element değerlerine ulaşılmıştır. Nitekim fildişi numunelerden elde edilen izotop analiz sonuçları bu bilgileri

⁴⁰ R. D. Barnett, *Ancient Ivories in the Middle East...*, p. 7.

⁴¹ Jehskel Shoshani, "General Information on Elephants with Emphasis on Tusks", *Elephant*, Vol.1, No. 2, 1978, p. 22.

teyit etmektedir. Ancak karbon veya azot izotop incelemeleri sadece Afrika Fili'ne ait dişler üzerinde yapılmış olup Asya Fili dişi üzerinde bu incelemelerin yapılmadığı belirtilmiştir. Burada “Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (CITES)” adlı evrensel sivil toplum kuruluşu, Asya ve Afrika Fili dişi ile Mamut dişi arasındaki benzer veya farklı özellikleri tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca CITES'in asıl amacı, fildişi kaçakçılığını önlemek aynı zamanda hangi coğrafyada fillerin dişleri için kaçak avlandığını belirlemektir⁴². Buradan hareketle iklimsel veya bitki örtüsü değişiklikleri de fildişi yapısı üzerindeki farklılıkları beraberinde getirmiş olmalıdır. Nitekim tüm canlıların beslenme alışkanlıklarının vücut yapıları üzerinde belirgin ayrımlara neden olduğunu söylemek mümkündür.

Bunlara ek olarak fildişi gurubunda yer alan mamut dişlerinin yapısal özellikleri ve çürümeye bağlı deformasyonları hakkında da birtakım bilgilere ulaşılrken, on binlerce yıl öncesine tarihlendirilen mamut dişlerinin yapısında da aşırı bir deformasyon olduğu saptanmıştır. Bu diş türünün mineralizasyon özelliği ve kimyasal bileşenlerini oluşturan, FT-Raman spektroskopik çalışması adı verilen yöntemle dişler üzerinde analiz ve incelemeler gerçekleştirilmiştir. Bu incelemeler sonucu dişler üzerinde çeşitli kayaç ve madeni minerallere rastlanmış olup bunların da dişlerde aşınma sürecini hızlandırdığı ve çözünürlüğünü arttırdığı gözlenmiştir⁴³.

Eskiçağ toplumlarının yazılı belgeleri incelendiğinde fildişi tabirinin farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir. Öncelikle Eski Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı belgelere bakıldığında fildişi kelimesi, Sumercede “ZÚ.AM.SÍ”, Akadcada “šinni pīri” ve Hititçede “laḥpa” şeklinde ifade edilmektedir⁴⁴. Buradan hareketle Akadcadaki fildişi anlamına gelen “šinni pīri” ifadesindeki /p/ sesinin değişime uğrayarak /f/ sesine dönüştüğü tahmin edilmektedir. Yani Akadcadaki “pīru(m), pēru, pīri ve pīlu” kelimelerinin zamanla ilk veya orta sessizlerinin değişerek “fil” sözcüğüne dönüştüğü düşünülmektedir. Fil kelimesi Süryanice, Habeşçe ve Persçeye “pīl” şeklinde geçmiş Arapça'da ise /p/ sesi olmadığı için onun yerine /f/ sesi kullanılarak “fil” şeklinde telaffuz

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz: Rina Rani Singh, Surendra Prakash Goyal et al, “Using Morphometric and Analytical Techniques to Characterize Elephant Ivory”, *Forensic Science International*, Vol. 162, 2006, p. 144-151.

⁴³ Howell G.M. Edwards, Susana E. Jorge Villar, et al., “Ancient Biodeterioration: an FT-Raman Spectroscopic Study of Mammoth and Elephant Ivory”, *Anal Bioanal Chemistry*, Vol. 383, No. 4, 2005, p. 720.

⁴⁴ Hans G. Güterbock, “Ivory in Hittite Texts”, *Anatolia*, S. 15, Ankara 1971, p. 1; Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate, *A Concise Dictionary of Akkadian 2nd printing*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2000, p. 375.

edilmiştir. Bu kullanım günümüze kadar da bu şekilde devam etmiştir⁴⁵. Bunun yanı sıra Akadca çivi yazılı metinlerde geçen “*pēli-pōlu-pīlu*” tabirleri kalker veya kireçtaşı gibi anlamlara da gelmektedir. Ayrıca fildişi renk ve işlenebilirlik özelliğinden dolayı kalker taşına benzetilmekte ve bunun *pīlu*’dan *pīru*’ya dönüşerek çivi yazılı belgelerde bu şekilde geçtiği düşünülmektedir.

Eski Mısır dilinde ise; “*ms3w3bw*” ifadesi fildişi anlamına gelmektedir. Eski Mısır

hiyeroglif yazısında 3bw: “Fil’i” tanımlarken; 3bw: şeklinde gösterilen piktogramın ise “*fildişi*” anlamına geldiği belirtilmektedir⁴⁶. Harf veya hece değeri olarak bakıldığında her iki tanımlamayı aynı sessizler karşılarsa da piktografik olarak en sağdaki görseller değişmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere birçok nesne veya kelimenin tanımlanmasında ortak sessizler kullanılmış olup sağdaki piktogramların çoğu zaman anlatılmak istenen kelime veya tanımlamanın belirteci olduğu görülmektedir.

Bunlara ek olarak Eski Batı (Eski Hellen ve Roma) medeniyeti Mykenai Dönemi Linear B yazılı metinlerinde fildişi “*E-re-pa* veya *E-re-pa-te-jo*” sözcükleriyle ifade edilmektedir. Nitekim Linear B yazılı metinlerde fildişinin mobilya dekoratif süslemeleri başta olmak üzere birçok alanda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, mobilya kakmacılığı, savaş arabası ve araba tekerlekleri, at koşum takımları ve dizginleri ile kılıç, kalkan gibi savaş araç gereçlerinin üretiminde fildişinin diğer malzemelerle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Mora Yarımadası’nın batısında yer alan Pylos antik kenti kazılarında ele geçen PY Ta 713.2 ve 715.2 envanter numaralı tabletlerde fildişinin kakmacılık başta olmak üzere taş ve ahşap işlemeciliğiyle birlikte adı geçmektedir⁴⁷. Gerek ele geçen çivi yazılı tabletler gerek ise arkeolojik verilerden fildişinin Yakın Doğu’nun birçok bölgesinde bilhassa Demir Çağı’nın başlangıcından itibaren yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir. Adı geçen dönem içerisinde ticaretin de gelişmesiyle değerli madenler ve taşlarla birlikte yarı mamul ve mamul fildişinin devletler arası siyasi propaganda aracı haline geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim krallar kendi aralarındaki yazışmalarında fildişinden yapılmış eşyaları ile fildişi kakmalı mobilyalarının bolluğuyla övünmektedirler.

⁴⁵ Tahsin Yazıcı, “Fil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, 2002, s. 67.

⁴⁶ Raymond O. Faulkner, *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*, Mod. Boris Jegerović, Griffith Institute, Oxford 2002, p. 2-3.

⁴⁷ Eugenio R. Lujan and Alberto Bernabe, “Ivory and Horn Production in Mycenaean Texts”, *Kosmos Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*, Peeters Leuven-Liege 2012, p. 627.

1.2. Mamutların (*Mammuthus Rumanus*) ve Fillerin (*Elephantidae-Proboscidean*) Varlığı ile Yaşam Alanları

Avrupa’da yaşadığı bilinen ilk mamut türü, *Mammuthus Rumanus*’dur. Bu türün Afrika kökenli olduğu ve yaklaşık 3,5 milyon yıl önce Levant üzerinden güney Avrupa'ya göç ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca yürütülen son çalışmalar *Mammuthus trogontherii*, türünün ortalama 2 milyon yıl önce Asya Kıtası’ndaki varlığını kanıtlamıştır. Söz konusu bu türün 1,5 milyon yıl önce ise Türkiye başta olmak üzere Avrupa steplerinden Sibiry’a’nın en uç köşesine kadar yayıldığı ve Avrupa’ya Anadolu üzerinden geçmiş olabileceği savunulmaktadır. Şöyle ki Konya-Dursunlu ve Eskişehir Yukarı Söğütönu Bölgesi’nde ele geçen bu türe ait fosil kalıntıları savı desteklemektedir⁴⁸.

Fil, hortumlular grubunda yer alan filgiller (*Elephantidae*) familyasını oluşturan memeli bir hayvandır⁴⁹. İçinde mamutlar ve mastodonlar gibi soyu tükenmiş türleri de barındıran hortumlular takımından günümüze sadece fil kalmıştır. Sahraaltı Afrikası ile Güney ve Güneydoğu Asya’da yaşayan bu hayvanların geleneksel olarak iki türü tanınmaktadır. Birincisi Asya Fili (*Elephas Maximus*), diğeri ise Afrika Fili (*Loxodonta Africana*)’dir. Ancak bazı biyologlar tarafından Afrika Savan Fili (*Loxodonta Africana*) ile Afrika Orman Fili’nin (*Loxodonta Cyclotis*) iki ayrı tür olduğu ileri sürülmüştür⁵⁰.

Karada yaşayan hayvanlardan en büyüğü olarak bilinen Afrika Fili’nin erkeği dört metre boya ve yedi ton ağırlığa kadar ulaşabilmektedir. Bu devasa hayvanların boyutları dışında ayırt edici başka özellikleri de vardır. İçlerinde en dikkat çekici olanlardan biri

⁴⁸ Ebru Albayrak, “Fossil Elephants of Turkey”, *Hacettepe Journal of Biology and Chemistry*, Vol. 40, Special Issue, 2012, p. 369.

⁴⁹ Filler otçuldur ve savanalar, ormanlar, çöller ile bataklıklar gibi çeşitli doğal yaşam alanlarında yaşarlar. Genellikle de su kenarlarında kalmayı tercih ederler. Dişi filler, çoğunlukla akraba dişiler ve yavrularından oluşan aile grupları hâlinde yaşarlar. Birkaç dişi ve yavrularından oluşan grubun lideri en yaşlı dişi fildir. Ayrıca fillerin oluşturduğu aile grupları zaman zaman bir araya gelerek daha büyük topluluklar oluşturabilirler. Burada dikkate değer diğer bir husus ise ergenliğe ulaşan erkek fillerin gruplarını terk ederek yalnız yaşamaları ya da diğer erkek fillerle birlikte bir grup oluşturmalarıdır. Ancak erişkin erkekler çiftleşmek için eş aradıklarında aile grupları ile bir araya gelirler. Gerçekten testosteron salgılanmasının artması ve aşırı saldırganlık davranışlarının görüldüğü “mest” adı verilen bu durum erkek fillerin baskın olmalarına olanak vermekte ve üreme başarısını artırmaktadır. Öte yandan aile gruplarında ilgi odağı olan yavru filler, üç yıl süresince annelerinin bakım ve korunması altındadır. Bunların yanı sıra filler doğal ortamlarında yaklaşık yetmiş yıl kadar yaşamakta ve birbirleriyle dokunma, görme, ses yoluyla iletişim kurmaktadır. Örneğin uzun mesafelerde filler insanın duyamayacağı kadar düşük frekanslı sesler ve sismik iletişim yolu ile haberleşmektedir. Bununla birlikte fillerin zekâ düzeyi primatlar ve balinalar ile kıyaslanmakta olup fillerin kendi cinslerinden ölmekte olan ya da ölmüş hayvanlara karşı empati gösterdikleri gözlemlenmektedir. Kenneth F. Kitchell, *Animals in the Ancient World from A to Z*, Routledge, New York 2014, p. 64-66.; Larry Laursen, Marc Bekoff, “*Loxodonta Africana*”, *Mammalian Species*. Vol. 92, 1978, p. 1-5. ; Grubb Peter, "Living African Elephants Belong to Two Species: *Loxodonta Africana* and *Loxodonta Cyclotis*" *Elephant*, Vol. 2, No. 4, 2000, p. 1-4.

⁵⁰ Robert C. Fleischer, “Phylogeography of the Asian Elephant (*Elephas Maximus*) Based on Mitochondrial DNA”, *Evolution*, Vol. 55, No. 9, 2001, p. 1885.; Jeheskel Shoshani, John F. Eisenberg, "Elephas Maximus", *Mammalian Species*, Vol. 182, 1982, p. 1-8.

nesneleri yakalamak gibi temel amaç için kullandıkları uzun hortumlarıdır. Bir diğeri de nesneleri taşımak, kendilerini savunmak ya da yeri kazmak için kullandıkları oldukça uzun ve sivri olan kesici dişleridir. Filler büyük ve geniş kulaklarını ise vücut ısısını kontrol etmek için kullanırlar. Ayrıca bahsi geçen bu iki farklı türün kulakları cinsler arasındaki temel ayırıcı özelliklerini de yansıtmaktadır. Şöyle ki Afrika Filleri'nin kulakları daha büyük olurken, Asya Filleri'nin kulakları ise küçüktür. Yine bu iki türün diğeri bir farklı özelliği Afrika Filleri'nin sırtları içbükey iken, Asya Filleri'nin sırtı dışbükey ya da düzdür⁵¹.

Afrika Filleri, Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (IUCN: International Union for Conservation of Nature) tarafından soyunun tükenme riski yüksek olan hassas türler arasında listelenirken, Asya Fili ise soyu tükenme riski çok yüksek olan tehlikedeki türler arasında gösterilmektedir. Fil popülasyonları için en büyük tehditlerden birisi yasa dışı avlanan hayvanların dişlerinin alınıp satıldığı fildişi ticaretidir. Diğeri tehditler arasında ise doğal yaşam alanı kaybı ve yerel halk ile olan çıkar çatışmaları sayılmaktadır. Diğeri yandan, tarihin erken dönemlerinden beri Asya'da yük hayvanı olarak kullanılan fillerin daha sonraları savaşlarda da kullanıldığı görülmektedir. Ancak günümüzde hayvanat bahçeleri ve sirklerin vazgeçilmez üyeleri olarak kabul gören filler sanat, folklor, din, edebiyat ve popüler kültür alanlarında da sıklıkla yer tutmaktadır⁵².

Yukarıda fiziki özelliklerinden bahsedilen ve karada yaşayan en iri canlıların başında gelen fillerin dişleri ve kemiklerinin tarihin erken dönemlerinden bu yana kullanıldığı bilinmektedir. Arkeologlar, Afrika'nın doğu ve güney bölgelerinde filgiller türünden canlıların kemiklerinden yapılmış çeşitli şekillerde ilkel aletler keşfetmişlerdir. Bununla birlikte Afrika'nın doğusu ile güneyi arasında ele geçen bu kemik aletlerin dahi kendi içerisinde farklılıklar barındırdığı belirlenmiştir. Özellikle Tanzania'daki Olduvai kültür bölgesinde yürütülen antropolojik ve arkeolojik çalışmalar esnasında belki de ilk insanların şekillendirdiği taş aletler arasında çeşitli ebatlarda fil kemiklerinden veya bölgede bulunan diğeri canlı türlerinin kemiklerinden yapılmış araç-gereçler ele geçmiştir.

⁵¹ Michael B. Charles, "African Forest Elephants and Turrets in the Ancient World", *Phoenix*, Vol. 62, 2008, p. 338-339.; Gary Haynes, *Mammoths, Mastodons, and Elephants: Biology, Behavior and the Fossil Record*, Cambridge University Press, New York 2002, p. 3-5.

⁵² Umut Kansoy, "Savaş Hayvanı Olarak Fillerin Yetenekleri ve Kusurları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 3, Eylül 2019, s. 1484-1486.; Hatice Uyanık, "Helenistik Orduların Mobil Kuleleri ve Savaş Tankları: Savaş Filleri" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 36, 2019, s. 184.

Burada yürütülen çalışmalar neticesinde yaklaşık 52 kemik alet arasında özellikle fillerin uyluk veya leğen kemiklerinin kullanıldığı anlaşılmıştır⁵³.

Yine bu bölgede ele geçen kemik aletlere bakıldığında; üzerlerindeki izlerden hareketle bazılarının örs-çekiç amaçlı kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca laboratuvarlarda yürütülen çalışmalar ve analiz sonuçları da bu duruma işaret etmektedir. Gerçekten de fil ve su aygırı (*Hippopotamus*) dişleri gibi büyük kemik ile diş kalıntılarından hareketle böyle bir varsayımda bulunmak mümkündür. Bu bulgular insanların besin elde etmek için canlıları avlamak adına çeşitli teknikler kullandıkları konusunda bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Öte yandan bu kemik aletler üzerinde yürütülen çalışmalara göre biri hariç diğerlerinin tümünün büyük hayvanların kemiklerinden yapıldığı tespit edilmiştir. Aletlerin yaklaşık yüzde 43'ü filgiller (*proboscidean*) grubuna ait olanların kemiklerinden yapılmıştır. Ayrıca burada ele geçen aletlerin büyük oranda korozyona uğradıkları görülmektedir. Ancak bunların bilerek ve isteyerek şekillendirilmeme durumlarının olduğu da alanın bazı uzmanları tarafından belirtilmiştir⁵⁴. Yine bu bölgede ele geçen kemik aletlerin, protein açısından zengin kemik iliğinin çıkarılması için kullanıldığı düşünüldüğü gibi, bu araç-gereçlerin çengelli iğne ve benzeri kazıma tekniği ile şekillendirilip ve parlatıldığı da tespit edilmiştir. Alan uzmanlarının bir kısmı, ele geçen bu kemik araçların üzerindeki çeşitli uzunluktaki çizgilerin bilinçli şekilde yapıldığını ileri sürerken, bazı uzmanlar ise söz konusu çizgilerin kullanım sırasında istemsiz biçimde oluştuğunu iddia etmişlerdir⁵⁵.

1.3. Su Aygırı (*Hippopotamus*) Varlığı ve Yaşam Alanları

Su aygırının "*Mammalia Anthracotheriidae*" adlı türü bu canlının bilinen en eski atasıdır. Nitekim Orta ve Son Miyosen Çağı'na (16 ila 11,6 milyon yıl öncesi ve 11,6 milyondan 5,3 milyon yıl öncesi) ait paleontolojik ve arkeolojik veriler doğrultusunda, bu türün dünyada Afrika Kıtası'nın kuzey ve doğu kesimlerinde yaşadığı tespit edilmiştir. Fakat yapılan paleontolojik araştırmalar neticesinde bu canlı türünün soyunun tükendiği belirtilirken, aynı hayvan familyasından olduğu belirtilen su aygırı ve domuz günümüze

⁵³ Michael Pante, Ignacio de la Torre, vd., "Bone Tools from Beds II-IV, Olduvai Gorge, Tanzania, and Implications for the Origins and Evolution of Bone Technology", *Journal of Human Evolution*, Vol. 148, 2020, p. 1-3.

⁵⁴ Michael Pante, Ignacio de la Torre, et al., *agm*, p. 5.

⁵⁵ Francesco d'Errico vd., "Identifying Regional Variability in Middle Stone Age Bone Technology: The Case of Sibudu Cave", *Journal of Archaeological Science*, Vol. 39, 2012, p. 2484-2485.

kadar varlığını korumuştur.⁵⁶ Bunun yanı sıra elde edilen bulgular neticesinde adı geçen canlı türünün Erken Miyosen Çağı'na (23 milyon yıl önce) kadar Amerika Kıtası'nın orta ve kuzey kesiminde de yaşadığı anlaşılmıştır. Bu bağlamda alanın uzmanlarınca bu canlı türünün zikrolunan dönemlerde birbirinden farklı hayvan türleriyle ortak yaşam alanlarını paylaştıkları belirtilmiştir⁵⁷. Ayrıca Son Miyosen Çağ'la birlikte *Mammalia Anthracotheriidae* türüne ait otopomorfik özellikler taşıyan hem suda hem de karada yaşayabilme (amfibi) özelliğine sahip su aygırının Afrika Kıtası'ndaki varlığına rastlanmıştır. Özellikle günümüz Orta Afrika'daki Çad ülke sınırları içerisinde yer alan bataklık alanlardan kıta coğrafyası geneline yayıldığı, hatta Akdeniz kıyı şeridinde kadar yaşadıkları gözlemlenmiştir. Fakat ele geçen osteolojik ve fosil kalıntılarında hareketle zaman içerisinde türün yaşam alanında iklimsel değişikliklere dayalı olarak gerileme yaşandığı görülmüştür⁵⁸.

Diğer yandan su aygırlarının Prehistorik Çağ'da Batı Avrupa'dan (İspanya, Portekiz, İtalya, İngiltere ve Batı Almanya) Güney Asya ana karası ile okyanus adalarına (Seylan, Java gibi) kadar yaşadığı bilinmektedir. Bununla birlikte günümüzde sadece Afrika Kıtası'nın doğu ve güney bölgelerinde yaşamlarını sürdürmekle birlikte Akdeniz Adaları (Kıbrıs, Girit ve Malta) ile Levant Bölgesi'nde Demir Çağı'nın ilk dönemlerine kadar yaşamış oldukları ele geçen osteolojik ve fosil kalıntılar ile arkeolojik verilerce teyit olunmaktadır. Ayrıca su aygırının dünya genelindeki yayılımına bakıldığında, öncelikle fosil kalıntılar ile aynı familyaya mensup türlerle olan ilişkisi incelendiğinde bu tür için Afrika Kıtası'nın Ekvatorial iklim bölgesinin en geniş yaşam alanını teşkil ettiği görülmektedir⁵⁹.

Su aygırı kelimesinin etimolojisine bakıldığında ise Latince “hippo-hippos-ἵππος” ‘at’ ve “ποταμός-potamos” ‘nehir’ terimleri kullanılırken, Klasik Çağ'da ikisinin birleşiminden hareketle “nehir atı” tabirinin bu canlıyı tarif etmede kullanıldığı

⁵⁶ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Martin Pickford, “Sexual and Individual Morphometric Variation in *Libycosaurus* (Mammalia, Anthracotheriidae) from the Maghreb and Libya Variation individuelle et sexuelle de *Libycosaurus* (Mammalia, Anthracotheriidae) du Maghreb et Libye”, *Geobios*, Vol. 39, No. 2, 2006, p. 267-310.

⁵⁷ Aldo F. Rincon, Jonathan I. Bloch et al., “First Central American Record of Anthracotheriidae (Mammalia, Bothriodontinae) from the Early Miocene of Panama”, *Journal of Vertebrate Paleontology* Vol. 33, No. 2, 2013, p. 422-424.

⁵⁸ Fabrice Lihoreau and Jean-Renaud Boisserie et al, “Anthracothere Dental Anatomy Reveals a Late Miocene Chad-Libyan Bioprovince”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 103, No. 23, 2006, p. 8763-8767.

⁵⁹ Dirk Albert Hooijer, “Fact and Fiction in Hippopotamology (Sampling the History of Scientific Error)”, *Osiris*, 1952, Vol. 10, p. 110.; Jean-Renaud Boisserie, Fabrice Lihoreau and Michel Brune, “The Position of Hippopotamidae within Cetartiodactyla”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 102, No. 5, 2005, p. 1537-1541.

görülmektedir. Buna ilave olarak hem karada hem de suda yaşayabilen (amfibi) canlılardan olan *hippopótamos-ἵπποπόταμος* su aygırı kelimesi Helleniceden Latinceye olduğu gibi geçmiş ve günümüze kadar böylece kullanıla gelmiştir. Nitekim bu sözcükle ilgili tabirlere bakıldığında hemen hepsi, su veya bataklık alanlarla ilişkili canlı türlerinin yaşam alanlarına işaret ettiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki su kenarları veya bataklık alanlarda yaşadığı bilenen bazı ötücü kuşlar familyasında yer alan “*hippolais*” kelime kökeni itibariyle buraya dayandırılmaktadır⁶⁰. Bunun yanı sıra Kuzey Afrika ülkelerinden Tunus ve Cezayir ile Levant’ta yer alan Suriye-Filistin bölgelerindeki Antik Çağ’a ait bazı yerleşim yerlerinin isimlerinin de bu kelimedenden türetilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Bu yerleşim yerlerinin coğrafi özelliklerinden hareketle Cezayir’in kuzeyine konumlandırılan tarihi Annaba (*Hippo Regius*) şehri Seybouse Nehri (*Ubus*) deltasında yer almaktadır. Yine Tunus sınırlarında ve ülkenin en kuzeyinde bulunan bataklık ve sulak alanlarda bu manaya karşılık gelen başka yerleşimlerin de mevcudiyeti söz konusudur⁶¹.

Su aygırlarının yaşam alanlarına bakıldığında ise genellikle nehir havzaları veya tatlı sulardan oluşan sığ ve bataklık alanları tercih ettikleri görülmektedir. Bunun yanı sıra az da olsa Afrika’nın savana ikliminin hâkim olduğu bölgedeki nehir ağzalarında yaşamlarını devam ettiren su aygırı familyalarına da rastlanmaktadır. Bu bölgelerin hem yiyecek açısından zengin hem de barınma yönüyle daha elverişli olması gibi özelliklerinin bulunması türün yaşamının devamı için cazip durumdadır. Öte yandan günümüzde Afrika Kıtası’nın kuzeyinde yer alan ülkeler haricinde Nil Vadisi’nin güneyi başta olmak üzere kıtanın bütün ırmak vadi ve havzalarında sayılı da olsa yaşadıkları bilinmektedir. Burada özellikle Kongo, Tanzanya, Zambiya gibi Sahra Altı Afrika ülkeleri yoğun olarak bu canlı türüne ev sahipliği yapmaktadır. Aynı zamanda Senegal’den, Somali’ye kadar olan Afrika Kıtası’nın doğu-batı koridoru ile kuzeyde Sudan’dan Güney Afrika ülkesine kadar yer alan kuzey-güney sahasında da su aygırının varlığından söz etmek mümkündür⁶².

Diğer taraftan bu canlının doğal olarak otobur olduğunu söyleyebiliriz ve genellikle beslenmek için geceleri yaşam alanına birkaç kilometre uzaklıkta yer alan

⁶⁰ Almuth Behrmann, *Das Nilpferd in der Vorstellungswelt der Alten Ägypter. Teil II. Textband*, Peter Lang GmbH, Frankfurt 1996, p. 27.

⁶¹ Martin Pickford, agm, p. 297-299.

⁶²Nicolas Manlius, “Biogéographie et Ecologie historique de l’hippopotame en Egypte”, *Belgian Journal of Zoology*, Vol. 130, 2000, p. 59–66.; R.L. Lewison, “Family Hippopotamidae (Hippopotamuses)”, *Handbook of the Mammals of the World, Vol. 2*, Lynx Edicions, Barcelona 2011, p. 315-318.

otlakları kullandığı bilinmektedir. Bununla birlikte dışardan gelebilecek tehlikelere karşı sürünün lideri olan erkeklerin, beslenmekle birlikte koruyucu rollerinin olduğu da anlaşılmaktadır. Özellikle aslan, yaban köpeği, sırtlan gibi yırtıcı hayvanların saldırılarına karşı sürekli tetikte olmaları gerekmektedir. Su aygırı gruplarında yetişkinlerden çok yavrularının tehlikede olmasından dolayı sürü psikolojisi üst seviyede olan yaban hayvan türleri arasında görülmektedir⁶³. Nitekim yavruların yetişkinlere oranla daha savunmasız olduğu ve yeteri kadar olgunluğa erişmemiş olmaları nedeniyle sürekli yırtıcıların saldırılarına maruz kaldıkları bilinmektedir.

Ayrıca dünyada bilinen en güçlü çene yapısına sahip canlı türü olan su aygırlarının kafatası ve diş yapısı gibi fiziki özellikleriyle de farklılık arz ettiği tespit edilmiştir. Konumuzla alakalı olarak fildişi grubu içerisinde yer alıp alanın uzmanlarına göre, Eski Yakın Doğu’da kakmacılık ve mobilya aksesuar yapımında en çok tercih edilen hayvan türü olmuştur. Bu anlamda hayvanın diş yapısına bakıldığında; alt ve üst çenelerinde yer alan ve köpek dişleri olarak bilinen dişlerin ebat ve uzunluğu canlının cinsiyeti ve yaşına göre farklılık arz etmektedir. Nitekim dişi ve erkekler ile yaşlı ve genç bireyler arasında dahi bariz farklılıklar olduğu saptanmıştır. Öte yandan diş ebadının yanı sıra ömür boyu devam eden dişin büyüme hızları da yine cinsiyet ve yaş skalasına göre değiştiği görülmüştür. Şöyle ki 25 yaş gibi erişkin bir yaşa ulaştıklarında diş boyutu en gelişkin evresinde olup belirtilen yaştan sonra diş büyüme hızlarının da yavaşlamakta olduğu tespit edilmiştir. Orta Afrika’daki Kongo ülkesi yakınlarında bulunan yaklaşık 165 cm uzunluğundaki su aygırı dişi şimdiye kadar tespit edilenler içerisinde en uzunudur. Bunun yanı sıra ortalama erişkin bir su aygırı alt çene köpek dişi yaklaşık 70-75 cm uzunluğa erişebilmektedir. Bu dişin, yapısal olarak üçte birlik kısmının çene içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir⁶⁴.

Yeniden su aygırı dişinin yapısal özelliklerine bakıldığında ise fildişi olarak kullanılan tüm diş grubu içerisinde en sert olmasıyla dikkat çekmektedir. Ayrıca filin dişine oranla daha beyaz ve yoğun pigmentli olmasından kaynaklı su aygırı dişinin her zaman çok daha değerli olduğu yönünde görüşler mevcuttur. Yine su aygırının en büyük

⁶³Ayrıntılı bilgi için bkz: Hans Klingel, “Hippopotamus Amphibius Common Hippopotamus”, *Mammals of Africa Volume VI. Pigs, Hippopotamuses, Chevrotain, Giraffes, Deer and Bovids*, (Eds. Jonathan Kingdon, David Happold, et al.), London 2013, p. 68-78.

⁶⁴ S. Keith Eltringham, Jonathan Kingdon und Jean-Renaud Boissarie “Genus Hippopotamus Common Hippopotamus”, *Mammals of Africa Volume VI. Pigs, Hippopotamuses, Chevrotain, Giraffes, Deer and Bovids*, (Eds. Jonathan Kingdon, David Happold, et al.), London 2013, p. 64-67. ; R. M. Laws, “Dentition and Ageing of the Hippopotamus”, *East African Wildlife Journal*, Vol. 6, 1968, p. 19-27.

dişleri konumunda yer alan alt köpek dişleri kıvrımlı bir yapı arz etmektedir. Bu dişler enine kesitte, belli belirsiz bir uzunlamasına girintiye, yüzeyde belirgin dalgalı görünüme ve dişin yaklaşık üçte ikisini kaplayan mineye sahiptir. Fakat üst köpek dişlerinde olduğu gibi, mineyle kaplı olmayan sementum tabakası işleme sırasında yok edilmektedir. Su aygırının alt köpek dişlerindeki doku içi alanı geniş şekilde kavis almış bir çizgi görünümündedir.⁶⁵

1.4. Domuz-Yaban Domuzu (*Suidae-Sus scrofa*) Varlığı ve Yaşam Alanları

Dünyadaki en yaygın memelilerden birisi olan domuzgiller (*Suidae*) familyasının üyeleri beş cins ve 15 farklı türden oluşmaktadır. Aynı zamanda domuz, çiftlik hayvanları içerisinde de en büyük paya sahip canlılardandır. Bunlar içerisinde en yaygın tür olan yaban domuzu (*Sus scrofa*) dışında; Sakallı yaban domuzu (*Sus barbatus*), Filipin yaban domuzu (*Sus philippensis*), Cava yaban domuzu (*Sus verrucosus*) ve Vietnam yaban domuzu (*Sus bucculentus*) gibi çok sayıda yaban domuzu türü ve alt türü bulunmaktadır. Nitekim günümüzde dünyada neredeyse bütün evcil domuzların atasının, yaban domuzu (*Sus scrofa*) olduğu bilinmektedir⁶⁶. Bunun yanı sıra domuz yeryüzünde doğal yaşam alanı en geniş olan hayvan türleri içerisinde ilk sıralarda yer almaktadır. Şöyle ki ılıman iklim koşullarına kolaylıkla uyum sağlamasından dolayı günümüzde halen Yeni Gine ve Avrasya'nın Pasifik coğrafyasından, Avrupa'nın batısına ve Kuzey Afrika ile Atlantik'e kadar uzanan geniş bir bölgede domuz popülasyonuna rastlanmaktadır⁶⁷.

Domuzların ekseri sert ve yoğununa yakın ölçüde kıllarla kaplı vücudu, hortumsu burnu ile alt ve üst çenesinden dışarı doğru kıvrılarak uzayan dişlerinin yanı sıra çift tırnaklı ayakları türün karakteristik özelliğidir. Henüz bir yaşına gelmeden üreme kabiliyetine erişen dişi yaban domuzu ilk yavrulama döneminde tek seferde iki ila yedi yavru doğurabilmektedir. Ayrıca farklı ekolojik koşullara kolay uyum sağlayan domuzun beslenme açısından hepçil (hem otobur hem de etobur) olmasının yanında seçici olmaması en önemli avantajıdır. Öte yandan domuzlarda ter bezlerinin bulunmaması, canlının sürekli çamurlu, bataklık ve su kaynaklarına yakın yerlerde yaşamasını gerektirmektedir. Nitekim bu canlıların yaşam alanları çoğunlukla yoğun bitki örtüsünü içeren yerler olup vücut ısılarını korumak için ıslak ortamları tercih ettikleri

⁶⁵ Fildişi ve Fildişi Türevleri İçin Kullanma Klavuzu, s. 18.

⁶⁶ Greger Larson, Thomas Cucchi, Keith Dobney, "Genetic Aspect of Pig Domestication", *The Genetics of the Pig*, (Eds. Max F. Rothschild and Anatoly Ruvinsky), Oxfordshire 2011, p. 14.

⁶⁷ Murat Baskıcı, "Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış", *AÜSBF Dergisi*, C. 53, S. 1-4, 2017, s. 85.

görülmektedir⁶⁸. Bilindiği üzere domuzlar tüm yabani toynaklı veya tırnaklı hayvanlar arasında, kendi yaşam sahalarında insan müdahalesinden en az etkilenen tür olarak bilinmektedir. Zira karada yaşayan diğer hayvanlardan farklı olarak yılda üç defa yavrulama özelliği olan iki veya üç yaşını aşmış yetişkin domuzlar tek seferde on veya on iki tane yavru doğurabilmektedir⁶⁹. Diğer bir deyişle yetişkin bir domuz, yılda yaklaşık otuz tane yavru büyütebilmektedir. Bu özelliğinin sonucu olarak da yeryüzünde yaşayan ve insan kaynaklı etmenlerden en az etkilenen hayvan türü olarak addedilmektedir.

Diğer toynaklıların aksine, yaban domuzu, Atlantik'ten Pasifik kıyılarına kadar ılıman Avrasya'yı içeren eski dağılım sahasının çoğunu günümüze kadar korumuştur. Farklı alt türleri olan *Sus scrofa*, aynı zamanda tropikal Asya faunasının da bir üyesidir. Bu anlamda yaban domuzu Yakın Doğu'nun en yaygın hayvan popülasyonlarının başında gelmektedir. Günümüzde bu türün varlığı Türkiye'nin hemen hemen tüm bölgeleriyle İran'ın kuzeyi ve batısı dahil olmak üzere Karadeniz ve Hazar Denizi kıyı ormanlarında yüksek yoğunluklara ulaşmaktadır. Ayrıca Mezopotamya nehir vadileri boyunca ve Levant Bölgesi genelinde de varlığına rastlamak mümkündür. Bunlara ek olarak yaban domuzunun yaşam alanları arasında İran'ın güneydoğusundaki Sistan Eyaleti'nden başlayıp Afganistan ve Pakistan'ın da belirli bölgelerini içine alan Hindukuş Dağları'na kadar uzanan nehir vadileri gösterilmektedir⁷⁰.

Tüm bunlarla birlikte Neolitik Çağ'a ait Eski Yakın Doğu coğrafyasının çeşitli yerleşim yerlerinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde domuz kalıntılarında rastlanılmıştır. Özellikle Şanlıurfa il sınırları içerisinde bulunan Göbekli Tepe kazılarında bölgede yabani domuzun varlığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle domuzun ilk olarak MÖ 10.000 yıllarında Anadolu'nun güneydoğusu ile Mezopotamya'nın kuzeyini içerisine alan bölgede evcilleştirilmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir⁷¹. Ayrıca Çayönü yerleşiminin MÖ 10.000 yıllarına dayandırılan katmanında en çok ortaya çıkarılan kemik kalıntılarının domuzlara ait olduğu tespit edilmiştir. Nitekim bu kalıntılar, burada

⁶⁸ Güven Şahin, "Türk Dünyasında Domuz Yetiştiriciliği ve Türk Kültüründe Domuz", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 9, 2020, s. 106.

⁶⁹ Allan S. Gilbert, "The Flora and Fauna of the Ancient Near East", *In Civilizations of the Ancient Near East Vol. I*, (Eds. Jack M. Sasson, Charles Scribner's Sons), New York 1995, p. 170.

⁷⁰ Hans-Peter Uerpmann, *The Ancient Distribution of Ungulate Mammals in the Middle East*, L. Richert Verlag, Wiesbaden 1987, p. 41-42.

⁷¹ Brigitte Lion, "Pigs, Ancient Near East", *The Encyclopedia of Ancient History*, (Eds. Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, et al.), Blackwell Publishing, 2013, p. 1.; Melinda A. Zeder, "Domestication and Early Agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, Diffusion and Impact", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 105, No. 33, 2008, p. 11598.

domuzun adı verilen dönemden itibaren evcilleştirildiğini göstermesi açısından önemlidir⁷². Bunlara ilave olarak Levant coğrafyasında MÖ 8500-7500⁷³ yılları arasında, İran bölgesinde de MÖ 7000 yıllarında domuzun evcilleştirilmesiyle ilgili kalıntılara rastlanmıştır⁷⁴.

Bunların yanı sıra Eski Mısır'da da domuzun evcilleştirilmesiyle ilgili arkeolojik veriler ve yazılı belgeler bulunmaktadır. Burada özellikle Hanedanlar Öncesi dönemlerden itibaren domuzun yaşadığı ve yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Yukarı Mısır'ın önemli yerleşimlerinden Abydos yakınlarındaki mezar kalıntılarında domuzla ilgili belirtilen arkeolojik verilere ulaşılması bu durumu teyit etmektedir. Bununla birlikte III. Hanedan Dönemi'nde yani MÖ 2900'lerde yaşadığı ifade edilen ve dönemin önemli memurlarından biri olan Methe'nin biyografisinde de domuzla ilgili ibareler geçmektedir. Söz konusu metin ilk defa yazılı bir belgede evcil domuz adına rastlanması bakımından dikkate değerdir. Nitekim ilerleyen zamanlarda bu gibi örneklerin sayısının giderek arttığı da görülmektedir. Buna göre, MÖ 2200 yıllarına ait olduğu saptanan bir belgede inekler ve eşeklerin yanı sıra domuzlardan da söz edilmektedir. Ayrıca XII. Hanedanlık krallarından I. Senusret Dönemi'nde (MÖ 1950) yaşamış olan Menthuveser adlı kraliyet memurunun çiftliklerden ve domuzlardan sorumlu olarak görevlendirildiği ifade edilmektedir. Bütün bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Eski Mısır'da Nil Vadisi boyunca domuzların çiftliklerde diğer hayvanlar gibi özel görevlilerce yetiştirildiğini söylemek mümkündür.⁷⁵

Bunlara ek olarak domuzun fildişi kategorisine dahil edilen üst ve alt köpek dişlerinin Prehistorik Çağlardan günümüze kadar kullanıla geldiği paleontolojik, arkeolojik ve teknolojik verilerle kanıtlanmıştır. Genel itibariyle yaban domuzunun erkeğinin üst köpek dişleri en kısa 25,5 cm, en uzun 63,5 cm alt köpek dişlerinin ise en kısa 15 cm en uzun ise 25 cm uzunluğa kadar ulaştığı bilinmektedir⁷⁶. Ayrıca yaban domuzunun savunma dişleri olarak da adlandırılan köpek dişleri son derece kıvrık olup

⁷² Greger Larson, Thomas Cucchi, Keith Dobney, agm, p. 20.

⁷³ Joris Peters, Agela von den Driesch, Daniel Helmer, "The Upper Euphrates-Tigris Basin: Cradle of Agro-Pastoralism?", *New Methods and the First Steps of Mammal Domestication Proceedings of the 9th International Council of Archeozoology* (Durham 23rd August 2002), Oxbow Books, Oxford 2005, p. 118.

⁷⁴ Melinda A. Zeder, "A View from the Zagros: New Perspectives on Livestock Domestication in the Fertile Crescent", *New Methods and the First Steps of Mammal Domestication Proceedings of the 9th International Council of Archeozoology* (Durham 23rd August 2002), Oxbow Books, Oxford 2005, p. 142.

⁷⁵ Percy Edward Newberry, "The Pig and the Cult-Animal of Set", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 14, No. 4, 1928, p. 211.

⁷⁶ Peter Roger Stuart Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries*, Clarendon Press, New York 1994, p. 115.

alacalı bir görünüme sahiptir. Henüz işlenmemiş haldeyken, savunma dişinin yüzeyinde dişin uzunluğunun tamamı ya da bir kısmını oluşturan oluklar ile dişin yaklaşık yarısı ile üçte ikisini kaplayan, uzunlamasına bir mine bandı bulunur. Doku içi alanı, dar bir çizgi halindedir. Enine kesiti bir el merceğiyle yakından incelendiğinde, dentininde farklı kalınlıklara sahip eş merkezli çizgilerin düzensiz aralıklar şeklinde yer aldığı görülür. Bununla birlikte filin beyaz diş rengiyle kıyaslandığında, fildişi grubunda yer alan domuzun dişi oldukça koyu bronz tonlara sahiptir. Ayrıca yapısal olarak kemiğe benzemekle birlikte filin dişinden daha kolay yontulabilmesinden ötürü en çok tercih edilen fildişi gruplarının başında gelmektedir⁷⁷. Nitekim Eski Yakın Doğu uygarlıklarına ait sanat eseri olarak görülen kabartma ve yontu sanatında av hayvanları kategorisinde yer alan yaban domuzu dişinin varlığı bu şekilde görülmektedir.

1.5. Üst Paleolitik Çağ'da (MÖ 50 000-12 000) Fil/Mamut Dişinin Kullanımı

Paleolitik Çağ içerisinde Mamut dişinden çok sayıda sanat eseri (heykelcikler-idoller, dişler üzerine kazıma veya oyma tekniğiyle çeşitli hayvan gravür ve resimleri gibi) ve avcı-toplayıcı grubun günlük hayatını kolaylaştırıcı araç-gereçler (balık iğneleri, bız, zıpkın, mızrak ve ok uçları gibi) yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca mamut dişinden yapılmış süs eşyalarının çoğunluğuna mezarlar ve mağara yerleşimlerinde rastlanmıştır. Bunlardaki sanat eserlerinin önemli bir parçası olarak görülen küçük figürinlerin sembolik veya dini bir obje olup olmadıkları hala belirsizdir. Ancak sonraki zaman diliminde varlığına bolca rastlanılan bu küçük figürinlerin çeşitli taşlar, kil, kemik veya fildişi gibi maddelerden üretildiği görülmektedir. Fakat maden devirlerinin başlamasıyla birlikte bunların üretiminde birbirinden farklı metal malzemelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu küçük objelerin dünyanın farklı yerlerinde ve dönemlerinde amulet, tılsım, fetiş ve idol şeklinde yazılı literatürlerde yer bulduğu görülmektedir. Ayrıca bunların uğur-şans getirip, bolluk ve bereketi sembolize ettiğine inanılmaktadır.

1.5.1. Fil/Mamut Dişinden Yapılmış İnsan Üsluplu (Antropomorfik)

Figürinler

Avrupa Kıtası'nda yapılan araştırmalar esnasında ortaya çıkarılan, Paleolitik Çağ'a tarihlendirilen ve mamut dişinden yapılmış Venüs figürinler sanatsal alanda dikkat çeken arkeolojik buluntulardandır. Bu buluntu grubunu inceleyen antropolog ve

⁷⁷ *Fildişi ve Fildişi Türevleri İçin Kullanma Klavuzu*, s. 19.

arkeologlar Venüs sembolünün, kadının cismani şeklinin eserlere nakşedildiğini gözlemlemiş ve bunun üzerine çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır. Nitekim kadın formu bu figürinlerin fiziki yapısından dolayı da birçok teori ortaya atılmıştır. Ele geçen eserlerden kadının dişil yönünü ortaya koyan kalça, omuz ve göğüs gibi belirli uzuvların ön plana çıkarıldığı anlaşılmakta olup vücudunun diğer bölgelerinin kabataslak yapıldığı gözlenmektedir. Bu anlamda bilinen en eski “Hohle Fels Venüs’ü” özelinde bakıldığında kadın vücudunun yukarıda belirtilen uzuvları dışında kafa, ayak ve kolların çok da belirgin olmadığı görülmektedir⁷⁸(**Resim 9**). Bu döneme ait bütün Venüs heykellerinin göğüs, kalça ve genital bölgelerinin ön plana çıkarılması bereketle ilişkilendirilmektedir. Bunun yanı sıra bazı temel tıp bilimciler ise çağın iklim özelliklerini göz önüne alarak obez kadın formu figürinlerin dış etmenlere karşı dirençli ve sağlıklı bir insan tipini yansıttığını savunmuşlardır. Ayrıca belirtilen çağın sonunda yani Neolitik Çağ’dan önce Son Buzul Çağ’ın yaşandığı göz önüne alındığında kuzeyli Venüs figürinleri ile daha ılıman iklime sahip güneyli Venüs figürin buluntuları arasında belirgin farklılıkların olması, söz konusu iddiaların doğruluğunun delili olarak gösterilmektedir.

Resim 9. Güneybatı Almanya’daki Swabian Jura bölgesinde yer alan Hohle Fels Mağarası’nda bulunan, fil/mamut dişinden yapılmış Venüs figürini. (N. J. Conard, agm, p. 248.)

Tüm bunların yanı sıra mamut dişinden yapılmış Venüs figürinlerin ebatlarına da vurgu yapılmakta ve küçüklerinin muska veya tılsım objesi olarak da kullanılmış

⁷⁸ Nicholas J. Conard, “A Female Figurine from the Basal Aurignacian of Hohle Fels Cave in Southwestern Germany”, *Nature*, S. 459, 2009, p. 249.

olabileceği düşünülmektedir. Aynı zamanda Venüs figürinlerinin bazılarının kafa kısmında ip vb. takılabilecek genişlikte deliklerin olması, bunların kolye şeklinde boyuna takılmış olabileceklerini akla getirmektedir. Nitekim muska veya tılsım objesi olarak görülen bu Venüs figürinlerine bakarak dönem insanının inanç dünyası hakkında da bazı çıkarımlar yapmak mümkündür⁷⁹.

Yukarıdaki bilgilere ilave olarak Üst Paleolitik Çağ, Avrupa insanına ait mağaralardaki duvar resimleri ve küçük Venüs Figürinleri bereketle ilişkilendirilmekte ve figürinlerin Ana Tanrıça kültüyle de bağlantısının olabileceği düşünülmektedir⁸⁰. Nitekim Avrupa'nın bir ucundan diğer ucuna uzanan kara parçası üzerinde sayısı yüzlerle ifade edilen mamut dişi ve diğer materyallerden üretilmiş olan figürinlerin görünümü ve düşündükleri bu minvaldedir. Ayrıca bu sanat eserlerinden anlaşılacağı üzere dönem kadınında tasavvur edilen güzellik anlayışının günümüzle kıyaslandığında oldukça farklı olduğu da anlaşılmaktadır. Bununla birlikte figürinlerin çoğunluğunun kafasının vücut kitle endekslerine oranla küçük yapılmış olması bunların kolye olabileceği fikrini doğrulamaktadır.

Diğer yandan günümüzde Rusya sınırları içerisinde yer alan alt Sibirya Bölgesi Üst Paleolitik Çağ yerleşimlerinden olan Malta Mağarası buluntuları üzerine yapılan incelemeler sonucunda MÖ 40.000 yılına kadar uzanan çok sayıda mamut dişi ve kemikten yapılmış figürinlere rastlanmıştır. Bu antropomorfik figürinlerin incelemesini yapan antropolog ve arkeologlar konuyla ilgili çeşitli bilimsel çalışmalar yayınlamışlardır. Bu çalışmalarda, bölgede ele geçen kemik ve mamut dişinden yapılmış süs eşyası olan boncuk ve figürinlerin sanat alanında yöreye özgü bir yerinin olduğu ifade edilmektedir. Şöyle ki bölgede ele geçen figürinler, Avrupa'da ele geçmiş çağdaş figürinlerle kıyaslandığında bunların, Avrupa'dakilere nazaran daha sade olduğu ve orijinalliğini koruduğu görülmektedir. Bu figürinlere bakıldığında; genç ve yetişkin erkek figürinlerinin çıplak tasvir edildiği, kadın ve çocuk figürinlerinin kıyafetleriyle betimlendiği görülmektedir. Ayrıca giysilerinde desenlerine varıncaya kadar en ince ayrıntıların işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır⁸¹. Kıyafetli olarak tasvir edilmiş bu figürinlerden hareketle o dönemin insanların giyim-kuşamları hakkında da bilgilere

⁷⁹ David Lewis-Williams, "Art, Agency and Altered Consciousness: A Motif in French (Quercy) Upper Palaeolithic Parietal Art", *Antiquity*, Vol. 71, No. 274, 1997, p. 810-812.

⁸⁰ Alan F. Dixon, Barnaby J. Dixon, "Venus Figurines of the European Paleolithic: Symbols of Fertility or Attractiveness?" *Hindawi Publishing Corporation Journal of Anthropology*, 2011, p. 1-5.

⁸¹ Liudmila Lbova, Pavel Volkov, "Processing Technology for the Objects of Mobile Art in the Upper Paleolithic of Siberia (the Malta site)", *Quaternary International*, Vol. 403, 2016, p. 18-19.

ulaşmak mümkün olup bu dönemde avlanılan hayvanların işlenmiş derilerinin elbise olarak kullandığı tespit edilmektedir. Buradan hareketle figürinlerin yapım tekniği ve ne tür aletler ile şekillendirilmiş olabileceği ile ilgili verilere de ulaşılmaktadır⁸². Şöyle ki figürinlerde ince işçilik gerektiren kısımların daha naif aletlerle ve kazıma-kakma tekniğiyle şekillendirildiği görülmekte olup daha kaba olarak belirtilen kısımların ise taş çekiçlerle koparılarak istenilen ebatlara ulaşıncaya kadar yontulduğu anlaşılmaktadır. Tüm bunların yanı sıra su kumu ve ince çakıllı toprak vasıtasıyla objeler üzerinde zımparalama işleminin istenilen parlaklık elde edilinceye kadar devam ettirildiği düşünülmektedir.

Aynı zamanda “Brassempouy Venüsü” (**Resim 10**) adı verilen figürinin de mamut dişinden kazıma ve oyma tekniğiyle şekillendirildiği görülmektedir. Fransa'nın güneybatı köşesindeki Brassempouy bölgesinde yer alan Pape Mağarası'nda ele geçirilen kafa kısmı kabataslak şekillendirilmiş kadın başı formlu figürin dönemin önemli eserlerindedir. Ayrıca Dordogna Mağarası'ndaki mağara resimlerinden de anlaşılacağı üzere mamut başta olmak üzere o dönemin faunasına ışık tutan başlıca hayvanlara ait görseller bize Üst Paleolitik Dönem insanların sanat seviyesini göstermektedir. Yine adı geçen dönem insanının mamut dişi haricinde taş, kemik ve boynuz gibi çeşitli materyalleri şekillendirmiş olduğu ele geçen arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır⁸³.

⁸² David Lewis- Williams, et al., “The Mind in the Cave: Consciousness and the Origins of Art”, *Cambridge Archaeological Journal*, Vol. 13, No. 2, 2003, p. 266-267.

⁸³ George Frederick Kunz, *Ivory and the Elephant in Art, in Archaeology, and in Science*, Doubleday, Page and Company, 1916, p. 4-5

Resim 10. Fransa'nın güneybatı köşesindeki Brassempouy'de yer alan Pape Mağarası'nda ele geçirilen kolsuz ve kafa kısmı kabataslak şekillendirilmiş fil/mamut dişinden yapılmış figürin. (İrfan Deniz Yaman, "Paleolitik Çağ Sanatında Kadın Heykelcikleri", *Prehistoryadan Günümüze Kadın*, (Ed. Meral Hakman), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 10.)

Tüm bunların yanı sıra Üst Paleolitik Çağ yerleşimlerinin bazılarında tamamıyla insan şekilli figürinlerle birlikte yarı insan ve yarı hayvan şekilli figürinlere de rastlanmaktadır. Buradan hareketle 1939'da Güney Almanya'da Hohlenstein-Stadel Mağarası'nda keşfedilen "Löwenmensch Heykelciği" ya da "Hohlenstein-Stadel'in Aslan Adamı" adı verilen heykelciğin 41.000 ila 35.000 yıl önce mamut dişinden oyulduğu tespit edilmiştir. Aslan Adam Heykelciği, insanoğlunun dini inançlarına dair bilinen en eski buluntu olarak da yorumlanmaktadır. Bir başka deyişle fiziksel görünümü tam olmayan ancak doğaüstü güçlere ait fikirleri sembolize eden bir varlığın bilinen ilk temsilidir. Ayrıca bu heykel, Aurignacian'ın Üst Paleolitik kültüründen gelmekte ve insanlığın en eski el sanatlarına ait ürünlerinden birini oluşturmaktadır. İnsan özelliklerini bir hayvanın, muhtemelen bir kedinin özellikleriyle birleştiren 31 cm yüksekliğinde, 5,6 cm genişliğinde ve 5,9 cm kalınlığındaki "Aslan Adam Heykelciği" modern Afrika aslanına ait görseller ile karşılaştırıldığında yelesi olmayan hibrit bir yaratılmış gibi tasvir edildiği görülmektedir. Görselde yer alan bu melez varlığa bakıldığında ise insanın doğal yaşama farklı anlamlar yüklemek amacıyla bu tarz figürinleri yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca söz konusu figürin Stadel Mağarası'nın kuzeye bakan ve güneş

almayan karanlık bir iç odasında bulunmuş olması, insanların buraya dini ritüellerini gerçekleştirmek için belirli aralıklarla gelmiş olabileceklerini de akla getirmektedir. Yani bu mağara insanların yaşam alanlarını oluşturan mekândan ziyade ziyaret ettikleri kutsal bir yer olmalıdır.⁸⁴ (Resim 11).

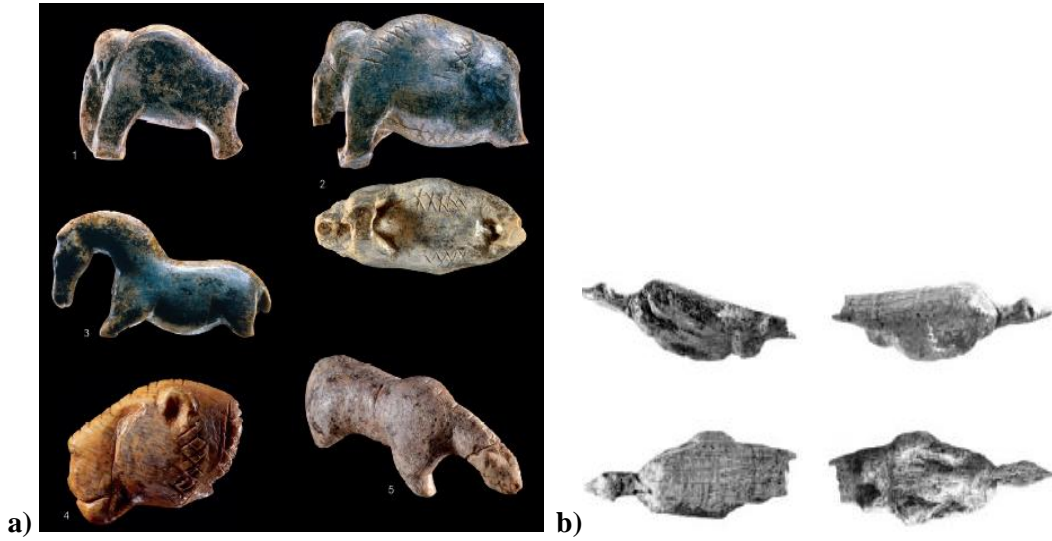
Resim 11. Güney Almanya’da Hohlenstein-Stadel Mağarası’nda keşfedilen fil/mamut dişinden yapılmış “Löwenmensch Heykelciği” ya da “Hohlenstein-Stadel’in Aslan Adamı” adı verilen figürin. (S. Wolf, N. J. Conard, agm, p. 9.)

1.5.2. Fil/Mamut Dişinden Yapılmış Hayvan Üsluplu (Zoomorfik) Figürinler

Zoomorfik nesnelere sınıflandırılmasında; temsil edilen hayvanların türleri, duruş özellikleri ve kendilerine has stillerine göre birtakım kategorilere ayrılmaktadır. Alanın başlıca uzmanları bunları arkeolojik buluntuların yaygınlık ölçütlerine göre kuş (*ornitomorphos*), balık (*iktiyomorphos*), yılan (*herpetomorphos*) ve diğer hayvanlar olarak sıralamışlardır. Kuşlar grubuna çoğunlukla kaz-kuğu ve ördek ile bildircin gibi kanatlı hayvanlar dâhil edilmekte olup bunların arasında ördek grubunda yer alan uçan kuş şekilli karabatak tasvirleri en bilenenleridir. Balık formu fil/mamut dişi oymalar ise ender buluntular arasında yer almaktadır. Ayrıca su samuru, mamut, porsuk, sincap gibi hayvan türlerinin figürinleri de ortaya çıkarılmaktadır. Bununla birlikte fildişi veya kemik levhalar üzerindeki solucan veya yılan formu desenler ile dairesel desenli şekiller de adı

⁸⁴Nicholas J. Conard, “Palaeolithic Ivory Sculptures from Southwestern Germany and the Origins of Figurative Art”, *Nature*, Vol. 426, 2003, p. 830-831.; Sibylle Wolf, Nicholas J. Conard, “Personal Ornaments of the Swabian Aurignacian” *Palethnology*, 2015, p. 9-10.

geçen hayvan gruplarıyla eşleştirilmektedir⁸⁵. Asıl önemlisi de bu gruba dahil edilmesi gereken plakalar üzerinde kabaca çizilmiş olan bizon, at ve mağara aslanı gibi çoğunluğunu dönemin av hayvan türleri oluşturmaktadır (**Resim 12 a, b**).

Resim 12. a) Swabian Jura'daki Vogelherd Mağarasında bulunan fil/mamut dişinden yapılmış çeşitli hayvan figürinleri (Harald Floss, "A New Type of Society Creates a New Type of Objects. Aurignacian Ivory Sculptures from the Swabian Jura (Southern Germany)", *CIEN Años de Arte Rupestre Paleolítico: Centenario del Descubrimiento de la Cueva de la Peña de Candamo, 1914-2014*, (Eds. M. Soledad Corchón y Mario Menéndez), Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca 2014, p. 55.); **b)** Adı geçen yer de ortaya çıkarılmış, fil/mamut dişinden yapılmış ördek-karabatak figürünü (N. J. Conard, "Palaeolithic Ivory Sculptures...", p. 830.)

Daha önce bahsedilen Avrupa Paleolitik Çağ yerleşimlerinde ele geçmiş buluntuların yanı sıra Çin'in Henan Bölgesi Sarı Irmak Vadisi'nde yer alan Paleolitik Lingjing yerleşim yerinde yürütülen arkeolojik çalışmalarda benzer zoomorfolojik figürinler ele geçmiştir. Kemikten yapıldığı anlaşılan bu eserler üzerinde yürütülen laboratuvar incelemeleri ve C14 metodu verilerine göre bunların yaklaşık 14.000 yıllık olduğu saptanmıştır⁸⁶. Bu figürinlerin dikkat çeken yönü ise adı geçen çağda Avrupa'da ortaya çıkarılan kemik ve mamut dişi figürinler ile benzer özellikler içermesidir. Bu sebeple söz konusu buluntulara burada yer verilmiştir. Yine bu eserlere bakıldığında, bunların imalatında taştan yapılmış keski, kazıyıcı gibi aletlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Fransa'nın orta bölümündeki Dordogne Nehri'nin önemli kolu olan Vezere Nehri vadisinde yer alan La Madeleine Mağara yerleşiminde fil/mamut dişi bir levha bulunmuştur. Bu levha üzerine kazınmış yünlü mamut resmi Prehistorik Çağ fildişi

⁸⁵ L. Lbova, P. Volkov, agm, p. 19.

⁸⁶ Zhanyang Liluc Doyon et al., "A Paleolithic Bird Figurine from the Lingjing Site, Henan, China", *PLoS ONE*, Vol. 15, No. 6, 2020, p. 9-10.

işçiliği hakkında önemli bilgiler vermektedir. 1864 yılında keşfedilen bu eser günümüzde Paris Ulusal Doğa Tarihi Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu eser Prehistorik Çağ fil/mamut dişi kabartma yöntemli resimlerin bilinen en ilkel yöntemle kazındığını ispat eder durumdadır⁸⁷. Nitekim alanın uzmanları avlanılarak elde edilen bu ham mamul fil/mamut dişlerinin ilkel şekillerde, yani çeşitli taş ve kemikten yapılmış düzleştirici ile kesici aletler yardımıyla kazıma ve koparma yöntemiyle istenilen şekillerin verildiğini ifade etmişlerdir.

1.5.3. Fil/Mamut Dişinden Yapılmış Müzik Enstrümanları

Arkeolojik veriler ışığında müzik ve enstrümanları hakkında kronolojik değerlendirmeler yapmak mümkündür. Burada ilk akla gelenler, üflemeli çalgılardan düdük, kaval ve flüt ile vurmali çalgılar grubunda yer alan davul, tef, trampet gibi müzik aletleridir. Bu enstrümanların zamanla özellikle dini ritüellerin vazgeçilmez bir unsur oldukları gibi muhtemelen avcı-toplayıcı insanlar avlanma esnasında hayvanları istenilen tuzak veya bölgeye sevk etmek için kullanılmışlardır. Ayrıca bu enstrümanlar ile hayvanların seslerini taklit ederek avlanma işini kolaylaştırmış olmalıdırlar.

Bununla birlikte Avrupa Kıtası'nda Üst Paleolitik Çağ'da ele geçen enstrümanların günümüze kadar ulaştığı bilinmektedir. Almanya'daki Swabian Jura ve Ach Vadisi'ndeki Aurignacian Dönemi yerleşimlerinden Hohle Fels Mağarası ve Vogelherd Bölgesi'ndeki diğer mağara yerleşimlerinde 2008 yılında yapılan kazılarda Paleolitik Çağ'a ait tamamen kemikten yapıldığı anlaşılan flüt kalıntıları ile üç adet fil/mamut dişinden yapılmış flüt parçası bulunmuştur (**Resim 13**). Burada ele geçen kemik flütlerin⁸⁸ Kızıl Akbaba türünün kanat kemiklerinden yapıldığı yürütülen analizler sonucu teyit edilmiştir. Tüm bunların yanında kemik başta olmak üzere mamut dişinden yapılmış, tek delikli veya deliksiz boru tipli maksimum parmak uzunluğunda olan ilkel

⁸⁷ G. F. Kunz, *age*, p. 4-5.

⁸⁸ Avrupa'da Slovenya ülke sınırları içerisinde yer alan Divje Babe I Mağarasında yürütülen çalışmalar neticesinde ele geçen kemik flüt buluntusu alanın uzmanlarını iki farklı görüşe sevk etmiştir. Bunların Neandertheller tarafından yapıldığı iddia edilirken bir grup buna karşı gelmektedir. Şöyle ki burada ele geçen hayvan kemiklerinin bazı kemirgenler tarafında ısırılması sonucu oluşan delikli kemikler olduğu ve müzik enstrümanı sayılamayacağı görüşüdür. Diğer görüş ise dönem insanının alt türü kabul edilen Neanderthellerin de sosyal yaşamında müziğin olabileceği ve bununla çeşitli dini seremoniler tertip etmiş olabilecekleri yönünde fikirler beyan edilmektedir. Ayrıca bu enstrümanlar 60 binyıl kadar eskiye dayandırılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Matija Turk, Ivan Turk, Marcel Otte, "The Neanderthal Musical Instrument from Divje Babe I Cave (Slovenia): A Critical Review of the Discussion", *Applied Sciences*, Vol. 10, No. 1226, 2020, p. 1-11.

düdükler de ele geçen önemli arkeolojik verilerindedir⁸⁹. Bunların yanı sıra Slovenya'daki Divje Babe I yerleşim yerinde bulunan kemik nesnelere arasında flüt olduğu belirtilen ve mağara ayısının ayak kemiğinden yapılmış, yaklaşık 55.000 yıllık bir diğer müzik enstrümanı da ele geçirilmiştir⁹⁰.

Resim 13. Güneybatı Almanya'daki Hohle Fels ve Vogelherd Mağarası'nda ortaya çıkarılan fil/mamut dişi ve kemikten yapılmış flüt parçaları. (N. J. Conard, M. Malina, S. C. Münzel, agm, p. 1-2.)

Diğer yandan, Hohle Fels flütlerinin ayrıntısına bakıldığında en uç nokta ile ağız bölgesi arasında ortalama beş adet delik olduğu ve bunların belirli aralıklarla açıldığı görülmektedir. Burada özellikle delikler arasında ilkel olarak V şekilli mini çentiklerin varlığı bir çeşit ölçümlemenin yapıldığına kanıt olarak gösterilmektedir. Günümüz flütleri ile kıyaslandığında ise bu ilkel enstrümanların ortak birçok farklı yönünün olduğu anlaşılmaktadır. Bu enstrümanların bulunduğu yerlerin yakınlarında çeşitli ebatlarda kesici ve delici özellikleri olan taş aletlere rastlanmış olup bu aletler vasıtasıyla adı geçen ilkel enstrümanların yapıldığı düşünülmektedir. Ele geçen bu enstrüman buluntularının ebatlarının yaklaşık 21,8 cm uzunluğunda, 8 mm çapında olduğu görülmektedir. Parçalardan bütüne ulaşılan bu flütlerin replikası üzerinde gerçekleştirilen deneylerde flüt üzerinde herhangi ekstra parça olmadan armoni ve istenilen seslere, ulaşılabileceği tahmin edilmektedir. Ayrıca Geissenklösterle'nin üç delikli flüt modern flüt türleriyle

⁸⁹ Nicholas J. Conard, Maria Malina, Susanne C. Münzel, "New Flutes Document the Earliest Musical Tradition in Southwestern Germany", *Nature*, Vol. 460, 2009, p. 737.; Iain Morley, *The Prehistory of Music Human Evolution, Archaeology, and the Origins of Musicality*, Oxford University Press, Oxford 2013, p. 34-35.

⁹⁰ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Anton Killin, "Music Pluralism, Music Realism, and Music Archaeology", *Springer Nature*, 2019, p. 1-12.

karşılaştırıldığında istenilen notalarda müziklere ulaşıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte Hohle Fels flütünde de benzer veya daha gelişmiş müzik notaları ve enstrüman seslerine ulaşılabileceği düşünülmektedir. Daha önce de değinildiği üzere flütlerdeki delik sayısının fazla olması onun ayrıcalıklı ve daha kullanışlı kıldığını söylemek mümkündür⁹¹.

Fil/mamut dişi flütlerin yapım aşamasına bakıldığında; oldukça ilginç bir yöntemin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burada dikkat çeken konu ise dönemin araç gereçleri ile flüt benzeri müzik enstrümanlarının bu denli ustalıkla nasıl yapıldığı sorusunu akla getirmektedir. Yürütülen çalışmalar neticesinde taş aletlerle kesilerek veya oyularak hayvan kafataslarından çıkarılan fildişleri istenilen boyut ve şekle gelene kadar yine taş aletlerle kazıma ve aşındırma işleminden geçirildikleri anlaşılmaktadır. Muhtemelen deneme-yanılma yöntemi sonucu fildişindeki dentin ve mine hatları belirlenmekte, akabinde diş bir uçtan diğer uca kadar iki eşit parçaya bölünerek içinin boşaltılmasıyla boru şekli verilmektedir. Fildişleri bu işlemten geçirildikten sonra olasılıkla çeşitli ağaç ve bitkilerden (Huş Ağacı veya Sakız Ağacı reçineleri gibi) elde edilen tutkallar ile yapıştırılmakta ve istenilen ölçülere göre delikleri açılmaktadır. Bir diğer yöntemde ise fildişi, boylamasına iki eşit parçaya ayrılıp tekrardan birleştirilmek için bitki liflerinden elde edilen sırimlar ile bağlandıktan sonra tutkallar ile delikleri kapatılıp işlem tamamlanmaktadır. Nitekim fil/mamut dişinden yapılmış enstrümanların çeşitli ağaç reçinelerinden elde edilen tutkallar ile yapıştırılması veya bitki lifleriyle bağlanmasının sebebine gelince; iki parça haline getirilen fil/mamut dişinin içerisine üflenen havanın istenilen oktavda ses veya armoni elde edilmesi için uygulandığı gayet açıktır⁹². Nitekim bu varsayımlara, ele geçen çok parçalı fil/mamut dişinden yapılan enstrümanların replikasyonundan sonra ulaşılmıştır. Ayrıca yürütülen kazılarda ele geçen somut veriler ile laboratuvar ortamında yürütülen incelemeler bu iddiayı teyit edici bilgileri vermektedir.

Tüm bunlarla birlikte tarihi süreç içerisinde farklı coğrafyalarda farklı gelişim gösteren flüt için daha sonraki zamanlarda örneğin, Barok Dönemi Avrupa'sına bakıldığında yine kemik, abanoz, bambu, akça ağaç gibi ağaç türlerinden yapıldığına şahit olunmaktadır. Fakat ilginçtir ki notalara uygun en iyi ses ritminin bu dönemde de halen

⁹¹ Nicholas J. Conard et al., *New Flutes Document the Earliest Musical.*, p. 737-738.

⁹² Nicholas J. Conard and Maria Malina, "New Evidence for the Origins of Music from the Caves of the Swabian Jura", *Studien zur Musikarchäologie*, Vol. VI, 2008, p. 14-15.

fil/mamut dışından yapılmış flütlerden çıktığı bilinmektedir. Bunun temel sebebi ise içerisine nefes üflenen ahşap flütlerin ıslanmaya bağlı olarak şişmesi sonucu istenilen notalara uygun sesi vermemesi gösterilmektedir⁹³. Bu bilgiden hareketle notalara uygun ses ritmi enstrümanlarda oldukça önemli görülürken, yaklaşık 50.000 yıl önce yapılan flütlerin mamut dışından üretilmiş olmasını tesadüfi olarak izah etmek mümkün müdür? Bu sorunun muhatabı daha çok müzik bilim dalı olsa da insanoğlu muhtemelen birtakım deneyimlemeleri sonucu on binlerce yıl öncesinde bunun cevabını vermiş olmalıdır. Nitekim en iyi enstrüman aletinin fil/mamut dişi ve kemik gibi organik maddelerden yapılabildiğini kavrayan tarih öncesi insanları, söz konusu materyallerden yapılan flütlerin ıslanmaya maruz kalsa bile müzik tonunda değişim olmadığını fark etmişlerdir. Bu bağlamda günümüze yakın bir tarihe kadar flüt vb. üflemeli bazı müzik enstrümanlarının yapımında fildişinin kullanılıyor olması dikkate değer bir husustur.

1.5.4. Fil/Mamut Dışından Yapılmış Kişisel Süs Eşyaları

Güneybatı Almanya'daki, Tuna Havzası'nda yer alan Swabian Jura yerleşimlerinden Hohle Fels Mağarası'nda taş ve kemikten yapılmış çok sayıda araç gereç ile süs eşyalarına rastlanmıştır. Bu mağarada Aurignacian⁹⁴, Gravettian⁹⁵ ve Magdalenian⁹⁶ gibi kültürlerle ait arkeolojik buluntular arasında toprak boyası veya

⁹³ Fazlı Aslan, Bahar Sarıboğa, "Flüt Tarihinde Theobald Boehm ve Flüte Getirdiği Yenilikler", *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, C. 2, S. 4, 2012, s. 134.

⁹⁴ Aurignacian kültür evresi genellikle Orta Avrupa Kıtası'nda MÖ 45-30 bin yıllarını kapsadığı düşünülen insanlığın kültürel evrelerinden Üst Paleolitik Dönem ilk evresi olarak görülmektedir. Bu kültür evresinde Homo Sapiens olarak bilinen ilk modern insanların özellikle figüratif sanat alanında yaptıklarının yanı sıra çeşitli müzik aletleri ve kişisel süslenme ve sembolik özellikleri bulunan arkeolojik kalıtlardan yola çıkılarak açıklanmıştır. Daha geniş bilgi için bkz: Elizabeth C. Velliky, Patrick Schmidt vd., "Early Anthropogenic use of Hematite on Aurignacian Ivory Personal Ornaments from Hohle Fels and Vogelherd Caves, Germany", *Journal of Human Evolution*, Vol. 150, 2021, p. 1-15.

⁹⁵ Adını Fransa-Dordogne'deki La Gravette Bölgesi'ndeki mağaradan alan bu kültür alanının MÖ 30-17 bin yılları arasını kapsadığı belirtilirken, bu dönemde Fil/Mamut dişi küçük sanat eserleri en yoğun buluntular arasındadır. Bu Kültür bölgesi ait yine Portekiz'den Rusya steplerine kadar Orta Avrupa'nın büyük bir bölümünde arkeolojik verilere ulaşılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk: R.M. Jacobi vd., "Radiocarbon Chronology for the Early Gravettian of Northern Europe: New AMS Determinations for Maisieres-Canal, Belgium", *Antiquity*, Vol. 84, No. 323, 2010, p. 26-30

⁹⁶ Bu kültür Avrupa'nın son üst Paleolitik evresidir. MÖ 17/15-10 bin yıllarına tarihlendirilmektedir. Yine adını Fransa-Dordogne'deki La Madeleine kaya sığınağından alan bu kültür evresi kimi modern araştırmacılar tarafından "Ren Çağı" olarak da adlandırılmaktadır. Gerçekten de bu kültür avcılarının özelleştiği av hayvanı genel olarak ren geyikleri, kısmen de dönemin sonlarına doğru kızıl geyikler ve atlar olmuştur. Bu kültür, aynı zamanda Würm buzulunun bitim aşamasına da denk gelmektedir. Ancak bu buzulun en şiddetli zamanlarını da barındırmaktadır. Kültürün yayılım alanı Atlantik'den Polonya'ya kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Gerd-Christian Weniger, "The Magdalenian in Western Central Europe: Settlement Pattern and Regionality", *Journal of World Prehistory*, Vol. 3, No. 3, 1989, p. 323 vd.

pigmentlerle boyanmış muhtemelen kemik, fil/mamut dişi ve yarı değerli taş gibi materyallerden yapılmış kişisel süs eşyalarına ulaşılmıştır.

Yürütülen radyokarbon analizleri sonucunda bu süs eşyaları üzerinde boya kalıntılarının bulunduğu anlaşılmıştır. Söz konusu eserlerin sarı toprak boyasının yanı sıra kırmızı renkle de boyandığı saptanmıştır. Bu boyalı mamut dişi ve diğer hayvan dişlerinden elde edilen boncuklar incelendiğinde pürüzsüze yakın parlaklıkta şekillendirildikleri ve bazılarının ise orijinal halini koruduğu görülmüştür. Yine adı geçen mağarada elde edilen buluntulara bakıldığında; tilki, ayı ve kurt gibi hayvanların dişlerinden yapılmış süs eşyalarının varlığı, bu hayvan türlerinin de insanların avları arasında olduğunu göstermiştir⁹⁷.

Tüm bunların yanı sıra burada en büyük verileri şüphesiz, mezarlıklarda veya kutsal addedilen kült yerlerinde ele geçen arkeolojik kalıntılar oluşturmaktadır. Özellikle Orta ve Üst Paleolitik Çağ ölü gömme gelenekleri göz önünde bulundurulduğunda, kabile yaşamının hâkim olduğu bu dönem toplumlarının mezar yapıları içerisinde süs eşyaları ve günlük hayatta kullanılan araç gereçlerin mezar içerisinde ölülerin yanı başında yer aldığı görülmektedir. Buna benzer inancın çok daha sonraki zamanlarda gelenekselleşerek günümüze kadar geldiğini de söylemek mümkündür. Burada özellikle mezar yapıları incelendiğinde ölülerin yanlarında yer alan süs eşyalarının çoğunluğunu doğada bulunabilecek dönemin değerli addedilen taşları ve hayvan kemiklerinden ve dişlerinden yapılmış takılar olduğu anlaşılmaktadır. Kemik veya diş grubuna dâhil olan süs eşyalarının ise av hayvanlarının yemekten arta kalan kısımları olup avcı-toplayıcı insanlarca değerli bulunduğu tahmin edilmektedir. Diş grubu içerisinde çeşitli yırtıcılar ile iri cüsseli hayvanların savunma veya azı dişlerinin de tercih edildiği sonucuna ulaşılmaktadır⁹⁸.

1.5.5. Fil/Mamut Dişinden Yapılmış Diğer Objeler

Yine ele geçen arkeolojik verilerden mamut dişinden yukarıda sayılan belirli yapı grupları haricinde bız, olta iğnesi veya delgeç, mızrak uçları gibi gerek avlanmada gerek ise günlük hayatta kullanılan araç gereçler yapıldığı anlaşılmaktadır. Genellikle Aurignacian (MÖ 50.000-45.000) ve Magdalenian (MÖ 12.000) kültür evreleri içerisinde yer alan Rusya steplerinden Batı Avrupa'ya kadar uzanan saha içerisindeki Paleolitik

⁹⁷ Elizabeth C. Velliky, Martin Porr, Nicholas J. Conard, "Ochre and Pigment Use at Hohle Fels Cave: Results of the First Systematic Review of Ochre and Ochre-related Artefacts from the Upper Palaeolithic in Germany", *Plos ONE*, Vol.13, No.12, 2018, p. 26.

⁹⁸ Murat Karakoç, "Paleolitik Çağda Mezarlar ve Ölüm Kavramı", *Folklor/Edebiyat*, C. 22, S. 87, 2016, s. 182-183.

mağara yerleşimlerinde bunlara dair somut veriler bulunmaktadır. Bu dönemler içerisinde adı geçen aletlerin özellikle avcılıkta kullanılmak üzere yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca ilerleyen zamanlarda muhtemelen Üst Paleolitik Çağ'dan itibaren fil/mamut dişi ve çeşitli hayvan kemiklerinden yapılan araç gereçlere gündelik işleri kolaylaştırmak için ahşap sapların da takıldığı anlaşılmaktadır⁹⁹.

Öte yandan Orta Avrupa'daki Tuna Nehri'nin kuzey kollarından Dyje Nehri Vadisi'ne lokalize edilen ve günümüz Çekya'nın güneyinde bulunan Moravia Bölgesi'ndeki Polva, Dolni Vesdonice ve Predmosti gibi Üst Paleolitik Çağ yerleşimlerinde çeşitli buluntulara rastlanılmıştır. Söz konusu yerleşimlerde taştan yapılmış araç-gereçlerin yanında mamut kemik ve dişlerinden elde edilmiş çok sayıda alet buluntuları ortaya çıkarılmıştır. MÖ 30.000-20.000 yıllarına tarihlendirilen hayvan diş ve kemikleri ile taştan yapılmış bu buluntuların çoğunluğu gündelik yaşamla ilişkilendirilmiş olup dekoratif amaçlı kullanıldığı ifade edilmiştir¹⁰⁰.

1.6. Fil/Mamut Dişinin İşlenmesinde Kullanılan Materyaller

Bu materyallerin işlenmesinde ve şekillendirilmesinde kullanıldığı bilinen ilkel aletlerin başında çakmak taşı gelmektedir. Bunun yanı sıra kazıyıcı özelliği bulunan obsidyen, mermer gibi sert taşlar ile çeşitli kemik objelerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır. İmkanların elverdiği ölçüde şekillendirilmeye çalışılan mamut dişi objelerine bakıldığında; bazı ayrıntılı geometrik çizimlerle ve kazıma-kakma tekniği ile oluşturulmuş minyatür eserler ilkel sanat eserleri arasında görülmektedir¹⁰¹. Oluşturulan sanat eserleri incelendiğinde bunların gelişkin bir el becerisi isteyen işleme tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin oyma tekniği için kemikten ve ahşaptan yapılmış ilkel matkap vb. aletler kullanılırken, kazıma kakma-tekniğinde ise çakmaktaşı ve obsidiyen gibi kesici özelliği olan taşlar yaygın olarak kullanılmıştır. Nitekim kemik, boynuz ve fil/mamut dişinden yapılmış eserlerin buluntu alanlarında yapılan ayrıntılı incelemeler sonucu taş çekiçler, taş düzleştiriciler, ilkel yay şeklindeki el matkapları, delgeçler, ilkel mungeneler, farklı türlerde ahşap veya madeni taşların işlenmesinde kullanılan bıçaklar, kazıyıcılar,

⁹⁹ Paola Villa, Francesco d'Errico, "Bone and Ivory Points in the Lower and Middle Paleolithic of Europe", *Journal of Human Evolution*, Vol. 41, No. 2, 2001, p. 71-72.

¹⁰⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Jiří Svoboda, "The Pavlov Site, Czech Republic: Lithic Evidence from the Upper Paleolithic", *Journal of Field Archaeology*, 1994, Vol. 21, No. 1, p. 69-81; Jarosław Wilczyński, Piotr Wojtal et al, "Dolní Vestonice I (Pavlovian, the Czech Republic) Results of zooarchaeological studies of the animal remains discovered on the campsite (excavation 1924-52)" *Quaternary International*, Vol. 379, 2015, p. 58-70

¹⁰¹ Paul Pettitt, Paul Bahn, "Current Problems in Dating Palaeolithic Cave art: Candamo and Chauvet", *Antiquity*, Vol. 77, No. 295, 2003, p. 135.

presler, öğütme levhaları ve kalem şekilli oyma aletlerinin varlığına dair somut verilere ulaşılmıştır¹⁰². Özellikle istenilen şeklin oluşturulmasında yer alan temel araçlar aşındırma bıçakları ile bazı sıyırıcı özelliği olan keskin taşlardır. Dekoratif süslemeler gibi ince işçilik isteyen eserleri yapmak için ise taş ve kemikten yapılmış kalem delgeçler ile taş bıçakların kullanıldığı düşünülmektedir¹⁰³.

1.7. Fil/Mamut Dişi Objelerde Desenler ve Geometrik Şekiller

Üst Paleolitik Çağ'a tarihlenen arkeolojik yerleşim alanlarında gerçekleştirilen kazılarda işlenmiş plakalar halinde fildişi objeler bulunmuştur. Bu objelerin üzerinde niçin yapıldığı kesin olarak bilinmeyen ancak bölge insanların avladığı başlıca hayvanları temsilen çizilen geometrik şekilli tasvirler gözlenmiştir. Bu tasvirli objelerin yanı sıra küçük süs eşyası kategorisinde yer alan boncuklar ve çeşitli takılar üzerinde yine kare, dikdörtgen veya düz ve birbirine paralel çizgilerin kesişiminden oluşan farklı geometrik şekiller görülmektedir. Ele geçen fil/mamut dişi objeler üzerindeki desenlerin dönemin tasarım anlayışını oluşturduğu iddia edilmektedir¹⁰⁴. Ayrıca oldukça zahmetli bir uğraş sonucu oluşturulmuş antropomorfik figürinler ve taşınabilir dini nesnelerin üzerinde yine aynı desenlere rastlanmıştır. Bununla birlikte bazı figürinler üzerinde dönemin faunası ve florasını yansıtan şekillerin de resmedildiği anlaşılmaktadır. Tüm bunlara ilaveten bazı modern araştırmacılar kemik ve fil/mamut dişi objeler üzerinde yer alan çiziklerin bir çeşit ilkel sayımlama (çetele) olabileceği yönündeki düşüncelerini de ifade etmektedirler¹⁰⁵.

Avrupa'da erken insan kalıntılarında veya sanat eserlerinden söz edilirken genellikle Üst Paleolitik Çağ ilk sıradadır. İnsan yapımı eserler arasında taşınmaz olarak görülen mağara resimleri ve taşınabilen sanat eserleri bu çağda meydana getirilmiştir. Bu sanat eserleri ise Avrupa'da Neandertallerin veya öncesindeki insan türünün geldiği gelişimin somut delilleri olarak gösterilmiştir. Yerkürenin Son Buzul Çağı adı verilen zamanında oluşturulan bu sanat eserlerinden portatif olanlar, kemik veya taş plakalar üzerine kazıma veya aşındırma yöntemiyle yine taş ve kemik araç gereçler kullanılarak yapılmıştır. Bu somut eserlerin "replikasyon" yani yeniden canlandırma yöntemiyle

¹⁰² Andree Rosenfeld, Claire Smith, "Recent Developments in Radiocarbon and Stylistic Methods of Dating Rock-Art", *Antiquity*, Vol. 71, 1997, p. 405-406.

¹⁰³ L. Lbova, P. Volkov, agm, p. 16

¹⁰⁴ Robert G. Bednarik, "Conceptual Pitfalls in Palaeolithic Rock Art Dating", *Prehistoire Anthropologie Mediterraneennes*, Vol. 3, 1994, p. 97-98.

¹⁰⁵ L. Lbova, P. Volkov, agm, p. 20-21.

döneminde kullanıldığı bilinen ilkel araç-gereçlerden yararlanılarak yapılması denenmiştir. Nitekim bu denemenin veya yeniden canlandırmanın günlerce süren zahmetli ve detaylı bir işçilik gerektirdiği gözlemlenmiştir¹⁰⁶. Kazılar neticesinde bulunan eserlerin, araştırma merkezlerinde C14 yöntemi yanında inorganik cisimler üzerinde gerçekleştirilen çeşitli testlerden sonra tarihlendirilmesi yapılmıştır.

¹⁰⁶ Robert G. Bednarik, "A New Method to Date Petroglyphs", *Archaeometry*, Vol. 34, 2007, p. 279.

İKİNCİ BÖLÜM

MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA FİLDİŞİNİN KULLANIMI VE TİCARETİ

2.1. Mezopotamya’da Tarih Öncesi Dönemde Fildişinin Varlığı

Mezopotamya’nın tarih öncesi döneminde bölgenin kuzeyindeki çeşitli mağaralarda yaşam izlerine rastlanmıştır. Bu mağaralarda yürütülen antropolojik ve arkeolojik çalışmalara bakıldığında avcı-toplayıcı faaliyetlerin Neolitik Çağ’a kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Adı geçen dönem öncesinde ve devamında insanlar yabani hayvanları avlayarak temel gereksinimleri olan gıda ve giyim ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Yine ele geçen arkeolojik verilerden insanların avladıkları bu hayvanların kemik ve dişlerinden gündelik hayatı kolaylaştırmak için bir takım araç gereçler yaptıkları anlaşılmaktadır.

Nitekim arkeolog Braidwood, modern Irak’ın kuzeyinde bulunan Kerkük’ün 45 km doğusundaki Barda Balka Mağaralarında taş devrine ait aletlerle birlikte çeşitli hayvan kemiklerine rastlandığını belirtmiştir. Burada özellikle keçi ve fil kemiklerinin varlığının da saptandığı ifade edilmiştir. Diğer bir deyişle ele geçen kemik kalıntıları ve arkeolojik veriler taş devirlerinde söz konusu bölgede filin varlığının kanıtını sunmaktadır¹⁰⁷. Bunların yanı sıra Mezopotamya’nın çivi yazılı metinlerinde ise fil ile ilgili bir masalda fil kendisiyle övünse de küçük bir çalığı tarafından mat edilen hayvan olarak gösterilmektedir¹⁰⁸.

Yine Mezopotamya’da ele geçen tarih öncesi çağa ait fildişi kalıntılarının çoğunluğunu yaban domuzu dişleri ve su aygırı (*Hippopotamus*) dişleri oluşturmaktadır. Nitekim bu döneme ait en eski diş kalıntılarının ele geçtiği yerler Kuzey Mezopotamya’daki Tell Afer (Irak) yakınlarına konumlandırılan Qermez Dere Neolitik Çağ yerleşimi ile Musul’un yaklaşık 60 km doğusuna yerleştirilen Tell et-Thalathat’tır.

¹⁰⁷ Firuzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s.23.

¹⁰⁸ Yüksel Arslantaş, “Mezopotamya’nın Faunası ve Florası”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, Elâzığ 2009, s. 414.

Adı geçen bu yerlerden Tell et-Thalathat'ta Ubeyd Dönemi'ne tarihlendirilen fildişi topuz ele geçirilmiş olup Qermez Dere'de bulunan fildişi boncuklar da Neolitik Çağ'a tarihlendirilmektedir. İlave olarak Sumerlilerin Uruk (Warka) kentinde tarih öncesi dönemlerden kalma fildişi boncuklar ortaya çıkarılmıştır. Alanın bazı uzmanları bunların fildişinden yapılmayıp bölgede yaşadığı bilinen yaban domuzu ile su aygırı dişi veya kemiklerinden yapıldığını öne sürmüşlerdir. Örneğin Sheldon, Tepe Gavra'da ele geçen bazı damga mühür ve saç tokalarının hayvan kemiklerinden yapıldığını iddia etmektedir¹⁰⁹. Nitekim çalışmanın tarihi coğrafya kısmından da belirtildiği gibi "Uruk Yayılımı" adı verilen ticari gelişmeler göz önüne alındığında, fildişinden yapılmış eserlerin tarihi dönemle birlikte yaygınlık kazanmış olduğu düşünülmektedir. Zira adı geçen coğrafyanın dışına ticari münasebetler yoluyla çıkmış olup bu sayede diğer bölgelerle irtibatın geliştirildiği anlaşılmaktadır.

Bunların yanı sıra tarih öncesi dönemin sonlarına dayandırılan bir diğer fildişi buluntu grubu ise günümüz Musul'un kuzey doğusunda bulunan Tepe Gavra sit alanı içerisinde ele geçmiştir. Tepe Gavra yerleşiminde erken dönemlerden itibaren çeşitli bitki ve hayvan tasviri ile geometrik desenlerle bezenmiş kadın süs eşyaları ele geçirilen önemli fildişi objelerdendir. Bu süs eşyaları ve diğer objelerin yapı malzemelerine bakıldığında ise fildişiyle birlikte değerli ve yarı değerli taşlar ile metallerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle yaban domuzu dişinden yapılmış saç iğneleri veya tokalarının Uruk Dönemi ile bağlantılı olduğu düşünülmekte ve burada canlı bir ticari münasebetin varlığının neticesi olarak görülmektedir¹¹⁰. Ayrıca söz konusu yerleşimde fildişi süs eşyalarıyla birlikte fildişi ve kemikten yapılmış damga mühürler de ele geçirilmiştir. İlave olarak fildişinden yapılmış boncuk ve takı aksesuarları, çeşitli büyüklükteki alet edevatlar, iğne ve bız gibi delici araçlar ile birbirinden farklı formda üretilmiş kaşıklar gündelik kullanıma hitap eden diğer buluntulardandır¹¹¹.

2.2. Sumerler ve Akad Devleti Dönemi'nde Fildişinin Kullanımı

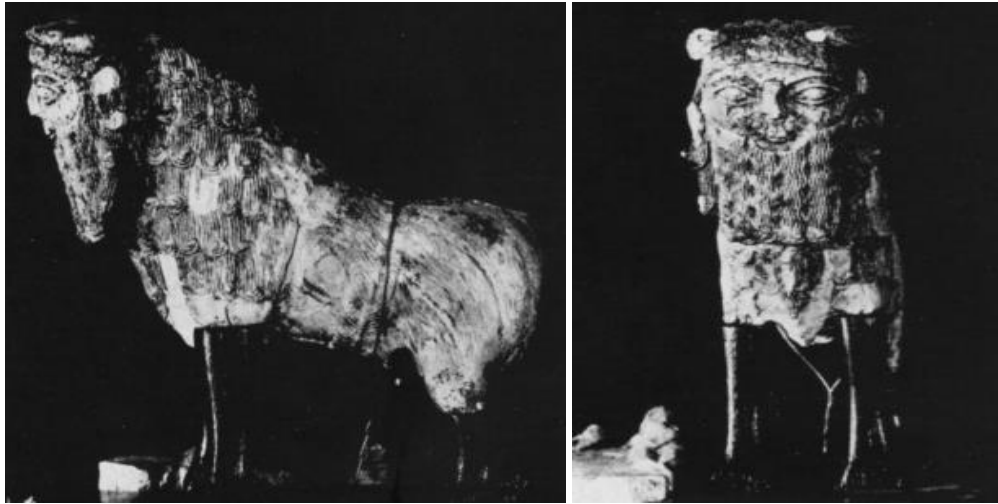
Bağdat'ın güneyinde yer alan (modern Tell al-Uhaymir/Tell Ingharra) Sumer şehri Kış yakınlarındaki mezarlık alanda yürütülen arkeolojik çalışmalar esnasında III. Er Hanedan Dönemi'ne (MÖ 2600-2350) tarihlendirilen çeşitli maddelerden yapılmış

¹⁰⁹ P.R.S. Moorey, *age*, p. 119-120.

¹¹⁰ Beatrice Laura Goff, *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*, Yale University Press, London 1963, p. 133.

¹¹¹ Yüksel Arslantaş, "Kuzey Mezopotamya'da Bir Kavşak Noktası Tepe Gawra", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, S. 2, Elâzığ 2013, s. 27-28.

arkeolojik kalıntılara ulaşılmıştır. Bu eşyaların altın, gümüş, bronz, bakır vb. madenlerin yanısıra fildişi, pişmiş toprak, deniz kabukları, diyorit ve kireç taşından yapıldıkları tespit edilmiştir. 1927-1928 yıllarında Kiş'te yapılan arkeolojik kazılar esnasında 317 numaralı mezarda sakallı insan başlı boğa gövdeli figürin bulunmuştur. Bu figürinin dini ritüellerle ilgili bir objeyi çağrıştırdığı ifade edilmektedir. Çünkü zirai faaliyetlerin yoğun olarak yapıldığı Mezopotamya coğrafyasında tanrılarla ilişkilendirilen kutsal hayvanlar arasında ilk sırada gücün ve bereketin simgesi olan boğanın geldiği bilinmektedir. Örneğin, Fırtına Tanrısı İŞKUR (Adad) ve Ay Tanrısı NANNA (Sîn)'nin sembolik hayvanlarının boğa olduğu bilinmektedir. Söz konusu fildişi figürin yaklaşık 7,5 cm uzunluğunda ve 5,5 cm eninde olduğu saptanmıştır. Ayrıca bir platform üzerine yerleştirildiği düşünülen bu objenin boynundaki deliklerin sehpa, masa gibi mobilya üzerine sabitlemek için açılmış olduğunu düşündürmektedir (**Resim 14**). Yine mezar alanında yürütülen çalışmalarda bu heykelciğin benzeri olabileceği düşünülen başka bir figürinin omuz, ayak ve gövdesine ait bazı parçaları bulunmuştur¹¹². Bunların yanı sıra insansı yüz hatları açık seçik belli olan objenin, boyun bölgesinde pul benzeri yelesinden dolayı farklı bir mitolojik canlı izlenimi verilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Kas yapısı gibi vücut hatları belirgin olarak şekillendirilen bu heykelciğin bazı bölgelerinde siyah ve kırmızı boya kalıntılarına da rastlanılmıştır.

Resim 14. Sumer şehir devletlerinden Kiş (Tell al-Uhaymir/Tell Ingharra) kenti yakınlarındaki mezar alanında yürütülen arkeolojik çalışmalarda bulunan fildişinden yapılmış insan başlı boğa heykelciği. (Peter Roger Stuart Moorey, agm, p. 101.)

¹¹² Peter Roger Stuart Moorey, "Cemetery a at Kish: Grave Groups and Chronology", *British Institute for the Study of Iraq*, Vol. 32, No. 2, 1970, p. 102-103.

Ek olarak Kiş şehrinde muhtemelen Er Hanedan Dönemi'nde yaptırıldığı düşünülen A Sarayı'nın 61 numaralı odasında ve sarayın ek binasının resepsiyon odasının duvarlarının fildişi kakmalar ile süslendiği belirtilmiştir. Nitekim adı geçen alanlarda yürütülen arkeolojik kazılarda birbirinden farklı motifler barındıran fildişi parçalarına ulaşılmıştır¹¹³. Buradan hareketle Kiş şehrinin idare merkezi olan saray yapısının bazı odalarının fildişi gibi değerli egzotik materyallerle donatıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca fildişinin daha o dönemde saray yapılarında kullanılıyor olması son derece değerli bir prestij nesnesi olduğunun delilini oluşturmaktadır.

Öte yandan Eski Mezopotamya'nın III. Ur Hanedanlığı Dönemi'ne (MÖ 2060-1960) tarihlendirilen Orman Tavuğu veya Hint Tavuğu (*DAR.ME.LUH.HA*) olarak tanımlanan kümes hayvanının fildişinden yapılmış figürinlerine rastlandığı gibi çivi yazılı belgelerde de geçişleri görülmektedir¹¹⁴.

Bunların yanı sıra Sumer şehir devletlerinden Adab şehri kalıntıları içerisinde çok sayıda mermer, kil, oniks, granit, kaymak taşı ve fildişi gibi maddelerden üretilmiş heykel veya büstler ele geçirilmiştir. Burada özellikle fildişinden yapılmış eserlerin ortaya çıkarılması, bölgenin ticari aktiviteleri hakkında da bilgiler sunması açısından önemlidir. Ayrıca günümüz Şatt'ül Arab Bölgesi sınırları içerisinde yer alan bu antik şehrin kralları hakkında az sayıda da olsa çivi yazılı belgeler vasıtasıyla bilgilere ulaşılmaktadır¹¹⁵. Özellikle MÖ 2500'lerde hüküm sürdüğü bilinen Anne-mundu'nun "Sedir Ormanları" ve "Gümüş Dağları" olarak ifade ettiği Amanos ve Toroslar'a yaptığı bir seferi konu alan yazılı belgesi bulunmaktadır. Ayrıca söz konusu kral dönemine ait çivi yazılı belgelerden bölgenin tarihi coğrafyası ve ticari münasebetleri hakkında da birtakım bilgiler edinilmektedir.¹¹⁶ Buradan hareketle Adab şehri gibi diğer Sumer şehir krallarının gereksinim duydukları ürünlerden fildişi vb. egzotik emtialar ile değerli madenleri elde etmek için uzak veya yakın memleketlere seferler düzenledikleri anlaşılmaktadır.

Ayrıca Mezopotamya'da Akad İmparatorluğu Dönemi öncesine ait RTC 19 envanter numaralı çivi yazılı tablette Adab hükümdarının eşi Nin-ğışkimti'nin, Lagaş

¹¹³ Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, (Çev. Nihal Uzan) Arkadaş Yayınevi, Ankara 2015, s. 101.

¹¹⁴ Gábor Kalla, "Date Palms, Deer/Gazelles And Birds In Ancient Mesopotamia and Early Byzantine Syria. A Christian Iconographic Scheme And Its Sources In The Ancient Orient", *Across The Mediterranean-Diterranean-Along The Nile Studies in Egyptology, Nubiology and Late Antiquity Dedicated to László Török on the Occasion of His 75th Birthday Vol. 2*, (Eds. Tamás A. Bács, Ádám Bollók and Tivadar Vida), Budapest 2018, p. 877.

¹¹⁵ Edgar James Banks, *Bismya or The Lost City of Adab*, The Tknickerbocker Press, London 1912, p. 272-273.

¹¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Sebahattin Bayram, Remzi Kuzuoğlu "Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", *XVI. Türk Tarih Kongresi*, C. I, Ankara 2010, s. 225-244.

hükümdarının eşi Baranamtarra'ya gönderdiği çeşitli hediyelerden söz edilmektedir. Hediyeler arasında; on dişi eşek, her ikisi de şimşir ağacından bir tabure ile oyma tekniğiyle yapılmış figürinin yanı sıra alçak kabartma tekniğiyle yontulmuş fildişi bir figürün yer almaktadır¹¹⁷. Buradan da anlaşılacağı üzere Sümer şehir devleti kraliçelerinin kendi aralarındaki hediyeleşmelerini konu alan yazışmalarında fildişinin de geçtiği görülmektedir. Nitekim bu yazışmalara bakıldığında fildişinin farklı kullanım alanlarının olduğu görülürken, toplumun üst tabakasında yer alan kişilerin saygınlık ve itibar nesnesi olarak fildişinden yapılmış nesnelere tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

2.3. Sumerler ve Akad Devleti Dönemi'nde Fildişi Ticareti

MÖ 4. binyılın sonunda Hint Fili dişi başta olmak üzere değerli taş ve madenlerin taşınması ilk etapta eşek kervanları ile yapılırken, MÖ 3. binyılın ortalarından itibaren çift hörgüçlü devenin (*Camelus bactrianus*) evcilleştirilmesiyle birlikte ticari emtialar develerle nakledilmişlerdir. Nitekim adı geçen dönemde ticaret kervanlarının Afganistan üzerinden İran Platosu'nu aşarak Mezopotamya başta olmak üzere Yakın Doğu coğrafyasının geneline yayıldığını söylemek mümkündür. Şöyle ki belirtilen zamanlarda Afganistan bakır, klorit, şist kaseler, lapis-lazuli, tekstil ürünleri ve kalay gibi değerli eşyaların yanı sıra Hint Fili dişinin de merkezi durumundadır¹¹⁸.

Sumerli III. Ur Hanedanı Dönemi tüccarlarından Lu-Enlilla isimli tüccarın Dilmun, Meluhha ve Magan gibi yerlerden değerli maden ve taşlar, dokuma ürünleri ile fildişi başta olmak üzere yükte hafif pahada ağır ticari ürünleri Ur'daki Nanna Tapınağı'na getirdiğinden söz edilmektedir. Özellikle Magan'dan Nanna Tapınağı için toprak boya, fildişi, değerli veya yarı değerli taşları getirttiğinden bahsedilmektedir. Nitekim adı geçen bu tüccarın dönemin sayılı zenginlerinden olduğu anlaşılmakta ve bu kişinin uluslararası ticarete de söz sahibi olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Lu-Enlilla'nın Nanna Tapınağı adına belirli oranda vergi vermek kaydıyla ticaret yaptığı da ifade edilmektedir¹¹⁹.

Öte yandan günümüz Umman Ülkesi sınırları içerisinde yer alan Ras al-Hadd eskiçağ yerleşim yerinde yürütülen arkeolojik çalışmalarda bu kentin hem Mezopotamya

¹¹⁷ Rosemary Prentice, *The Exchange of Goods and Services in Pre-Sargonic Lagash*, Verlag, Münster 2010, p. 162-163.

¹¹⁸ Peter Mitchell, *The Donkey in Human History*, Oxford University Press, Oxford 2018, p. 78.

¹¹⁹ M. Wayne Alexander, William Violet, "Trade And Traders Of Mesopotamian Ur", *Proceedings of ASBBS*, Vol. 19, No. 1, 2012, p. 14.; Horst Klengel, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (Çev. Nesrin Oral), Totem Yayınları, İstanbul 2019, s. 70.

hem de Güney Asya Bölgesi eski yerleşimleriyle ticari ilişkiler geliştirdiği anlaşılmaktadır. Söz konusu Ras al-Hadd yerleşiminde hançer veya bıçak gibi kesici aletlerin kulp yapımında kullanılan fildişinden objelere rastlanılmıştır. Yine adı geçen yerleşimde seramik ve karnelin gibi çeşitli nesnelere yapılmış süs objeleri de ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu fildişi ve diğer ticari emtiaların uzun mesafeli ticaret rotalarıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Nitekim ele geçen fildişi buluntuların Asya Fili dışlarından yapıldığı düşünülmekte olup bunların başta Harappa kenti olmak üzere Güney Asya coğrafyasında yer alan eski çağ yerleşimleriyle Mezopotamya arasında sıkı bir ticari aktivitenin varlığını desteklemektedir¹²⁰.

2.4. Babil Devleti Dönemi Fildişi Kullanımı ve Ticareti

Eski Babil kralı Şamsuiluna Dönemi'ne (MÖ 1750- 1712) tarihlendirilen TLB I envanter numaralı çivi yazılı belgenin 16.-17. satırları arasında çeyiz hediyesi olarak *“Hint Güllü Ağacı’ndan mamul altı adet fildişi kakmalı sandalye ve yastık desteği ifadesi”* geçmektedir. Burada yer alan hediyeler ile çeşitli ticari emtiaların eski dönemlerden beri kullanıla gelen Basra Körfezi ticaret rotası üzerinden Mezopotamya’ya aktarıldığı bilinmektedir. Bunlara ilave olarak o dönemin ekonomik koşullarına bakıldığında fildişi kakmalı Hint Güllü Ağacı’ndan yapılmış mobilyalar lüks tüketim ürünleri arasında gösterilmektedir. Buradan hareketle adı geçen mobilya eşyalarının zengin veya elitist bir kişinin kızına çeyiz olarak getirilmiş olabileceği düşünülmektedir¹²¹.

Yeni Babil Devleti krallarından II. Nabukadnezar Dönemi'ne (MÖ 605-562) tarihlendirilen Ur şehrindeki Bel-Şalti Nannar Sarayı'nın kuzeybatısında yer alan Ningal Tapınağı'nın 5 numaralı odasında fildişinden yapılmış birçok obje ile değerli madeni eşya ele geçirilmiştir. Bu buluntu grubunu altın, gümüş gibi madenlerden yapılmış kadın süs eşyaları ve günlük kullanıma ait sürahi, testi gibi mutfak eşyaları oluşturmaktadır. Buradaki esas önemli bulgu Fenikelilerin Ana Tanrıçası Aştarte'ye adanmış, üzeri yazılı olan mücevher kutusuna ait olduğu düşünülen fildişinden yapılmış kapaktır. Yine aynı oda içerisinde fildişinden tarak, boğa, sfenks figürlü fildişi plakalar ile neşeli görülen insan figürünü Eski Mısır tarzı kaşıklar ve insan figürleriyle donatılmış yuvarlak fildişi kutular ele geçmiştir. Söz konusu fildişi eserler ve diğer metalden yapılan objelerin

¹²⁰ M. Cattani, J. M. Kenoyer, D. Frenez, R. W. Law and S. Méry, agm, p. 76.

¹²¹ W. F. Leemans, “Old Babylonian Letters and Economic History a Review Article with a Digression on Foreign Trade”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 11, No. 2, 1968, p. 216.

vassal veya yerel krallıklar tarafından merkezi krallıklara hediye/haraç olarak gönderildikleri düşünülmektedir¹²².

Ayrıca Yeni Babil Devleti Dönemi'ne tarihlendirilen ve Uruk kentinde yer alan 423 numaralı mezar kalıntısı içerisinde usta zanaatçıların elinden çıktığı anlaşılan ahşap üzerine fildişi levhalarla dekore edilmiş bir kutuya rastlanmıştır. Akabinde bu mezar içerisinde değerli madenlerden yapılmış süs eşyaları ile terra-kotta (pişmiş toprak) antropomorfik (insan formu) kaplar ve mühürler ele geçmiştir¹²³.

Öte yandan günümüzde Kuzeydoğu Suriye'ye lokalize edilen Guzana (Tell Halaf) yerleşiminde ortaya çıkarılan Yeni Babil Devleti'nin idari işleriyle ilgili veriler içeren ABL 1283 numaralı çivi yazılı tablet keşfedilmiştir. Bu tablette yün ve fildişinin Yeni Babil Devleti kralları tarafından Yeni Asur Devleti krallarına haraç-hediye şeklinde takdim edildiğine dair bilgiler geçmektedir. Söz konusu çivi yazılı tablette geçen ifadelerden özellikle fildişinden çeşitli eşyalar ile mor renkli yünlü dokumanın Levant Bölgesi yerel krallıklarından temin edildiği anlaşılmaktadır¹²⁴. Dönemin ekonomik şartları düşünüldüğünde Demir Çağı'nda özellikle krallara veya saraylara yaraşır bu prestij emtiaların krallıklar arası siyasi ilişkilerde kullanımının yaygın olduğu görülmektedir.

Bunların yanısıra Mezopotamya'ya uzak ülkelerden ithal edilen ürünleri metaller, sert ve değerli ağaçlar, değerli ve yarı değerli taşlar, zeytinyağı, şarap ve fildişi gibi ticari emtialar şeklinde sıralamak gerekmektedir. Ur şehrindeki tüccarlar tarafından oluşturulan ve "Ur Ticaret Yayılımı" olarak bilinen ticaret sisteminin Eski Babil Devleti Dönemi'nde daha ileri seviyeye ulaşmış olduğu görülmektedir. Nitekim Eski Babil kentlerinden Sippar'ın transit ticaret merkezinin üssü olduğu ve Dilmun üzerinden elde edilen ticari emtialara yenileri eklenerek kuzeyden Anadolu içlerine, doğuda ise İran'ın ortasına kadar ulaştığı ve İran üzerinden de İndus Vadisi'ne açıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu kara ticaret yolları vasıtasıyla envai çeşit ticari emtialar (şarap, değerli ağaçlar, değerli ve yarı değerli taşlar ile fildişi) elde edilmektedir. Bununla birlikte Eski Asur Devleti Dönemi'nde (MÖ 2000-1750) güney ticaret yolları haricinde geliştirilen Kaniş/Karum başta olmak üzere Anadolu içlerinden Suriye-Filistin içlerine kadar nehir vadileri takip edilerek ulaşılan Mari (Tell Hariri), Amar, Katna, Halep, Ebla, Ugarit gibi Amurrulara ait

¹²² Harriet Crawford, *Ur the City of the Moon God*, Bloomsbury-New York 2015, p. 125.

¹²³ Heather D. Baker "The Neo-Babylonian Empire", *Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, (Ed. Daniel T. Potts), Wiley-Blackwell Publishing, New Jersey 2012, p. 927.

¹²⁴ Adolf Leo Oppenheim, "Essay on Overland Trade in the First Millennium B.C.", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 21, 1967, p. 246.

yerleşimlerle de ticaret hacminin geliştiği görülmektedir¹²⁵. Bu denli gelişkin ticaret rotasının sonucu olarak egzotik emtialardan fildişinin Babil'e ulaşması zor olmasa gerektir. Nitekim daha çok güney ticaret rotasıyla doğrudan bağlantılı olduğu bilinen Babil Devleti tüccarlarının ilerleyen zamanlarda Asur Devleti ile olan iyi münasebetler sonucu kuzey ve batı yönleri takip eden kara kervan ticaretine de katıldıkları ve bu ticaret rotalarından yüksek kazançlar elde etmiş oldukları tahmin edilmektedir. İlerleyen dönemlerde güney ticaret yollarının öneminin giderek azalması Babilli tüccarların kuzey ve batıya yönelmelerini zorunlu kılmış olmalıdır. Adı geçen bu dönemde yağmacı dağlı kavimlerin Basra Körfezi'nde yer alan şehirlere gerçekleştirdikleri ani baskınlardan dolayı bölge ticareti zaman zaman kesintilere uğramıştır. Bundan dolayı Babilli tacirler alternatif ticaret yollarına yönelmişlerdir. Bununla birlikte normal dönemlerde Dilmun, Magan ile Meluhha'yı birbirine bağlayan körfez kıyısının başlıca ticaret şehirleri arasında olan Ur'dan kuzeyli ve batılı yönleri takip eden kervan yolları üzerinden Levant ve Kuzey Suriye limanlarına karşılıklı ticari emtia aktarımı gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır.

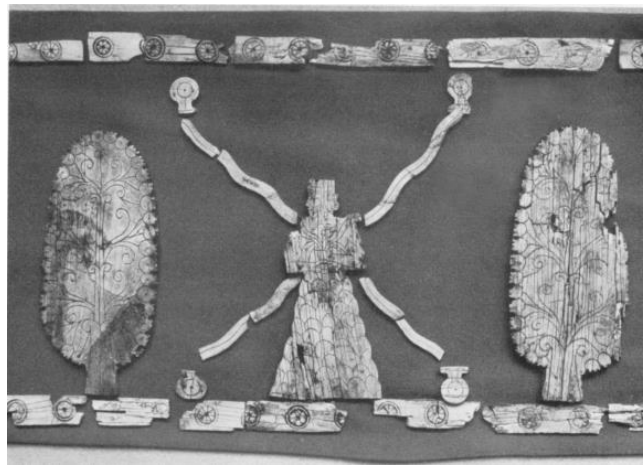

Harita 1. Eski Çağ Mezopotamya fildişi ticaret yolları ve başlıca buluntu yerleri

¹²⁵ H. Klengel, *age*, s. 71-74.

2.5. Orta ve Yeni Asur Devleti Dönemi'nde Fildişi Kullanımı (MÖ 1350-609)

MÖ 1243-1207 yılları arasına tarihlendirilen kral I. Tikulti-Ninurta Dönemi'ndeki Yeni Saray'ın teras katı içerisinde yer alan kısımda yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde yüzeyleri kazı bezekli çok sayıda fildişinden yapılmış parçalar bulunmuştur. Bu parçalar bütünleştirildiğinde içerisinde kanatlı hayvanlar, ellerinden suların aktığı kapları tutan dağ tanrısı ve iki adet kutsal ağaç motifi ile bu ağaç motiflerinin uç kısımlarında nar betimlerinin yer aldığı görülmektedir (**Resim 15**). Parçaların orijinal konumları bilinmemekle birlikte pervazlı çerçevelere yerleştirildikleri düşünülmektedir. Ayrıca bazı işlenmiş fildişi parçalar, ahşap gibi çeşitli malzemelerden yapılan mobilya eşyası yüzeyine kakmacılık yöntemiyle tutturulmuş olmalıdır¹²⁶.

Resim 15. I. Tikulti-Ninurta Dönemi'ndeki Yeni Saray'da bulunan fildişinden yapılmış mobilya aksesuarı. (W. Andrea, agm, p.14.)

Ayrıca Orta ve Yeni Asur Dönemlerine ait mezarlarda da lüks eşyalar arasında fildişi kutular ele geçmiştir. Burada özellikle Asur şehrindeki Mezar 45'te Orta Asur sanatını yansıtan silindir şeklinde kutu ve kapağı ortaya çıkarılmıştır. Bu fildişi kutu üzerinde hurma ağaçları ile ceylan betiminin yanı sıra geometrik desenli kapağı görülmektedir¹²⁷ (**Resim 16**). Ek olarak Yeni Asur Dönemi kraliçelerinin bazılarının mezarlarında ince-uzun ve silindir şekilli makyaj kutuları bulunmuştur. Ele geçen kutuların çoğunluğunun üzerinde oymacılık ve delme yöntemiyle oluşturulmuş geometrik desenler mevcuttur. Bu geometrik desenler içerisinde daire ve çapraz tarama şekilli motifler başlıcalarıdır. İçlerinde figüratif motiflerle işlenmiş olanları da vardır.

¹²⁶ W. Andrea, "Elfenbeinlagen aus Assur: Ass. 10015-10018 = va ass. 981", *Berliner Museen*, 59, H.1, 1938, p. 12-16.

¹²⁷ E. Mandacı, agm, s. 38-39.

Bunların yanı sıra fildişinden yapılmış bir başka makyaj kutusu kapağının üzerinin çivi yazılarıyla bezendiği gözlenmektedir¹²⁸.

Resim 16. Orta Asur Dönemi'ne tarihlendirilen Asur kentindeki Mezar 45'te ele geçen fildişinden yapılmış silindirik kutu. (Jean M. Evans, “The Middle Assyrian Period”, *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, The Metropolitan Museum of Art, New York 2009, p. 208.)

2.5.1. Orta ve Yeni Asur Devleti Dönemi'nde (MÖ 1350-609) Haraç-Hediye Olarak Fildişi

Orta ve Yeni Asur Devleti Dönemi'nde (MÖ 1350-609) aşağıda adı geçen kralların batı ve kuzey yönlere yaptıkları seferler sırasında bazen asi krallar bazen de vassal krallar tarafından tabiliklerinin kabulü karşılığında Asur krallarına haraç-hediye olarak büyük miktarda değerli eşyalar sundukları bilinmektedir. Nitekim Asur Devleti krallarına ait çivi yazılı yıllıklar ve kral kitabelerinde hangi bölgeden ne oranda haraç veya hediye aldıkları ve bunların içerisinde yer alan fildişinden malzemelerin neler olduğu kaydedilmektedir. Söz konusu eşyalar arasında fildişinden mobilyalar, mobilya üzerine kakmacılık yöntemiyle işlenmiş fildişi eşyalar ile tamamen fildişinden oymakazıma tekniğiyle yapılmış olan panellerin olduğu görülmektedir. Ayrıca kralların güç ve kuvvet göstergesi olarak gördükleri iri cüsseli yabani hayvanları avladıkları av partileriyle övündükleri anlaşılmaktadır. Nitekim çivi yazılı kral yıllıkları ve yazıtlarda fil, yabani boğa, aslan gibi vahşi hayvanları avladıkları da kaydedilmektedir.

¹²⁸ Muzahim Mahmoud Hussein, *Nimrud The Queens' Tombs*, The Oriental Institute, Chicago 2016, p. 53.

Buradan hareketle ilk olarak Orta Asur Devleti kralı I. Tiglat-pileser Dönemi'ne (MÖ 1114-1076) ait çivi yazılı bir belgede, kralın Harran topraklarında ve Habur Nehri yakınlarında çok sayıda fili avladığı hatta av hayvanlarının bir kısmını canlı olarak beraberinde götürdüğü ifade edilmektedir. Bununla birlikte kral tarafından avlanıp öldürülen fillerin dişlerinin de sökülerek Asur'a götürüldüğünden söz edilmektedir¹²⁹. Ancak burada özellikle dikkat çeken nokta kakmacılık ve mobilya eşya yapımında kullanılan fildişinin bilimsel literatürde Akdeniz Balinası olarak bilenen canlının dışından elde edildiğinin iddia edilmesidir. Ayrıca Albert Olmstead'in söz konusu kralın seferlerini içeren makalesinde transkrip ve tercümesini yaptığı çivi yazılı tablette de bu konuya dair ifadelerin geçtiği görülmektedir. Adı geçen makaleden de anlaşılacağı üzere I. Tiglat-pileser'in batı seferleri sırasında Arados (Arvad) adlı ada ülkesine ulaştığını ve ada yöneticileriyle birlikte Akdeniz Balinası (Kaşalot veya İspemeçet) avladıkları anlatılmaktadır¹³⁰. Bunların yanı sıra bu deniz canlısının adının Asur dilinde yazılmış olan çivi yazılı belgelerde “*nāhiru- nāhirum*” şeklinde geçtiği görülmektedir. Bu terimin sözlük anlamına bakıldığında ise bunun balina başta olmak üzere yüksek ses çıkaran, horlayan veya burnundan sesler çıkaran canlıları ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır¹³¹.

Öte yandan Yeni Asur Devleti kralı II. Tukiltu-Ninurta'nın (MÖ 890-884) Fırat'ın batı yakasına düzenlediği seferlerinin kaydedildiği A.O. 100.5 envanter numaralı çivi yazılı belgede Suhu Ülkesi kralı İli-İbni'yi yendiği oradan çok sayıda değerli madeni ve ahşap eşyalar ile kumaşlardan oluşan ganimetler elde ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca bu belgede fildişi kakmalar ile dekore edilmiş divan ve sandukalar gibi mobilyalardan bahsedilmektedir¹³².

¹²⁹ Benjamin R. Erdem, “Animals in Mesopotamian Literature”, *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Ed. Jean B. Collins, Brill, Leiden 2002, p. 285. ; Fatih Erdem, *Eski Mezopotamya'da Kehanet Geleneği*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Denizli 2020, s. 134.

¹³⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Albert Ten Eyck Olmstead, “Tiglath-Pileser I and His Wars”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 37, 1917, p. 169-185.

¹³¹ J.Black, A. George, N. Postgate, *age*, p. 232; Ayrıca Paul Haupt Asur kralı I. Tiglat-pileser'in seferlerini konu alan çalışmasında adı geçen deniz canlısının avlandığıyla ilgili bilgiler aktarmaktadır. Bu makalede deniz canavarı olduğu belirtilen hayvanın o dönemde avlanması en zor canlılardan olduğu bildirilmekte olup hayvanı tanımlarken burnundan horultulu yüksek sesler çıkarıp su püskürten deniz canlısı şeklinde tarif edildiğini aktarmaktadır. Konuyla alakalı detaylı bilgi için bkz: Paul Haupt “Der Assyrische Name des Potwals”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 23, No. 3, 1907, p. 253-263.

¹³² A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I (1114 -859 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods*, Vol. 2, University of Toronto Press, London 1991, p. 174-175.

Yine, Yeni Asur Devleti kralı II. Asurnasirpal'in (MÖ 883-858) Fırat Nehri öteki yakası olarak belirtilen Bît-Adinî başta olmak üzere bölgedeki diğer yerel krallıklar ile Kargamış'ın dâhil olduğu memleketler üzerine yaptığı seferlerde çok sayıda ganimet elde ettiği bilinmektedir. Krala ait çivi yazılı yazıtlarda altın, gümüş, yün, farklı renkten dokunmuş kumaşlar ile yarı mamül fildişi ve fildişi kakmacılıkla dekore edilmiş mobilya eşyalarını ele geçirip, memleketi Asur'a götürdüğü kaydedilmektedir. Ayrıca adı geçen Asur kralının yine Fırat ötesi seferlerini konu alan çivi yazılı belgelerde Apre Nehri'nin (günümüzde Kuzeybatı Suriye'de yer alan Afrin Çayı) öteki yakasında yer alan Hattena kralı Lubarna'ya bağlı yerel beyler üzerine de seferler tertip ettiği belirtilmektedir. Bunların çoğunu yenilgiye uğrattıktan sonra haraç olarak çeşitli kumaşlardan kıyafet, canlı hayvan, altın ve gümüş gibi değerli madenler ile kıymetli ağaç (şimşir, sedir, abanoz) kerestesi üzerinde fildişi kakmacılıkla donatılmış değerli mobilya aksesuarlarından oluşan yüklü miktarda haraç aldığı aktarılmaktadır¹³³.

Ayrıca Asur Devleti krallarından I. Tiglat-pileser ve II. Asurnasirpal Dönemi kroniklerinde Harran ve Habur Nehri çevresinde Suriye Fili avcılığı yaptıklarına dair bilgiler mevcuttur. Bu bağlamda II. Asurnasirpal'in fil avcılığı sırasında onları vurmak için ok ve yay kullandığını belirtilmektedir. Belirtilen dönemlerde artan fil katliamını anımsatan bu avcılık faaliyetleri sonucu Suriye Fili türünün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış olabileceği de ifade edilmektedir. Yine MÖ 9. yüzyılda III. Salmanasar (MÖ 858-825) ve II. Asurnasirpal sarayında fildişi ve diğer değerli eşyalarla dolu büyük depolardan söz edilmesi doyumsuz fildişi talebini akla getirmektedir. Ayrıca bu dönem içerisinde Afrika içlerinden ve Hindistan coğrafyasından gelen fildişinin yetersiz kalması nedeniyle adı geçen krallardan I. Tiglat-pileser'in fil avcılığına çıktığı düşünülmektedir. Nitekim fildişi gibi değerli emtianın bahsi geçen bölgelerden getirilmesinin gecikmesinden söz eden belgeler de bunu teyit etmektedir. Yine Yahuda Devleti kralı Jehu'nun, III. Salmanasar'a teslimiyetini tasvir eden "Jehu Steli" olarak da adlandırılan anıtta bu durum tasvir edilmektedir. Benzer şekilde bazı Yahuda hükümdarlarını da resmeden haraç sahneleri mevcuttur. Bu stel üzerinde yer alan sahnede oldukça gizemli bir Asya Fili tasvir edilmiştir. Ayrıca Asur'un kuzeybatısında yer alan bir coğrafyaya muhtemelen Diyarbakır yakınlarına hükmeden vassal Musri krallarının Asur krallarına vergiyle tabi olduğu bilinmektedir. Yine dönemin çivi yazılı belgelerinde bu vassal

¹³³Adolf Leo Oppenheim, "Babylonian and Assyrian Historical Texts", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (Ed. James B. Pritchard), Princeton University Press, New Jersey 1969, p. 275-276.

krallığın Asur kralı III. Salmanasar'ın sarayında yer alan hayvanat bahçesine bölgede yaşayan vahşi hayvanların yanı sıra bakıcısı ile filleri de haraç olarak gönderdiğine dair ifadeler rastlanmaktadır. Ayrıca Gaja Sastra tarafından yapılan araştırmalar sonucu Musri krallığının Asur krallığına haraç olarak gönderdiği fil türünün, Kuzey Hindistan'a kadar uzanan ormanlık alanlarda yaşayan ve nesli tükenmiş olan tipik bir Asya Fili olduğu teyit edilmiştir¹³⁴.

Ek olarak kral II. Asurnasirpal'in, Levant Bölgesi'ne gerçekleştirdiği seferlerinin yanı sıra zaman zaman da Arami yerleşimleri üzerine sefere çıktığı ve oradan haraç-hediyelerle Asur'a döndüğü çivi yazılı yıllıklarında kaydedilmektedir. Söz konusu yıllıkta: “*Bit-Adinili adam Ahunu'dan haraç aldım; gümüş, altın, kalay, bronz, bronz kaseler, fildişi tabaklar, fildişi yataklar, fildişi sandıklar, altın ve gümüşle süslenmiş fildişi tahtlar, altın bilezik, altın yüzükler ve elbise altın kolyeler, altın bir hançer, öküz, koyun ve şarap...*” şeklinde alınan ganimetler sıralanmaktadır¹³⁵.

Yine kral II. Asurnasirpal Dönemi'ne tarihlendirilen A.O. 101.1 envanter numaralı çivi yazılı belgede Bît-Zamânî (günümüz Diyarbakır dolayları) kralı Ammeba'lî'nin asiler tarafından öldürülmesi sonucu, kralın asileri cezalandırmak amacıyla çıktığı seferinde yünlü dokuma ve kumaşlar, altın, gümüş gibi ganimetler elde ettiği belirtilmektedir. Burada dikkat çeken nokta, fildişi ve altınla dekore edilmiş ahşap bir divanın varlığıdır. Çünkü bölgede soylular ve zengin tüccarlar ile saray erkanına ait kişilerin yaşam alanlarında fildişi ve diğer değerli eşyaların mevcudiyeti yapılan arkeolojik kazılarla tespit edilmiştir¹³⁶.

Diğer yandan haraç-hediye geleneğinin devam ettiği kral III. Salmanasar Dönemi'ne ait A.O.102.1 envanter numaralı çivi yazılı belgede kralın çeşitli türden değerli emtiaları aldığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki kralın: “*Unkili Halparunda'dan, Gurgumlu Mutallu'dan, Sam'allı Haianu'dan ve Bit-Agusili adam Aramu'dan gümüş, altın, kalay, demir, kırmızı-mor yün, fildişi, renkli elbiseler, keten giysiler, öküz, koyun, şarap ve ördekleri haraç olarak aldım.*” şeklindeki ifadesi bunu açık bir şekilde göstermektedir¹³⁷. Ayrıca burada geçen fildişinin işlenmemiş veya yarı işlenmiş olarak ticareti yapılan bir emtia olduğu düşünülebilir. Söz konusu kral dönemine atfedilen

¹³⁴ R. D. Barnett, *Ancient Ivories in the Middle East.*, p. 7.

¹³⁵ Grayson, *RIMA 2*, p. 216-217.

¹³⁶ Maria Eugenia Aubet, *The Phoenicians and the West Politics Colonies and Trade*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, p. 46-47.

¹³⁷ A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II (858 – 745 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods*, Vol. III Qarqar , University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London 2002, p. 11.

A.O.102.3 envanter numaralı çivi yazılı belgede, Patine/Hattena kralı Lubarna'nın müstahkem bir şehri olan Urimu üzerine gerçekleştirdiği seferle ilgili bilgiler verilmektedir. Sefer sonucu başarısının nişanesi olarak diktirdiği kral yazıtında, Bit-Agusi'nin adamı Aramu'dan altın, gümüş gibi değerli madenler; öküz, koyun gibi hayvanlar ile mamul veya yarı mamul fildişinden yapılmış birçok haraç-hediyeyi aldığından söz etmektedir¹³⁸.

Resim 17. III. Salmanasar Dönemi'ne ait siyah obeliskin C Yüzü üzerinde yer alan filler ve maymunlar. (O.S. M. Amin, agm, p. 10.)

Bununla birlikte kral III. Salmanasar Dönemi'ne tarihlendirilen ve yukarıda görselinden bir kesit bulunan “Siyah Obelisk” adı verilen dikili taş dikdörtgen forma sahip, yaklaşık 2 m yüksekliğinde ve 45 cm genişliğindedir. Bu obelisk kralın 31 yıllık hükümdarlığına ithafen yapılmıştır. Yine obeliskin üst kısmının ziggurat şeklinde olduğu ve üzerinde Akadca çivi yazılı ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca her bir köşesi beş farklı bölmeye ayrılmış olup bunların her birinde birbirinden farklı sahneler işlenmiş, alt kısımlarında da kralın seferlerini ihtiva eden çivi yazılı ifadeler de yer verilmiştir. Nitekim yukarıdaki görselden anlaşılacağı üzere fil, Mısır ve Levant üzerinden getirilen Afrika Fili veya güneyden yani Basra Körfezi ticaretiyle bağlantısı bulunan Asya'dan getirilen Asya Fili olabileceği düşünülmektedir¹³⁹(**Resim 17**). Ancak görseldeki filin vücut hatlarına bakıldığında, Asya Fili'ne daha çok benzediği görülmektedir. Çünkü Asya

¹³⁸ Grayson, *age*, Vol. III, p. 25.

¹³⁹ Osama Shukir Muhammed Amin, “The Black Obelisk of Shalmaneser III at the British Museum”, *Ancient History*, 2016, p. 4.

Fili'nin kulakları ve vücut yapısı Afrika Fili'ne göre daha küçük olup sırt kısmı bombelidir.

Resim 18. III. Salmanasar Dönemi'ne ait obeliskin C Yüzü: Suhu ülkesinden Asur'a gümüş, altın, fildişi gibi haraç/hediye taşıyanların tasviri. (O.S. M. Amin, agm, p. 8.)

Tüm bunların yanı sıra yukarıda görüldüğü üzere Suhu Krallığı tarafından, Yeni Asur Devleti kralı III. Salmanasar'a takdim edilmek için gönderilen hediyelerin taşındığı görülmektedir (**Resim 18**). Modern Bağdat'ın batısına lokalizasyonu yapılan bu krallığın, Babil kentinin kuzeybatısını içine alan Orta Fırat Bölgesi'nde varlık gösterdiği bilinmektedir. Burada fildişinin diğer egzotik ürünlerle birlikte değerli hediyeler arasında yer alması ilginç bir durum arz etmektedir. Zira o dönem içerisinde bölgede filin varlığından söz edilmemektedir. Olasılıkla bu fildişlerinin Eski Mısır ülkesinden getirilen Afrika Filleri'ne ait fildişleri olduğu ve Levant üzerinden Mezopotamya'ya taşınmış olabileceği düşünülmektedir.

Resim 19. III. Salmanasar obeliskinin A Yüzü: Qarparunda'dan gümüş, altın, kalay, bronz, fildişi ve abanoz haraç-hediye getirilişi. (O.S. M. Amin, agm, p. 14.)

Tüm bunlara ek olarak günümüzde Hatay ili dolaylarına lokalizasyonu yapılan Qalparunda ülkesi¹⁴⁰ vasal krallığından, Asur krallarına gönderilen haraç/hediyeler içerisinde fildişi de görülmektedir (**Resim 19**). Nitekim dönemin çivi yazılı belgeleri ile arkeolojik buluntuları da bu iddiaları desteklemektedir. Şöyle ki bölgede yer alan krallar ile vassal krallıklar arası çivi yazılı yazışmalara dair belgeler ile yukarıdaki görsele benzer çok sayıda sahneler bu bilgileri teyit etmektedir. Bununla birlikte III. Salmanasar, Kuzeybatı İran'a lokalize edilen eskiçağ yerleşimi Hasanlu'dan başkent Nimrud'a çalıştırılmak üzere marangozlar, taşçılar, bronz ve fildişi ustaları getirtmiştir. Nitekim bu ustalar sayesinde şehir daha mamur hale getirilerek kral da şanına yakışanı yapmış olacak ve böylece şehir sakinleri de Hasanlu'da bulunan kaliteli ürünlerin benzerlerine daha kolay ulaşacaktır¹⁴¹.

Yeni Asur Devleti krallarından II. Sargon Dönemi'ne (MÖ 724-704) gelindiğinde ise Urartu seferini konu alan Ninova'da ortaya çıkarılan bir silindir yazıtta; "*Saltanatımın başlangıcından 5. yılına kadar da yaşayan tanrılara, [Musri dağının eteğinde], Ninive 'nin üzerinde kalbimin .., arzusuna göre bir şehir inşa ettim ve ona Dur-Şarrukin [adını] verdim. Oraya kralı ikametim için [fildişi, usi ağacı, şimşir ağacı, dut ağacı] sedir, selvi, ardiç, çam ve fıstık ağacından [bir saray] inşa ettim ellerimle*

¹⁴⁰Qalparunda, Patina kralının Asurca tabletlerde geçen adıdır. Tell Tayinat kazıları sırasında, saray zemininde ele geçirilen ve yerlilere ait olan Luwice yazıtlarda bu kralın adı Halparuntiyas (HALPA-pa-ru-ti-i-ia-sa) olarak kaydedilmiştir. John David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions; Vol. I*, Walter de Gruyter, Berlin 2000, p. 363.

¹⁴¹ N. Ceylan, agm, s. 197.

yakaladığım düşmanların orada güvenli bir şekilde yaşamalarını sağladım ve Assur [halkı] ile bir saydım.” şeklindeki ifadesinden anlaşıldığı üzere kralın fildişi başta olmak üzere önemli miktarda ganimet elde ettiği görülmektedir¹⁴². Diğer yandan söz konusu kral dönemine ait bir belgede Arami krallıklarından Bît-Zemânî memleketi üzerine düzenlenen seferde aynı şekilde elde edilen haraç-hediyelerin kaydedildiği görülmektedir. Söz konusu belgede: *“Bit-Zamani’li Amme-baala’nın soyluları ayaklandı ve onu öldürdü. Amme-baala’nın öcünü almaya gittim. Görkemimden korktular bronz kutu, 1000 (adet) çok renkli, süslü keten elbise, tabaklar, sandıklar, altın kakmalı fildişi yataklar, sarayının hazinesini... zengin çeyizleri ile birlikte soylularının kızlarını aldım.”*¹⁴³ ifadesi geçmektedir.

Ek olarak kral II. Sargon Dönemi’nde Urartu’nun dini merkezi Muşşir kentine yapılan sefer sonrası ele geçirilen haraç-hediyeler kral yıllığında kayıt altına alınmıştır. Söz konusu kralın yıllığında; *“Çünkü hükümdarları Urzana, Assur kelimesinden (veya adından) korkmadı ve benim hâkimiyetimi reddetti ve bana hizmet etmeyi unuttu, o şehrin halkını alıp götürmeye karar verdim ve Urartu’nun koruyucusu tanrı Haldi’nin dışarı (şehir dışına) çıkartılması emrini verdim... UD-As-taşı, çok sayıda değerli taş, topuz (?) kısmı altın ve gümüş kakmalı fildişi, akça ağaç ve şimşir çubuklar, geniş fildişi akça ağaç ve şimşir , altın ve gümüş kakmalı krali alemler, altın ve gümüş kakmalı fildişi, akça ağaç ve ..., altın ve gümüş kakmalı fildişi, akça ağaç ve şimşirden yapılmış içki kapları, 6 adet altın kaplama kama,... ile birlikte alıp götürdüm. Onun mallarını yığın yaptım.”*¹⁴⁴ şeklindeki galip kral ifadesinden hareketle II. Sargon’un sefer sonucu elde ettiği ganimetler arasında fildişinden yapılmış emtialar da sıralanmaktadır.

Öte yandan II. Sargon’un Urartu memleketi üzerine yaptığı bir diğer sefere ait yazıtta, kral: *“Memurlarımı ve subaylarımı Haldi tapınağına gönderdim, tanrısı Haldi ve tanrıçası Bagbartu’yu, büyük zenginlikleriyle birlikte tapınaktaki ganimetleri sayarken 1 fildişi kanep, ilahi majestelerinin dinlenmesi için gümüşten, altın ve mücevher ile kaplı bir yatak; 139 fildişi çubuk, fildişi masalar, fildişi sebze sepetleri, fildişi kakmalar, akça ağaçtan (?) kakmaları altın ve fildişi olan hançerler; 10 şimşir masa, şimşir mahrisi, kakmaları altın ve gümüşten, şimşir ve akça ağaçtan ev*

¹⁴² R. Campbell Thompson, “A Selection from the Cuneiform Historical Texts from Nineveh (1927-32)”, *Iraq*, Vol. 7, No. 2, 1940, p. 87-88.

¹⁴³ A. Kirk Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, Vol. 2 (ARI-2), Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1976, p. 64.

¹⁴⁴ Daniel David Luckenbill, *Ancient Record of Assyria and Babylonia*, Vol. II, The University of Chicago 1927, p.94-96.

sandalyeleri..., Haldi ve eşi Bagbartu'nun mücevherleri; sayısız zenginlikleri ile birlikte (bunların) tümünü alıp götürdüm.” demektir. Benzer şekilde ganimetlerin listelendiği kral yıllığında ise: *"Bunlar Assur ve Marduk'un halkının saray, şehir ve tapınaktan aldığı altın, gümüş, kurşun, bakır, demir, fildişi, akça ağaç, şimşir ve tüm diğer ağaç çeşitlerinden yapılan sayısız eşyaların dışında idi.”*¹⁴⁵ ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeden anlaşıldığı üzere kralın seferlerini anlatan çivi yazılı belgelerde fildişinden yapılan ürünlerin isimlerinin sık sık geçtiği görülmektedir.

Tüm bunların yanı sıra kral II. Sargon'un hükümdarlık süresince seferlerini genellikle Urartu Krallığı üzerine gerçekleştirdiği bilinmektedir. Kuzeyli komşusuna saldıran bu Asur kralının, Urartu'nun kutsal kenti Muşaşir üzerine yaptığı bir başka seferini konu alan yıllığında ise; *"Musasir yolunda ilerledim ve Musasir'e tanrı Haldi'nin ikametgâhına muzaffer bir şekilde girdim. Urzana'nın konutu olan sarayı kendi konutum haline getirdim, [... hazinelerinin mühürlerini(?)] kırarak açtım ve büyük ölçüde kıymetli taş ... akça ağaç ve şimşirden [...x] fildişi asa, [bakır ve gümüş kakmalı topuzları (?) ile akça ağaç ve şimşir, büyük ... fildişi, [akça ağaç ve şimşir], krali nişanlar, [fildişi ve akça ağaçtan] 8 adet büyük mahrisi, vazolar, ganganni ... bakır ve gümüş [kakmalı] [fildişi, akça ağaç] ve şimşir içki kapları; altın hançerler, oyma ve süslemeleri altından [gümüş] yay ve [mızraklar], etrafları yabani öküz, aslan ve ejder başı ile süslenen 12 büyük kalkan ... ”*¹⁴⁶ sözlerine yer vermektedir. Aynı şekilde buradaki haraç-hediyeler içerisinde de fildişinin kakmacılık tekniğiyle mobilya aksesuarı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca kral II. Sargon'un Med Memleketi üzerine yaptığı seferinde İsfahan Bölgesi şehirlerinden Najafehabad yakınlarına diktirmiş olduğu stel üzerindeki yazıtında, kralın Tabal (Kapadokya) ülkesine yaptığı seferini konu alan kısımda fildişi başta olmak üzere ele geçirdiği sayısız ganimetleri sıralamaktadır¹⁴⁷. Bu yazıtta; *"...Dördüncü saltanat yılımda Tabal üzerine yürüdüm. (...) ülkesinden Sinuhtu'lu Kiakki... fil derisi, fildişi, abanoz, şimşir, renkli kumaşlar, ketenler ve silahları haraç olarak aldım. Tabal krallarının haracı olarak, koyun sürüleri, atlar ve sayısız katırı ganimet olarak topladım...”*¹⁴⁸ ifadeleri geçmektedir.

Daha sonra kral Sanherib Dönemi'ne (MÖ 704-681) gelindiğinde ise çivi yazılı belgelerden Levant Bölgesi'nde yer alan vassal kralların yıllık haraç-hediye olarak çok

¹⁴⁵D. D. Luckenbill, *age*, p. 96-98.

¹⁴⁶D. D. Luckenbill, *age*, p. 145-146.

¹⁴⁷ Grant Frame, "The Acharneh Stela of Sargon II of Assyria", *Subartu*, Vol. XVIII, 2006, p. 57.

¹⁴⁸ Louis D. Levine, "Two Neo-Assyrian Stelae from Iran", *Art and Archaeology Royal Ontario Museum Occasional Papers*, Vol. 23, 1972, p. 36-37.

sayıda fildişi eşya ve yüklü miktarda altın, gümüş gibi madenleri gönderdikleri anlaşılmaktadır. Burada özellikle Yahuda kralı Hazekiya'nın vasal kral olarak tabiliği karşılığında elçileri vasıtasıyla efendime diye hitaben gönderdiği yıllık hediye-haraçları arasında değerli madeni eşyaların yanı sıra fil postu ile fildişi kakmalarla süslü koltuklar ve sandalyelerden oluşan mobilyalar listelenmektedir¹⁴⁹.

Bunlara ek olarak Yeni Asur Devleti krallarından Asarhaddan'ın (MÖ 681-669) yıllıklarına bakıldığında, Levant Bölgesi'ne düzenlediği seferde, önemli ticaret şehirlerinden birisi olan Sidon kenti kralını öldürdüğü ve Asur idaresini tesis edip yüklü miktarda ganimet ele geçirdiği aktarılmaktadır. Burada söz konusu ganimet içerisinde fil postları ve fildişinden yapılmış çok sayıda eşyanın yanı sıra altın, gümüş gibi madenlerden imal edilmiş değerli araç gereçler de yer almaktadır. Yine bu metinlerde ilerleyen zamanlarda tekrardan şehirde kargaşa vuku bulması sonucu Asarhaddan'ın, Sidon kralı Abdimilkutte üzerine de sefere çıktığı ve onu da benzer bir akıbete uğrattığı kaydedilmektedir. Akabinde ise kral, bütün saray erkânını esir edip şehirde büyük miktarda fil postu ve dişleri ile altın, gümüş, değerli dokumalar vb. ganimetleri elde ettiğini belirtmektedir. Ayrıca kralın, Levant ve Mısır ülkesi üzerine çıktığı seferi¹⁵⁰ konu alan belgede ise Mısır-Etiyopya kralı Tirhakah (Tarqü)'ı yenilgiye uğrattığı, oradan da fildişinden yapılmış değerli eşyalar ile altın, gümüş gibi madenlerle geri döndüğü anlatılmaktadır¹⁵¹.

2.5.2. Nimrud (Kalhu) Fildişi Obje Buluntuları

Asur başkentlerinden Nimrud'da (Kalhu) 1845 yılında Austen Henry Layard tarafından Kuzeybatı Sarayı olarak isimlendirilen alanda yapılan kazılarda ilk fildişi buluntulara ulaşılmıştır. Ele geçen fildişi buluntuların tasniflemesini yapan Layard bunların Eski Mısır'a ait sanat üslubunda yapıldığını fark etmiş ve onların buraya sonradan getirilmiş olabileceğini belirtmiştir. Bu bağlamda Fenikeli ustaların Nimrud başta olmak üzere Levant Bölgesi'nin birbirinden farklı eskiçağ yerleşimlerinde benzer motiflere sahip fildişi plakalar üretmiş olduklarının yapılan kazılarda ele geçen buluntulardan anlaşılması Layard'ın bu düşüncesini doğrulamıştır. Yine halefi W.

¹⁴⁹ Oppenheim, agm, p. 288.

¹⁵⁰ Adı geçen kralın Mısır seferi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Manuela Lehmann, Nigel Tallis et al, "Esarhaddon in Egypt: An Assyrian-Egyptian Battle Scene on Glazed Tiles from Nimrud", *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan*, Vol. 25, 2019, p. 1-10.

¹⁵¹ James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, New Jersey 1969, p. 290-293.

K.Loftus ise Yanık Saray olarak bilinen alanda yürüttüğü kazılarda iki sandık dolusu işlenmiş fildişi obje ele geçirmiştir. Ancak Loftus'un ani ölümü ile söz konusu buluntuların inceleme ve analizleri yapılmadan 20. yüzyılın ortalarına kadar depoda unutulduğu anlaşılmaktadır.¹⁵² (**Resim 20**).

Resim 20. Eski Mısır formu fildişi plaka. (G. Herrmann and S. Laidlaw, *Assyrian Nimrud...*, p. 86.)

Kuzeybatı Saray'ı bölgesinde ele geçirilen fildişi eserlerin çoğunluğunun kuyular içerisinde gelişi güzel atılmış şekilde bulunmuş olması sarayın yağmalanmış olduğunun göstergesi olarak düşünülmektedir. Nitekim arkeolojik kazılarda ele geçen fildişi parçaların analiz ve incelenmesinden sonra bu durum teyit edilmiştir. Şöyle ki sarayın kuzeybatısında yer alan NN isimli kuyu içerisinde bulunan fildişinden yapılmış nesnelere tahrip olduğu ve çoğunun saray yapısındaki yerlerinden gelişi güzel çıkarılarak kırık dökük bir şekilde kuyulara doldurulduğu anlaşılmaktadır. İlaveten sözü edilen kuyularda bulunan fildişi nesnelere ile Nimrud'un Kuzeybatı Saray yapısı içerisinde yer alan AB isimli odası ve Salmanasar Sarayı'nın SW7 isimli odasında bulunan fildişi eserlerin karşılaştırılması neticesinde yağma sonrası bir tahribatın yaşandığı gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra ele geçen fildişi eşyaların adı geçen odalarda bulunan mobilya parçalarından sandalye, koltuk veya taht arkalıklarına sonradan monte edildiği belirlenmiştir. Ayrıca bu fildişi objelerin mobilyalar üzerine kakmacılık yöntemiyle işlendiği ve altın gibi değerli madenlerle de donatıldığı tespit edilmiştir¹⁵³. Nitekim ele

¹⁵² G. Herrmann and S. Laidlaw, *agm*, p. 85.

¹⁵³ Vaughn E. Crawford et al., *Assyrian Reliefs and Ivories in The Metropolitan Museum of Art: Palace Reliefs of Assurnasirpal II and Ivory Carvings from Nimrud*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1980, p. 35-36.

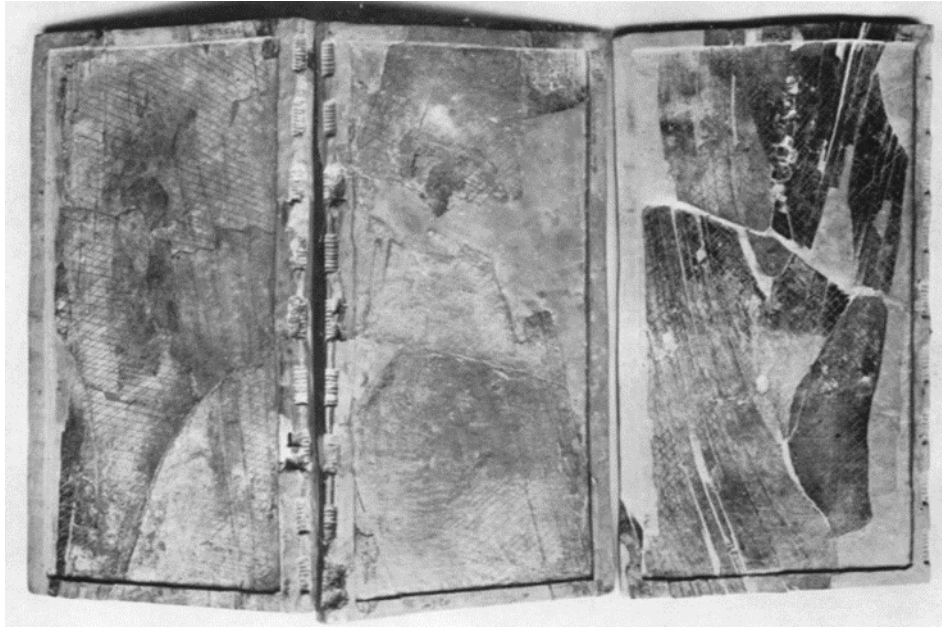
geçen fildişi nesnelere üzerindeki motifler incelendiğinde bölgenin fauna ve florası hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür (**Resim 21**).

Resim 21. Nimrud, Salmanasar Sarayı SW7 isimli odada bulunan fildişi mobilya parçası. (Virginia R. Herrmann, “The Winged Disk and Lotus. Levantine Regenerative Motifs on the Banquet Steles of Sam'al”, *Über das Alte Testament hinaus. Exegetische, religionsgeschichtliche und archäologische Beiträge. Festschrift für Herbert Niehr* (Eds. Herausgegeben von Dagmar Kühn, Oliver Dyma und Susanne Maier) Zaphon Printed, Münster 2023, p. 257.)

Öte yandan Kuzeybatı Saray yapısındaki AB isimli odada yürütülen kazılarda Yeni Asur Dönemi'ne tarihlendirilen fildişinden yapılmış yazı panelleri de ortaya çıkarılmıştır. Aşağıdaki görselde yer alan yazı paneli Eski Yakın Doğu'nun sayılı yerleşimlerinde bulunan ahşap ve fildişinden yapılmış yazı tahtalarından birisidir. Söz konusu yazı tahtasının sarayın siyasi içerikli kayıtları ile dini metinlerinin geçici olarak kaydedilmesinde kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Genel itibariyle bu tür fildişi, ahşap vb. malzemelerden imal edilen yazı panellerinin üzeri balmumu ile kaplandıktan sonra balmumu üzerlerine gündelik iş listeleri gibi notlar yazılmış olmalıdır¹⁵⁴ (**Resim 22**).

¹⁵⁴ Beatrice Andre-Salvini, “The Cuneiform Scribal Tradition and the Development of the Alphabet”, *Assria to İberia at the Dawn of the Classical Age* (Eds. Joan Aruz, Sarah B. Graff, Yelena Rakic), Yale University Press, London 2015, p. 48. ; R. D. Barnett and D. J. Wiseman, “The Excavations of Nimrud, 1949-53”, *The British Museum Quarterly*, Vol. 20, No. 1, 1955, p. 17.

Resim 22. Nimrud, Kuzeybatı Saray yapısındaki AB isimli odada bulunan fildişi ve ahşaptan yapılmış yazı paneli. (R. D. Barnett and D. J. Wiseman, agm, p. 18.)

Ayrıca Nimrud'da ele geçen fildişi eserlerin üzerindeki tasvirlerin stiline bakıldığında çoğunluğunun saraya bağlı yerli zanaatkârların atölyelerinin ürünü olduğu görülmektedir. Diğer bir kısmının ise Yeni Asur Devleti krallarının batı seferleri sırasında esir olarak başkent Asur'a getirdikleri zanaatkârlar tarafından işlenen nesnelere olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁵.

Ek olarak Asur ve Kuzey Suriye fildişi eserlerin kendilerine has stil özellikleri olmasına rağmen yakın coğrafyaların çoğunlukla üslup olarak birbirine benzediği de bilinmektedir. Bununla birlikte kente ele geçen farklı stil unsurları barındıran fildişi eserler incelendiğinde bazı efsanevi yaratıklar ile hayvan tasvirlerinin sırt ve üst kısımlarının ayırt edici özelliklerinden olan belirgin çizgilerle şekillendirildiği görülmektedir. Bu çizgiler genellikle sırt kısmından başlayıp kuyruğa kadar iki veya üç seri halinde devam eden hatlardır. Ayrıca bu eserlerde bacaklarda benekli noktalar ile kaburga kısmında kısa kare içerisindeki çizgiler bariz olarak belirmektedir. Söz konusu unsurlardan birçoğu Asur fildişi üslubu olmasının yanı sıra bölge ustalarının kendine has üslubu olarak da değerlendirilmektedir. Burada yer alan sfenks betimlerine bakıldığında bunların karın ve kalça bölgelerinde kıvrımlı hatları belirgin iken, geyik, aslan ile boğa

¹⁵⁵ V. E. Crawford et al, *age*, p. 36.

gibi hayvanların tasvirlerinde kalça ve boyun bölgesinin ayrıntılı olarak şekillendirildiği görülmektedir¹⁵⁶.

Bununla birlikte Loftus tarafından 1850 yılında Kuzeybatı Sarayı bölgesinde gerçekleştirilen kazılarda “Parlak Hurma Yaprağı” şekilli işlenmiş fildişi eserler bulunmuştur. Söz konusu alanın ismi, buluntulardan hareketle Yanık Saray olarak literatüre girmiştir. Yanık Saray’da ele geçen fildişi eserler serisi aslanlı kâse, kozmetik kutular, heykelcikler vb. nesnelere oluşmaktadır. Yaklaşık bir asır sonra ise Max Mallowan saraya ait duvar kalıntıları arasında benzer şekilli fildişi kalıntıları gün yüzüne çıkarmıştır. Ayrıca Kuzeybatı Saray bölgesinde 1970’lerde Eski Eserler ve Miras Organizasyonu tarafından yürütülen kazılarda da fildişi eserler bulunmuştur. Aynı zamanda Kuzeybatı Sarayı’nın iç kalesinde yer alan Yanık Saray’da bulunan fildişi eserlerin, Salmanasar Kalesi’nde ortaya çıkarılan fildişi objelerden önemli ölçüde farklılıklar taşıdığı anlaşılmıştır. Fakat Salmanasar Kalesi’nde bulunan fildişi objeler arasında, mobilyaların süslenmesinde kullanıldığı anlaşılan parlak hurma yaprağı desenli fildişi eserlere nadiren de olsa rastlanmıştır¹⁵⁷ (**Resim 23 a, b**).

Resim 23. a) Nimrud, Yanık Saray fildişinden yapılmış kozmetik oval kutu parçası. (Manuelli, F., Pittman H., “A ‘Flame and Frond’ Ivory Plaque from the Neo-Hittite Excavations at Arslantepe/Melid. Regionalisms and Communities in Iron Age Anatolia”, *Origini Prehistory and Protohistory of Ancient Civilizations*, Vol. XLI, No. 1, 2018, p. 151.), **b)** Nimrud, Salmanasar Sarayı’nda ajur tekniğiyle fildişinden yapılmış plakalar. (Manuelli, F., Pittman H., agm, p. 151.)

Öte yandan Nimrud fildişi eserlerin bilinen en iyi örnekleri Kuzeybatı Sarayı’ndaki AJ isimli kuyu içerisinde yapılan kazılarda ele geçmiştir. Burada ortaya çıkarılan fildişi eserler incelendiğinde “Parlak Hurma Yaprağı” desenli olduğu ve üzerlerindeki hayvan motiflerinin kas kıvrımlarına kadar ayrıntılı olarak işlendiği

¹⁵⁶ G. Herrmann, *The Nimrud Ivories* 1., p. 86.

¹⁵⁷ G. Herrmann, *age*, p. 88-89.

görülmektedir. Söz konusu yerde ele geçen fildişi buluntular arasında hayvan motifli kutular ve kâseler ile oval objeler tarz açısından oldukça dikkat çekmektedir. Buradaki kazılar sonucunda ortaya çıkarılan IM 79508 ve 79510 envanter numaralı fildişi nesnelerin incelenmesi sonucunda üzerinde yapıştırıcı kalıntıları ile çivi delikleri tespit edilmiştir. Tüm bunlardan da anlaşılacağı üzere işlenmiş bu fildişi objelerin saray veya tapınak duvarlarını süslediği düşünülmektedir. Ele geçen bu fildişi eserler üzerinde altın kakmacılığına dair izler, aslan ve boğa mücadelesine ait betimler ile bölgede yetişen ağaç motifleri yer almaktadır¹⁵⁸.

Asur'un Mezopotamya, Suriye ve Levant gibi bölgelere hükmettiği bu dönemde çeşitli egzotik ürünler, değerli madenler ile fildişi gibi oldukça değerli ticari emtiaların Asur devleti başkentlerine vasalları tarafından haraç veya vergi şeklinde getirildiği çivi yazılı belgelerin yanı sıra tasvirlerden de anlaşılmaktadır. Aşağıdaki görselde yer alan obje Nimrud'da bulunmuş olup MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Fildişinden yapılmış ajur tasarımlı bu obje günümüze kadar orijinalliğini koruyan başlıca eserlerdendir. Bu fildişi objenin üzerinde omzunda maymun, kolunda leopar postu ve diğer elinde antilop taşıyan bir insan figürünü görmektedir (**Resim 24**). Prestij nesnesi olduğu düşünülen figürün krallara ait taht veya koltuk gibi mobilya eşyalarına monte edilmek için üretilmiş olmalıdır. Bununla birlikte ahşap eşyaların ve mobilyaların bu tarz göz alıcı objelerle donatımının bir statü göstergesi olduğu düşünülmektedir¹⁵⁹. Ayrıca değerli taşlar, renkli cam parçaları ve altın yaldızlama tekniği ile donatılmış fildişi objeler taht ve mobilyalara ayrı bir özellik katmaktadır. Nitekim bu şekilde tasarlanan fildişi objeler kralların yanı sıra devletin ileri gelen üst düzey yöneticileri ile ülkenin zengin tüccarlarının güç ve saygınlığını arttırmaktadır.

¹⁵⁸ G. Herrmann, *The Nimrud Ivories 1.*, p. 89.

¹⁵⁹ K. Benzel, S.B. Graff, *age*, p. 92.

Resim 24. Nimrud’da bulunan fildişinden ajur tekniğiyle yapılmış mobilya aksesuarı. (K. Benzel, S. B. Graff, et al, *age*, p. 93.)

Yine Nimrud harabeleri arasında bulunan bir başka buluntu ise bakırdan yapılmış hançerdir. Ele geçen bu hançerin sapının değerli taşlar ve fildişi gibi egzotik emtialarla süslediği düşünülmektedir. Nitekim bu tür emtiaların değerli taş, metal ve fildişleri ile süsleyerek prestijli bir obje haline getirmek amaçlanmaktadır. Ek olarak bu vb. araç gereçlerin kabzasının veya kınının koç, boğa ve at başı şeklinde tasarlandığı da görülmektedir¹⁶⁰. Zira bu durumu adı geçen hayvanların kutsallığı ile de ilişkilendirmek mümkündür. Özellikle fildişi ile donatılmış savaş araç-gereçlerinin dönemin değerli taş ve madenleriyle süslenen diğer objeleriyle eş değer bir ticari emtia olduğu anlatılmaktadır.

Ayrıca Nimrud saray kalıntıları arasında fildişi, altın ve gümüş gibi değerli madenler ile sedir ağacından yapılmış çeşitli nesnelerin varlığı da mevcuttur. Bununla birlikte saraylar başta olmak üzere dini yapılar ve elitist kişilere ait evlerin tamamının veya bir odasının yapımında adı geçen ürünlerin kullanıldığı bilinmektedir. Zira o dönemde zenginlik ve prestij göstergesi olarak bilinen bu yapı malzemelerinin sıklıkla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim dönem içerisinde dikkat çeken yapı malzemelerinden olan fildişi ve özellikle de sedir ağacı kerestelerinin çeşitli hayvan veya bitki motifleriyle süslediği görülmektedir. Bu motiflerin itina ile işlenip yapıların tavan ve duvarlarında kullanıldığı belirtilmekle birlikte altın ve gümüş gibi değerli madenlerle donatılıp süslenildiği de gözlenmektedir.¹⁶¹ Öte yandan adı geçen motiflere benzer

¹⁶⁰ Austen Henry Layard, *Nineveh and Its Remains Vol II*, Spottishwoode and Shaw, London 1849, p. 342-343.

¹⁶¹ A. H. Layard, *age*, p. 263-264.; Sedir ağacının kullanımıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Hacı Ören, Aysel Ateş, “Eski Mezopotamya-Anadolu Toplumlarında Sedir Ağacı’nın Kullanımı ve Önemi”, *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı Eskiçağ Tarihi Yazıları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2023, s. 435-455.

olduğu düşünölen ve Nimrud'da fildişinden yapılmış yelpaze sapları da bulunmuştur. Bunlar üzerinde yer alan ağaç motiflerini Mallowan hayat ağacı olarak yorumlarken, Sidney Smith söz konusu motifleri Asur'daki Yeni Yıl Festivali ile ilişkilendirmektedir¹⁶² (Resim 25).

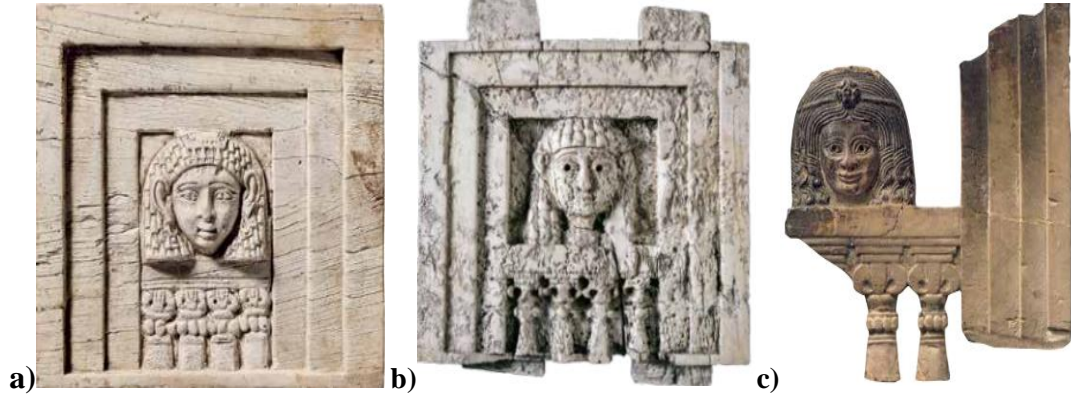
Resim 25. Nimrud, Kuzeybatı Sarayı'nda bulunan fildişinden yapılmış yelpaze sapları. (P. Collins, agm, p. 10.)

Diğer yandan modern isimlendirmeyeyle “Penceredeki Kadın” (Resim 26. a, b, c) olarak tanımlanan Nimrud fildişi buluntuları Eski Yakın Doğu'nun en kapsamlı gruplarından birini oluşturmaktadır. Bu motiflerin binlerce yıldır işlene gelmiş olması da ayrı bir konuyu teşkil etmektedir. Şöyle ki bu betimleme bazı alanın uzmanlarına göre hayatta yaşanan günlük olayların gözlemlendiği yer, bazılarına göre ise ahirete açılan bir pencere veya kapı şeklinde yorumlanmaktadır¹⁶³. Nitekim insanların hayal dünyasının ürünü olan pencereden hayata veya ahirete belki de kendi iç dünyasına açılan geçit tasavvurları sanat ve edebiyatta en çok işlenen temaların başında gelmektedir. Bu temaya ait portreler incelendiğinde her dönemin kendine has sanat anlayışını yansıttığını söylemek mümkündür. Ayrıca bu tarz portrelerin değerli bir emtia türü olan fildişinden

¹⁶² Asur'daki Yeni Yıl Festivalleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Paul Collins, “An Ivory Fan Handle from Nimrud”, *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 44, 2009, p. 10.

¹⁶³ Claudia E. Suter, “A Recycled İvory Panel from Samaria”, *Stories Told Around the Fountain. Papers Offered to Piotr Bieliński on His 70th Bithday*, (Eds. A. Pieńkowska, D. Szeląg and I. Zych), University of Warsaw Press, Warszawa 2019, p. 678.

yapılıyor olması sahiplerinin zengin ve prestijli kişiler olduğunu göstermektedir¹⁶⁴. Aynı zamanda Eski Yakın Doğu toplumları tarafından fildişinden yapılmış objelerin siyasi bir propaganda aracı olarak da kullandığı bilinmektedir. Nitekim fildişi hammaddesinin nadir olması bu prestijli ticari emtianın yalnızca statülü kişiler tarafından kullanıldığına yönelik iddiaları doğrulamaktadır.

Resim 26. a) Arslantaş'ta (Hadātu) bulunan fildişinden yapılmış penceredeki kadın formu plaka, b) Nimrud (Kalhu), Kuzeybatı Sarayı, V. Oda'da bulunan fildişinden yapılmış penceredeki kadın formu plaka, c) Nimrud, Salmanasar Sarayı'nda bulunan fildişinden yapılmış penceredeki kadın formu plaka. (I. J. Winter, *The 'Woman at the Window' ...*, p. 181.)

Yukarıda adı geçen “Penceredeki Kadın” teması Fenikeli sanatçılar tarafından da sıklıkla fildişi plakalara betimlenmiş olup saray ve tapınaklarda ele geçen mobilya parçalarına ait fildişi buluntu grubu üzerindeki en çok karşılaşılan tasvirlerindedir. Söz konusu bu tasvire Kitab-ı Mukaddes’in Krallar 2. babı 30-33. bölümlerinde yer verildiği de görülmektedir. Bununla birlikte Ovidius ve Plutarkhos gibi Antik Çağ yazarlarının destansı anlatılarında söz konusu olan kadın motifinde yer alan kişinin Fenikeli kraliçe İzabel olduğu belirtilmekte, aynı zamanda bu karakterin Yakın Doğu kökenli aşk, bereket ve savaş tanrıçası İNANNA/İstar ile bağlantısının olabileceği ifade edilmektedir. Nitekim “İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi” isimli mitte İNANNA/İstar'ın yer altına inişi onun karanlık, yeryüzüne çıkışı ise aydınlatıcı yönünü ortaya koymaktadır. Şöyle ki tasvirlerde hafif tebessümlü hali insanlığın aydınlık yüzünü temsil etmekle birlikte onların manen iyi yönlerinin ifadesidir. Ayrıca Semitik toplumlarda kötü karakter olarak karşımıza çıkan

¹⁶⁴ Irene J. Winter, “The 'Woman at the Window': Iconography and Inference of a Motif in 1st Millennium BCE Levantine Ivory Carving”, *Assyria to Iberia: Art and Culture in the Iron Age*, (Eds. J. Aruz and M. Seymour), Metropolitan Museum of Art, New York 2016, p. 180-193.

Fenikeli İzabel, insanlığın karanlık ve gizemli yönünü ön plana çıkarmaktadır. Tanrıça İstar'la ilişkisinin olduğu belirtilen söz konusu bu motifle, kadının iyi ve kötü özelliklerinin tasvirine ne şekilde yansıdığı vurgulanmaktadır. Bunların yanı sıra İzabel betimi Yeni Asur Dönemi'nde, Fenike'den ithal edilen fildişinden yapılmış mobilya aksesuarları üzerine nakşedilen popüler motifler arasında yer almaktadır¹⁶⁵. Nitekim yukarıda değinilen Kitab-ı Mukaddes'in ilgili bölümünde süslenip evinin penceresi önünde sokakta gelip geçeni izleyen kadın kötü karakterli olarak anlatılmaktadır. Semitik toplumlardaki bu kötü kadın (İzabel) metaforu düşüncesinin nedeni tam olarak bilinmese de yüzyıllardır değişmeden aktarıla geldiği anlaşılmaktadır.

Bunların yanı sıra Asur başkentlerinden olan Ninive kenti kazılarında ortaya çıkarılan fildişinden yapılmış çeşitli ebatlarda paneller üzerine işlenmiş, çeşitli bitki ve hayvan tasvirli mücevher sandukaları, kozmetik eşya kutuları olduğu belirtilen çok fonksiyonlu mobilya aksesuarlarına da rastlanılmıştır. Burada yer alan motifler adı geçen coğrafyanın fauna ve florası hakkında bilgiler sunması açısından dikkate değer görülmekte, aynı zamanda dönemin sanat anlayışını yansıtması açısından da önem arz etmektedir¹⁶⁶. İlave olarak aşağıdaki görsele bakıldığında nilüfer çiçekleri arasında zenci bir çocuğu boğan dişi aslan motifi yüksek kabartma ve ajur teknikleri kullanılarak gayet canlı bir şekilde işlendiği görülmektedir. Söz konusu fildişi plaka üzerinde yer alan çiçek motiflerinin karnelin ve lapis-lazuli gibi taşlar ile süslenip altın yaldızlama tekniği kullanılarak kaplanmıştır. Bu obje Nimrud'da nadir bulunan Fenike stiline ait altın yaldızlı fildişi eserler arasında yer almakta olup mobilya eşyalarının dekorasyonunda kullanılmak için üretilmiş olmalıdır¹⁶⁷ (**Resim 27**).

Resim 27. Nimrud'da bulunan Fenike Stili'nde yapılmış fildişi plaka. (R. D. Barnett, *An Inlaid Phoenician...*, p. 37.)

¹⁶⁵ Marten Stol, *Women in the Ancient Near East*, Walter de Gruyter, Boston/Berlin 2016, p. 430-431.; E. Mandacı, agm, s. 37.

¹⁶⁶ Joseph Bonomi, *Nineveh And Its Palaces*, H.G. Bohn, London 1857, p. 450-460.

¹⁶⁷ R. D. Barnett, "An Inlaid Phoenician Ivory from Assyria", *The British Museum Quarterly*, Vol. 19, No. 2, 1954, p. 37.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ MISIR VE LEVANT TOPLUMLARINDA FİLDİŞİ KULLANIMI VE TİCARETİ

3.1. Eski Mısır Toplumunda Fildişi Kullanımı

3.1.1. Mısır Hanedanlar Öncesi ve Erken Hanedanlık Dönemi Fildişi Kullanımı

Eski Mısır'da Nil Vadisi'ne yerleşen Hanedanlar Öncesi Dönemi'nin halkları, yerel hayvanların betimlendiği ilk sanat formlarını, yani mağara resimlerini yapmaya başlamışlardır. Bu dönemin sanat anlayışına bakıldığında, sosyal hayata dair çok az bilgi mevcut olup bunların çoğunu tabiat (jeomorfik) veya çok yönlü (polimorfik) olan tasarımlar oluşturmuştur. Fakat sanatın aşamalı gelişim gösterdiği Badarian Dönemi'nde (MÖ 4000'lerden önce) çanak çömlekleri süslemek için kazıma tekniği kullanılmış ve bu sayede ilk iki boyutlu sahneler geliştirilmiştir. Yine bu dönemden itibaren kilden çanak-çömlek yapımının yanı sıra bakır gibi metal işlemeciliğiyle birlikte fildişi kakma ve oymacılığı da ortaya çıkmıştır. Akabinde Badarian'ı takip eden Naqada I Dönemi'nde (tarih), hayvan şekilli figürinlerin yapımında artış gözlemlenmekte ve burada özellikle su aygırı ve insan figürlü betimlemeler ön planda yer almıştır. Nitekim ele geçen arkeolojik veriler Naqada I Dönemi'nde “dansçı kadın” formulu figürinlerin yoğun olarak üretildiğini teyit etmektedir¹⁶⁸. Burada önem arz eden nokta Eski Mısır tarihinde fildişinden objelerin yapımının hangi dönemden itibaren başladığının kesin olarak bilinmemesidir. Buna rağmen, arkeolojik bulgular ve ele geçen maddi kültür öğeleri adı geçen dönemden itibaren fildişi eşya yapım imalatının başlamış olduğunu göstermektedir.

¹⁶⁸Arthur Bernard Knapp, *The History and Cultures of Ancient Western Asia and Egypt*, Wadsworth Publishing Company, Marceline-Missouri 1988, p. 35.

Resim 28. Naqada ve Badarian Dönemi fildişinden yapılmış etiketler. (R. F. Friedman and P. N. Fiske, agm, p. 520.)

Diğer yandan Eski Mısır kültür evrelerinden olan Naqada ve Badarian Dönemi yerleşim ve nekropol alanlarında Hippopotamus dişi/fildişi, kemik ve kaymak taşı gibi materyallerden yapılmış etiketler ortaya çıkarılmıştır. Yukarıdaki görselde verilen buluntu grubunun niçin yapıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte dini ve sembolik anlamlar barındırdığı tahmin edilmektedir (**Resim 28**). Gerçekten de insan başı, hayvan formu ve geometrik desenlere sahip bu objelerin sembolik bir özelliğinin olduğu düşünülmektedir. Çünkü eski çağlardan itibaren toplumların kendine has bir sembolünün olduğu ve farklı anlamlar içeren bu semboller vasıtasıyla iletişim kurdukları bilinmektedir¹⁶⁹. Ayrıca söz konusu sembollerin bölgeler arası ticaretin vazgeçilmezi olan takas usulüyle de ilişkisinin olabileceği düşünülmektedir. Zira fildişleri üzerinde yer alan geometrik şekiller ile ürünlerin adedi veya türü belirtilmiştir. Nitekim Yakın Doğu toplumlarına ait yerleşimlerde ortaya çıkarılan kil tokenlerin benzeri özellikler taşıdığı görülmektedir. Şöyle ki kil tokenler üzerinde yer alan her işaretin bir nesneye karşılık geldiği ve benzer işlevin fildişi objelerde yer alan işaretlerle de ifade edilmesi dikkat çekmektedir.

Yukarıdakilere ek olarak Badarian kültür evresine ait yerleşimlerde ortaya çıkarılan mezar buluntuları arasında fildişinden yapılmış çok sayıda kadın süs eşyaları ve

¹⁶⁹ R. F. Friedman and P. N. Fiske (Eds.), "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt", *Egypt at its Origins 3 Proceedings of the Third International Conference London, 27th July–1st August 2008*, p. 520-522.

takıları bulunmuştur. Bunlar arasında fildişinden kuş formlu kadın saç tokaları ile çeşitli motifler barındıran taraklar en yaygın buluntulardandır. Ele geçen kuş formlu fildişi saç iğnelerinin baş kısımlarında yer alan çentikler ile halka takılacak gözlerin varlığı mevcuttur. Bu çentik ve gözlerden de da anlaşılacağı üzere bunların ayrıca insanların üzerlerine giydikleri elbiselerin tutturulmasında kullanılmış olabileceğini akıllara getirmektedir. Nitekim çok daha sonraları özellikle altın ve gümüş gibi değerli metallere yapılan çengelli iğnelerin bu görevi gördüğü bilinmektedir. Yine söz konusu döneme ait kadın mezarlarında fildişinden yapılmış bilezikler ile yüzüklerin diğer buluntu grubunu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ek olarak buradaki mezarlar içerisinde pişmiş toprak ile fildişinden yapılmış çok sayıda kadın heykelciklerine de rastlanmıştır¹⁷⁰. Ele geçen bu heykelciklerin ana tanrıça ile özdeşleştirildiği veyahut erkek mezarlarındakilerin ölen kişilerin eşlerinin yerine geçmiş olabileceği düşünülmektedir.

Bununla birlikte Eski Mısır'ın Naqada II-III. Dönemleri'ne (MÖ 3500-3000) tarihlendirilen zoomorfik şekilli kutu, kaşık ve diğer küçük figürinlerin yapımında fildişinin kullanıldığı görülmektedir. Günümüz Mısır ülkesinin güneyinde yer alan ve Nekhen adıyla bilinen Hierakonpolis'teki arkeolojik kazılar esnasında elit kişilerin mezarlarında fildişi buluntulara rastlanılmıştır. Aşağıdaki görselde yer alan ve sözü edilen yerleşimde ortaya çıkarılan Hanedanlar Öncesi Dönem'e (Naqada IIIa) ait (MÖ 3200) Tanrı Horus'u simgeleyen şahin formlu fildişinden yapılmış kozmetik kaşık bu türün en güzel örneklerindedir (**Resim 29**). Fildişinden üretilen bu kozmetik kaşık, Tanrı Horus kültürünün varlığını göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Aynı zamanda söz konusu fildişi kozmetik kaşığın dini ritüellerde kullanılan nesnelere birisi olabileceğine yönelik düşünceler de mevcuttur. Öte yandan belirtilen döneme tarihlendirilen bu eskiçağ yerleşiminde fildişinin yanında taş, ahşap vb. malzemelerden üretilmiş tılsım objeleri, kozmetik eşyalar ile küçük figürinler de ele geçen diğer buluntular arasındadır¹⁷¹.

¹⁷⁰ V. Gordon Childe, *Doğu'nun Prehistoryası* (Çev. Şevkeş Aziz Kansu), TTKY, Ankara 2020, s. 54-55.

¹⁷¹ Diana Craig Patch, *Dawn of Egyptian Art*, Yale University Press, London 2012, p. 44.

Resim 29. Modern Mısır'ın güneyindeki Hierakonpolis'te Hanedanlar Öncesi Döneme (Naqada IIIa) tarihlenen (yaklaşık MÖ 3200) Tanrı Horus'u sembolize eden fildişi kozmetik kaşık buluntusu. (D. C. Patch, *age*, p. 44.)

Ayrıca zoomorfik şekilli eserler arasında Eski Yakın Doğu toplumlarının kültüründe yer alan ördek, kaz, kuğu ve su kuşu formu olanları en sık karşılaşılanları arasındadır. Burada Eski Mısır'ın Yazı ve Kader Tanrısı Toth ile özdeşleştirilen ibis kuşu, tavuk gibi kümes hayvanları başta olmak üzere diğer evcil hayvan motiflerinin varlığı görülmektedir. Fildişinin yanı sıra çeşitli maddelerden yapılan figürinler, kozmetik ve mücevher kutuları, taraklar, tokalar ve vazolar arkeolojik buluntuların çoğunluğunu oluşturmaktadır¹⁷². Nitekim genel olarak bakıldığında fildişinin, Eski Mısır'da Hanedanlar Öncesi Dönem'den, Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar geçen süreçte aşamalı bir şekilde kullanımının arttığı gözlemlenmekte olup Yeni Krallık Dönemi'nde (MÖ 1550-1100) bu kullanımın daha da yoğun olduğu görülmektedir.

Buradan hareketle Eski Mısır coğrafyasına bakıldığında öncelikle fildişi maddesinin nasıl ve ne şekilde temin edildiğiyle ilgili sorular karşımıza çıkmaktadır. Burada özellikle Hanedanlar Öncesi Dönem ile ilgili teorilerin Yukarı Mısır olarak bilinen Çağlayanlar Bölgesi ve daha güneyde yer alan günümüz Sudan'ın savana iklim coğrafyasına işaret edildiği görülmektedir. Nitekim Yukarı Mısır veya Aşağı Nübye olarak belirtilen coğrafyada adı geçen dönemden kalma taşlar üzerindeki fil tasvirlerinden bölgede filin varlığıyla ilgili önemli deliller ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Hanedanlar Öncesi Dönem'de fildişi kaynağının buralar olduğu tahmin edilmektedir. Fakat Erken Hanedanlar Dönemi'nden itibaren iklimsel değişikliklerin yol açtığı olumsuz koşullardan

¹⁷² Galal Ali Hassaan, "Mechanical Engineering in Ancient Egypt, Part 46: Birds Statues (Duck, Ibis and Hen)", *Asia Pacific Journal of Engineering Science and Technology* 3, 2017, p. 113-120.

dolayı fillerin daha güneye doğru göç ettiği ve yaşam alanlarının Sudan savanalarına kadar gerilediği anlaşılmaktadır. Nitekim kral yıllıklarında bu dönemden itibaren fildişi ham madde ihtiyacını gidermek amacıyla bu bölgelere zaman zaman askeri seferler düzenledikleri görülmektedir¹⁷³.

Bunların yanı sıra Eski Mısır'da ele geçen fildişi kalıntılar üzerinde gerçekleştirilen incelemeler ile arkeolojik ve osteolojik (kemik bilimi) buluntulardan hareketle fillerin Mısır'da Hanedanlar Öncesi Dönem'de ve Kuzey Afrika'nın çoğu ormanlık bölgelerinde yaşadığına dair delillere rastlanmıştır. Bu dönemde fillerin dışından elde edilen az sayıda kalıntıya ulaşılmış olup bunların Libya'dan Etiyopya'ya kadar uzanan sahada yaşadığı bilinen fillerin dışından elde edildiği belirtilmektedir. Netice itibariyle Moritanya'dan Eritre'ye kadar olan alanda ve Somali'nin bazı bölgelerinde iklim değişimlerinden önce fillerin yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki fillerin dışlarından elde edilen objelerin, Mısır'ın Erken Hanedanlar Dönemi'nde kullanıldığı tespit edilmiştir. Belirtilen dönemden sonra bölgedeki fillerin zaman içerisinde soyunun tükendiği ve Nil Vadisi üzerinden uzanan ticaret yolu vasıtasıyla daha güney bölgelerde yaşayan fillerin dışının ithal edildiği anlaşılmaktadır¹⁷⁴.

Mısır'da tarih öncesi döneme ait Gebel el-Arak, Gebel el-Tarif ve Abydos kentindeki U-127 adlı mezarda fildişinden mamul bıçak sapları ortaya çıkarılmıştır. Bunlar üzerinde resmedilen grifon vb. yaratıklar ile hayvan tasvirlerinin Mısır tarihinde Hanedanlar Öncesi Dönem krallarının güç göstergeleriyle ilişkilerinin olduğu düşünülmektedir. Zira burada yer alan canlıların doğüstü güçlerle veya kralların diğer insan ve yaratıklar ile olan münasebetini betimlemek için yapıldığı belirtilmektedir. Ayrıca Mezopotamya'daki IV. Uruk Dönemi ile çağdaş Mısır Hierakonpolis'te Hanedanlar Öncesi Dönem'e ait fildişi bıçak sapında yer alan yılan veya leopar gövdeli melez yaratıkların varlığı görülmektedir. Adı geçen bıçak sapı üzerinde yılanların evcilleştirilmesini konu alan sahneler olduğu gibi, vahşi varlıkların insanlarla olan sürekli mücadelesi ve hayvanların evcilleştirilmesi temasının da Prehistorik Çağlardan itibaren tasvir edilegeldiği anlaşılmaktadır (**Resim 30**). Öte yandan Narmer Paleti'nde yer alan insan-hayvan mücadelesi krallarla ilişkilendirilmiş ve kralların insanlar üzerinde iktidar sahibi olduklarını ve sürekli iktidarlarını sağlamlaştırmaya çalıştıklarını sembolize

¹⁷³ Olga Krzyszkowska and Robert Morkot, "Ivory and Related Materials", *Ancient Egyptian and Technology*, (Eds. Paul T. Nicholson and Ian Shaw), Cambridge University Press, Cambridge 2000, p. 323.

¹⁷⁴ Olga Krzyszkowska, *Ivory and Related Materials: An Illustrated Guide*, Oxford University Press Oxford 1990, p. 17-18.

etmektedir¹⁷⁵. Burada “Hayvanlar Hâkimi” olarak tanımlanan terbiyecilerin kral rolünde olduğu düşünülmekte ve insanlara hükmedebilmek için de öncelikle hayvanlara hükmetme gerekliliği ön görülmektedir. Söz konusu bu motiflerden de anlaşılacağı üzere kralların güçlü, kuvvetli olma özellikleri ile halkına hükmedebilme yönüne vurgu yapılmaktadır.

Resim 30. Hierakonpolis’te Hanedanlar Öncesi Dönem’e ait fildişi bıçak sapı üzerinde yer alan insan ve hayvan betimlerinin çizimi. (G. Pizzato, agm, p. 31.)

Resim 31. Gebel el-Arak’ta bulunan saplı fildişinden yapılmış çakmak taşı bıçak. (Seton Lloyd, *The Art of the Ancient Near East*, Praeger Publishers, New York 1961, p. 31.)

Yukarıdaki görselde yer alan fildişi saplı, çakmak taşından yapılmış tören bıçağı Hanedanlık Öncesi Dönem’e ait olup Yukarı Mısır’daki Gebel el-Arak yerleşiminde ele geçmiştir (**Resim 31**). Söz konusu bıçak ile bazı fildişi nesnelere bu dönemde Mısır Ülkesi’nin çeşitli uygarlıklarla olan ilişkilerinin kültürel yansımalarını göstermesi

¹⁷⁵ Giulia Pizzato, “The Fantastic Creatures in Predynastic Egypt: An Essay About Near-Eastern Influences”, *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology*, No. 3, 2019, p. 30-31.

bakımından oldukça dikkate değerdir. Nitekim Gebel el-Arak'ta ele geçen bu fildişi saplı bıçak üzerindeki motifler detaylı bir şekilde incelendiğinde, Mezopotamya ile Mısır arasında başta sanat olmak üzere sosyokültürel etkileşimin daha o dönemlerde başladığı görülmektedir. Nitekim Gebel el-Arak fildişi bıçak sapının Mezopotamya sanatıyla olan ortak yönü hayvan terbiyecisi veya hayvanlar hâkimi olarak addedilen bu motifin her iki memleketin tasvirlerinde işlenmiş olmasıdır. Gerçekten de hayvanlar ile insanların mücadelesini konu alan sahnelerin mevcudiyeti ortak sanat anlayışının diğer bir yönünü ortaya koymaktadır. Bu etkileşim veya iletişimin gelişim seyri ise Kuzey Mezopotamya'dan Levant'a uzanan, oradan da Mısır'a açılan ticari yol ağı şebekesiyle bağlantılı olmalıdır¹⁷⁶. Yani Mezopotamya tasvirlerinde sıklıkla karşılaşılan insan-hayvan mücadelesini konu alan betimlemelerin Mısır'da da görülmesi, tarihin bilinen en eski dönemlerinden itibaren söz konusu iki farklı coğrafya arasındaki temasların varlığının delilidir.

Öte yandan Mısır'da Gebel el-Arak'ta bulunan Carnarvon (grimsi renk) renkli fildişi saplı çakmaktaşıdan yapılmış bıçakla aynı döneme tarihlendirilen diğer fildişi emtialar üzerinde yer alan geometrik şekillerin Sirius yıldızıyla eşleştirildiği de görülmektedir. Şöyle ki Sirius yeni yılın başlangıcı olarak görülmekte olup bu törene özgü adak silahı da kutlanan bayramın tarihlendirilmesi açısından önemlidir. Ancak bu, temsillerdeki özel ve kutsal konumu bağlamında ileri sürülen görüşlerden yalnızca biridir. Bu işaretin söz konusu gizemli fildişi eserlere farklı bir bilinmezlik daha eklediği belirtilmektedir. Ayrıca bu eserlerin dönemin astrolojik çalışmaları hakkında da çeşitli bilgiler sunduğu görülmektedir¹⁷⁷.

Bunların yanı sıra Gebel el-Arak bıçağının dini ritüellerde kullanılan kutsal bir araç olduğu ve hatta avlanmak için tercih edilen bir silah olarak da işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Bu aletin fildişinden olan sapındaki kabartmalardan dönemin faunası hakkında bilgiler edinilmekte ve burada tasvir edilen hayvanların kutsal varlıkları temsil ettiği düşünülmektedir. Bu kabartmalarda sürüngenlerden, kanatlı hayvanlara; suda yaşayan çeşitli canlılardan, karada yaşayan iri cüsseli hayvanlara varıncaya dek Nil Vadisi'ndeki hayvan popülasyonunun ne kadar zengin olduğu da açık bir biçimde görülmektedir. Söz konusu bıçak sapı ile dönemin diğer fildişi buluntuları, toplumların dini ritüelleri ve totemik hayvanları hakkında da bilgiler içerdiği görülmektedir. Ayrıca

¹⁷⁶ H. D. Baker, agm, p. 834-835.

¹⁷⁷ Georges Bénédite, "The Carnarvon Ivory", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 5, No. 1, 1918, p. 239-240.

burada işlenen sahnelerin sonraki eserler için temel teşkil ettiği ve zaman içerisinde daha da gelişerek sanat alanında vazgeçilmez bir üsluba dönüştüğü anlaşılmaktadır. Gerek fildişi gerekse ahşaptan yapılmış el işi süs eşyaları ile kozmetik kutu üzerindeki kabartmakakma yöntemiyle tasvir edilen fauna ve flora ait unsurların sanat camiasınca gelenek halinde işlenile geldiğini görmek de mümkündür. Bunun yanı sıra adı geçen fildişi ve diğer eserlerdeki motiflerin, Paleolitik Çağ betimlerinden daha ayrıntılı ve canlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda sanat alanında sürekli gelişim gösterdiği ve hatta ritüel sahnelerinin ilerleyen zamanlarda daha çok işleneceğinin göstergesi olduğunu da söylemek mümkündür. Ayrıca uzmanlar buradaki hayvan üsluplu betimlerin, Mısır hiyeroglif yazısından çok daha önceye dayandığını ileri sürmektedir¹⁷⁸.

Bunların yanı sıra Eski Mısır'ın, Abydos yerleşkesi civarında bulunan U-j isimli mezar içerisinde değerli emtialardan yapılmış eşyalarla birlikte Mısır'da krallığın sembolü olarak bilinen asa (*heka*) ve yelpaze-kırbaç (*nekhakha*) objeler ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu bu objelerin yapımında da fildişinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim ilk olarak Tanrı Osiris ile bağlantılı olduğu düşünülen, iktidar ve yönetimle ilişkilendirilen bu sembolik nesnenin daha sonra Tanrı Osiris'in yeryüzündeki temsilcisi olan krallara geçtiği görülmektedir¹⁷⁹. Bunun yanı sıra U-j isimli mezar içerisinde usta zanaatçılar tarafından işlenen birbirinden zarif fildişi, kemik ve obsidyenden yapılmış çok sayıda eşya ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla coğrafyada oldukça kapsamlı bir ticari ağın mevcut olduğu sonucuna varmak mümkündür. Nitekim Levant Bölgesi'ne ait şarap kavanozları ile çevre bölgelerle ilişkili yazılı veya damgalı kilden yapılmış çanak çömlek kalıntıları bölgenin ticari canlılığını göstermektedir.

Bunlara ilaveten yazılı ve armalı etiketlerin kemik veya fildişinden yapılmış olanları da bulunmaktadır. Bu kemik ve fildişi etiketlerin, hanedanlar öncesinde bölgede yaşayan seçkin kişilerin mezarlarına sadakatin göstergesi olarak bırakılan hediyeler arasında olduğu iddia edilmektedir¹⁸⁰. Diğer yandan Eski Mısır'da ortaya çıkarılan mezar buluntuları arasında günlük yaşamda kullanıldığı anlaşılan fildişi ile abanoz ya da akasya ağacına kakmacılık yöntemiyle yapılmış yastıklar bulunmuştur. Alt kaidede ve üstte

¹⁷⁸ G. Bénédite, agm, s. 240-241.

¹⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Percy E. Newberry, "The Shepherd's Crook and the So-Called "Flail" or "Scourge" of Osiris," *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 15, No. 2, p. 84-94.

¹⁸⁰ Willeke Wendrich (Ed.), *Egyptian Archaeology*, Wiley-Blackwell Publishing, New Jersey 2010, p. 44.; Marc Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, (Çev. Ali Oğuz Bozkurt), Homer Kitabevi, İstanbul 2019, p. 30-31.

yarım hilal şeklinde olup çoğunlukla ahşaptan yapılmış bu ürünlerin prestij göstergesi olarak fildişi ile çeşitli değerli mamuller ve mücevherlerle donatıldığı müşahede edilmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere ele geçen buluntular mezarda yatan ölünün toplumsal statüsünü de göstermektedir. Nitekim çoğunlukla saray erkânı ve zengin ticaret erbabı kişilerin bu tür emtialara sahip olduğu bilinmektedir.

Resim 32. Hanedanlar Öncesi Dönem'e (MÖ 3200) ait mezar buluntuları arasında yer alan fildişinden yapılmış tarak. (E. Watts, and B. Girsh, (Ed.) *age*, p. 110.)

Aynı şekilde Eski Mısır'ın Hanedanlar Öncesi Dönemi'ne ait çeşitli mezar buluntuları arasında çok sayıda kişisel eşyalar ile tören nesnelere keşfedilmiştir. Bunlar arasında yukarıdaki görselde verilen fildişi tarak kalıntısı dikkat çekmektedir (**Resim 32**). Fildişinden yapılmış bu nesnenin ayrıntısına bakıldığında, üzerindeki tasvirler dönemin faunası hakkında bilgiler vermektedir. Şöyle ki fil, yılan, çeşitli su kuşları (leylek, turna ve farklı türden balıkçılar), yabani boğalar ve sığır ile en alt sütündeki köpek ve domuz figürleri bunlar arasında başlıcalarıdır. Söz konusu figürler ayrıntılı olarak değerlendirildiğinde bunların toplumun mevcut sanat anlayışı, dini yapısı ve sosyal yaşamını yansıttığı görülmektedir. Nitekim günümüz Afrika toplumlarının mitolojilerinde fil ve yılanın evrenin yaratılışıyla ilişkilendirildiği bilinmektedir. Bu tarak üzerindeki sahnede fil ve yılanın hayvanlara ait panoda altı üstü sıralamada en üste yer alması da bu yargıyı doğrular niteliktedir. Ayrıca yukarıdan aşağıya hayvan tasvirlerinin yer aldığı beş farklı sahnede bu hayvanların geçiş töreni şeklinde resmedilmesi, o dönemin sanat anlayışını yansıtmakta olup ne yazık ki Erken Hanedanlar Dönemi'nde bu tarz sanat anlayışıyla karşılaşılmamıştır¹⁸¹. Ek olarak tarağın günlük kullanım amacının

¹⁸¹ E. Watts, and B. Girsh, (Eds.) *The Art of Ancient Egypt: A Resource for Educators*, Metropolitan Museum Of Art, New York 1998, p. 110.

ötesinde, törenlerde kullanılmak amacıyla bir ritüel nesnesi olarak üretildiği de anlaşılmaktadır. Şayet günlük kullanım amacıyla üretilmiş olsaydı üzerinde yer alan tasvirler yoğun kullanıma bağlı olarak korozyona uğrayıp kaybolacaktı.

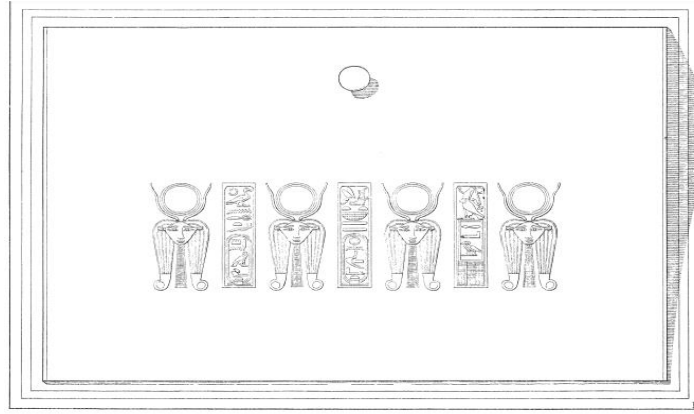
Yine günümüzde Asmolean Müzesi'nde (İngiltere) sergilenen ve Hanedanlar Öncesi Dönem'e ait bronzdan yapılmış Osiris heykeli Mısır sanat anlayışının en iyi örneklerinden birisini teşkil etmektedir. Farklı vücut özelliklerine sahip heykelin yapımında ayrıca birden fazla maddenin kullanıldığı görülmektedir. Şöyle ki heykelin yapımında bronz ana madde olup gözlerin obsidyenden kakma ve emay tekniği ile işlenmiş fildişi olduğu anlaşılmaktadır¹⁸². Ayrıca aynı müzede fildişinden yapılmış oyun diskleri, iki farklı heykele ait Hippopotamus dişi ile yine obsidyen gözler ele geçen ve sergilenen buluntulardan birkaçını oluşturmaktadır. Daha sonraki Geç Roma Dönemi'ne tarihlendirilen bir erkek fildişi heykelciği de burada sergilenen arkeolojik eserler arasındadır.

3.1.2. Mısır Orta Krallık Dönemi'nde (MÖ 2000-1700) Fildişi Kullanımı

Mısır Orta Krallık Dönemi'ne gelindiğinde ise fildişi kullanımının aralıksız devam ettiği ortaya çıkarılan arkeolojik bulgularla teyit edilmektedir. Bu cümleden olmak üzere, XII. Hanedanlık krallarından II. Senustret'in (MÖ yaklaşık 1850 yılları) kızı Sit Hathor Yünet'e ait olduğu belirtilen Lahun Piramidi'nde ortaya çıkarılan mezar kalıntısında çok sayıda mücevher, abanoz ağacından yapılmış fildişi kakmalı altın ve değerli taşlar ile süslenmiş kozmetik kutu ele geçirilmiştir. Bu kutunun yaklaşık ebatlarına bakıldığında 35 cm genişliğinde ve 20 cm yüksekliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kutu üzerinde sahte kapılar olarak yorumlanan tasvirler mevcut olup bunların hiyerogliflerle bezendiği görülmektedir¹⁸³ (**Resim 33**).

¹⁸² Greville J. Chester, B.A. Oxon, *Catalogue of the Egyptian Antiquities in the Ashmolean Museum*, Bibliolife, Oxford 1881, p. 19.

¹⁸³ H. E. Winlock, *The Treasure Of El Lahun*, New York 1934, p. 12.

Resim 33. Üzerinde Tanrıça Hathor ve hiyeroglif yazıları bulunan fildişi kozmetik kutu. (H. E. Winlock, *age*, p. 15.)

Bu kutu üzerinde Tanrıça Hathor betimleri ve aralarına yerleştirilmiş hiyeroglif yazılar Eski Mısır toplumunda dini ve sosyal hayatın iç içe olduğunu göstermekte, ayrıca tabut içerisinde ele geçmesi de bunun ölen kişinin öte dünyadaki yaşamında kullanacağı eşyalardan olduğu fikrini akla getirmektedir. Nitekim Eski Ön Asya uygarlıklarında ölülerin eşyalarıyla birlikte gömülmesi geleneği sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere burada önemli olan nokta mezar sandukası içerisinde ölen kişinin başlıca değerli eşyalarının yanında abanoz ağacından fildişi kakmacılıkla yapılmış mücevher veya kozmetik eşya kutusu ile fildişi saplı ayna buluntusunun ele geçilmiş olmasıdır. Değerli madenlerden yapılan bu eşyaların fildişi başta olmak üzere çeşitli mücevherlerle donatılması adı geçen mezarların dönemin saygın kişilerine ait olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Lahun'da Orta Krallık Dönemi sonuna veya Yeni Krallık Dönemi'ne tarihlendirilen çok sayıda değerli ve yarı değerli taşlardan yapılmış kadın süs eşyası ile fildişinden yapılmış kulak hizmalarına ulaşılmıştır¹⁸⁴.

Öte yandan Mısır uygarlığının Orta Krallık Dönemi'ne ait arkeolojik kazılar neticesinde ele geçen buluntulardan apotropaik özellikler atfedilen tılsımlı objelerin yapımında yine fildişinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burada söz konusu olan fildişinden mamul apotropaik bir nesnenin yaklaşık 30 cm uzunluğunda ve 5 cm genişliğinde olduğu görülmektedir. Bu tür objelerin üzerinde tanrı ve tanrıça betimlerinin yanı sıra çeşitli hayvan, bitki ve geometrik motifler mevcut olup çoğunlukla koruyucu vasıfları olduğu düşünülen tanrı veya tanrıça figürleri daha yaygındır. Bu fildişi tılsımlı obje üzerindeki

¹⁸⁴ Sonia Zakrzewski, *Andrew Shortland and Joanne Rowland, Science in the Study of Ancient Egypt*, Routledge New York 2016, p. 199.

motiflere bakıldığında ise Mısır Tanrıçası Taweret, aslan başı, kobra yılanı, insan bacakları üzerinde resmedilmiş güneş diski, çakal başlı Tanrı Anubis ve Horus'un gözü gibi tasvirler en yaygın olanıdır (**Resim 34**). Ayrıca bu işaret veya motifleri sahanın bazı uzmanları astrolojiyle de ilişkilendirmişlerdir. Şöyle ki uzayda bulunan takımyıldızları ve gezegenlerin yeryüzünde adı geçen nesnelere üzerindeki bazı canlılar ile ilişkisinin bulunduğu düşünülmüş olup kişilerin sağlık, afiyet, bolluk, bereket ve mutlu yaşam gibi lütuflara erişecekleri yönündeki inanışlarla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca bu fildişi tılsım objenin arka yüzünde Mısır hiyeroglifleriyle: “*Tanrı Osiris bu çocuğu korumaya geldi, başarılı ve sağlık olsun uzun yaşasın.*” şeklinde transkribe edilmiş bir metin bulunmaktadır¹⁸⁵. Nitekim koruyucu özelliği olduğuna inanılan bu türden çok sayıda buluntunun hemen hepsi üzerinde benzer motiflerin yer aldığı gözlemlenmekle birlikte bunların çoğunluğunun taşınabilir olması da ayrıca dikkate değer olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra deformasyona uğrayan bu objelerin üzerinde yer alan deliklerin bir yere monte edilmek için mi ya da kişilerin üzerlerinde taşımak amacıyla boyuna asmak için mi yapıldığı konusunda halen net bir bilgi mevcut değildir.

Resim 34. Fildişinden yapılmış yaklaşık 30 cm uzunluğunda ve 5 cm genişliğinde apotropaik nesne. (A. W. Shorter, agm, p. 2.)

¹⁸⁵Alan W. Shorter “A Magical Ivory”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 18, No.1, 1932, p. 1-2.

Resim 35. Orta Krallık Dönemi'nin XII. Hanedanlık Devri'ne tarihlendirilen fildişi apotropaik asa parçası. (W. C. Hayes, *age*, p. 249.)

Bunlara ek olarak Orta Krallık Dönemi, XII. Hanedanlık Devri'ne (MÖ 1897-1878) tarihlenen yukarıdaki görselde yer alan fildişi eser Batı Theb'deki El-Assasif kentinde bulunmuştur. Nitekim ölenlerin yanı sıra anne ve çocukların korunmasında veya ayinlerde kullanılmak üzere yapıldığı düşünülmektedir. Ayrıca bu asalar üzerinde tasvir edilen hayvan figürleri, öncelikle o dönemin inanç sisteminde iyilik getireceğine inanılan ve koruma özelliği olduğu düşünülen hayvanlardan oluştuğu gözlenmektedir. Söz konusu fildişi obje Luksor'da (Theb) 1880 yılında bir çiftçiden satın alınmış olup Mısır Bilimci Adolf Herman tarafından günümüze ulaşan en iyi fildişi çalışma olduğunu belirtmiştir. Yine bu asalar üzerinde hayvan betimleri detaylıca işlenmiştir. Söz konusu asanın bir tarafında timsah, diğer tarafında kurbağa ve çakal başlı Tanrı Anubis motifi görülmektedir¹⁸⁶ (**Resim 35**).

¹⁸⁶ William Christopher Hayes, *The Scepter of Egypt: A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in The Metropolitan Museum of Art, Vol. I, From the Earliest Times to the End of the Middle Kingdom*, Metropolitan Museum of Art, New York 1953, p. 248-249

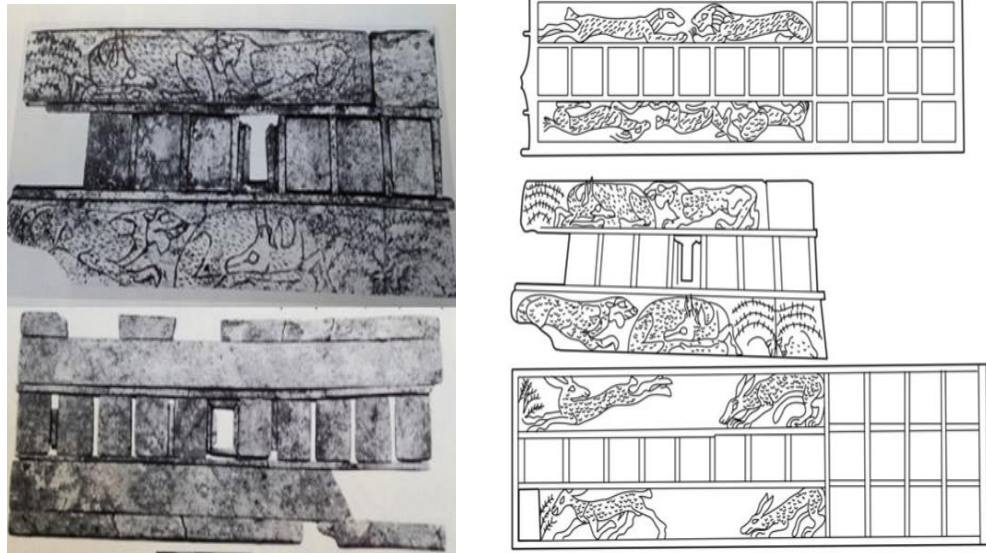
Resim 36. Orta Krallık Dönemi'ne ait fildişinden yapılmış apotropaik obje. (R. Bailleul-Lesuer, agm, p. 146.)

Bunlara ek olarak Orta Krallık Dönemi'ne tarihlendirilen bir diğer apotropaik özellik taşıyan fildişinden objenin üzerinde de çeşitli figürler mevcuttur. Bu tasvirlerin çoğunluğunu ise yukarıdaki görselden de anlaşılacağı üzere kutsallık atfedilen kanatlı tanrı veya tanrıça motifleri oluşturmaktadır. Zira ele geçen bu tür objeler üzerinde kanatlı koruyucu tanrıça motifleri ön plandadır. Bunlar içerisinde doğum Tanrıçası Taweret, akbaba başlı Tanrıça Nekhbet motifleri yoğunluktadır (**Resim 36**). Bu tanrıça tasvirlerinin yeni doğanları ve annelerini karanlık veya kötü güçlerden koruyacağına olan inançtan ötürü yapıldığı düşünülmektedir¹⁸⁷. Nitekim bu inancın Eski Yakın Doğu toplumlarından günümüze kadar devam eden gelenek halini aldığı da söylemek mümkündür. Şöyle ki halen Anadolu başta olmak üzere çeşitli memleketlerde yeni doğum yapan anne veya çocuğa musallat olacağı düşünülen ifritlere karşı benzeri uygulamalara başvurulduğunu görmek mümkündür.

Ayrıca Eski Mısır'ın Luksor (Theb) kentinde bulunan Dra Abu el-Naga'daki Hornakht mezarında XVII. Hanedanlık Devri'ne ait üzeri tasvirli fildişinden yan panelleri bulunan bir oyun takımı ortaya çıkarılmıştır. Adı geçen oyun kutu panellerin çizimlerinin birinin üzerinde palmet şeklindeki bir bitkiden yiyen ceylan betimi görülmektedir. Bununla birlikte Mısır'da El-Asasif nekropolünde XVII. Hanedanlık Devri'ne ait mezar içerisinde de 20 kare oyun takımının ortasında her iki yanında bezemeli iki fildişi panel bulunmuştur. Söz konusu panellerden birinde birbirine bakan köpek ve aslan, diğer panelde ise iki ceylana saldıran bir köpek motifi işlenmiştir. Buradan hareketle Luksor yakınlarındaki El-Asasif nekropolünde ortaya çıkarılan oyun takımı hem Lübnan'da yer alan Kamid el-Loz hem de Kıbrıs'taki Enkomi'den gelen örneklerle karakteristik açıdan

¹⁸⁷ Rozenn Bailleul-Lesuer, *Between Heaven and Earth; Births in Ancient Egypt*, Chicago Üniversitesi Press, Chicago 2012, p. 146.

büyük benzerlikler taşımaktadır¹⁸⁸. Nitekim Mısır, Suriye-Filistin ve Kıbrıs'tan gelen oyun takımlarının dekorasyonlarında dönemin uluslararası sanat üslubunu da görmek mümkündür (**Resim 37**).

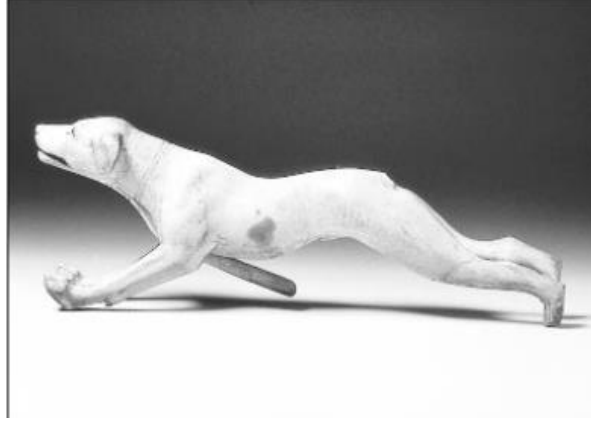
Resim 37. MÖ 1300 yıllarına tarihlendirilen fildişi ile ahşaptan yapılmış senet ve 20 kare oyun kutusu buluntusu ve çizimi. (W. Crist, A. de Voogt and A.-E. Dunn-Vaturi, agm, p. 188,190.)

3.1.3. Mısır Yeni Krallık Dönemi'nde (MÖ 1550-1070) Fildişi Kullanımı

Mısır'ın Yeni Krallık Dönemi'ne gelindiğinde ise fildişi kullanımının zirve yaptığı bilinmektedir. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi, bu dönemde de fildişi nesnelere inanç bağlamında üretildiği ve kullanıldığı elde edilen verilerden anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere XVIII. Hanedanlık Devri'ne ait olduğu saptanan fildişinden oyma tekniğiyle yapılmış küçük bir av köpeği figürünü ele geçmiştir (**Resim 38**). Bu figürün alanın uzmanları tarafından mezarları süsleyen gravürlerde olduğu gibi, kralın av sahnesiyle veya öteki dünya ile ilişkilendirilmektedir. Şöyle ki mezar odalarında yer alan kral av sahnelerinde köpekler av ve avcı ile resmedilmektedir. Nitekim avlanan hayvanların yanında daima bir köpek veya tazi olduğu düşünülen av hayvanları görülmektedir. Ayrıca bazı uzmanlar mezar komplekslerinde yer alan köpek figürü veya gravürlerinin öteki dünyada sahiplerine yardımcı olabilecekleri düşüncesiyle yapıldıkları yönünde fikir beyan etmektedir. Bunlara ilave olarak tapınak duvarlarında veya saray

¹⁸⁸ Walter Crist, Alex De Voogt And Anne-Elizabeth Dunn-Vaturi, "Facilitating Interaction: Board Games As Social Lubricants in the Ancient Near East", *Oxford Journal Of Archaeology*, Vol. 35, No. 2, 2016, p. 189.

komplekslerinde yer alan levhalardan kralların av sahnelerinde sürekli bir av köpeği ile resmedildiği görülmektedir. Bu figürinin de bu amaçla tapınak veya mezar yapıları içerisine yerleştirilmiş olabileceği düşünülmekte ve ayrıca kralların aslan avlama sahneleri de güçle ilişkilendirilmektedir.¹⁸⁹

Resim 38. XVIII. Hanedanlık Devri'ne ait fildişinden oyma tekniğiyle yapılmış av köpeği figürünü. (E. Watts and B. Girsh, *age*, p. 115.)

Yukarıda verilen görselden de anlaşılacağı üzere köpek avını yakalamaya hazır bir vaziyette resmedilmiştir. Söz konusu tasvirde dönemin zanaatçılık ve işçiliğinin ne kadar gelişkin olduğunu söylemek mümkündür. Zira resimde yer alan köpek figürünün ön ve arka bacak kaslarına varıncaya dek vücut hatlarının detaylı bir şekilde işlendiği görülmektedir. Fildişi işçiliğinin eşsiz bir örneğini temsil eden bu figürünün soylu bir kişiye ait asa başı olarak üretilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Çünkü eskiçağ mobilya ve asa parçaları arasında fildişi kakmacılığın ne kadar gelişkin olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra bu emtianın pahalı ve statü objesi olan fildişinden üretilmiş olması bunun oyuncak olarak tasarlanmış olabileceği fikriyle de ters düşmektedir. Ancak Roma Dönemi'nde soylu kişilerin çocuklarına ait olan oyuncakların fildişinden yapıldığına dair birçok arkeolojik buluntu keşfedilmiştir. Tarihi süreçte genellikle zenginlik ve statü göstergesi şeklinde gösterilen fildişinden yapılmış nesnelerin, kakmacılık yöntemiyle mobilyalar başta olmak üzere gündelik hayatta kullanılan eşyaların üretiminde tercih edildiği bilinmektedir. Gerçekten kullanım yelpazesi ve zanaatçılığı geliştikçe bu objenin geçmişe nazaran daha fazla kullanım alanı bulduğu görülmektedir. Buradan hareketle yüksek tabakadan ziyade halkın geneline doğru yayıldığını söylemek mümkündür. Bunun sonucunda fildişi rezervi olan canlı

¹⁸⁹ E. Watts and B. Girsh, *age*, p. 115.

fillerin yakın tarihe kadar her geçen gün neslinin hızla azaldığını ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını da ifade etmek gerekmektedir.

Öte yandan Mısır'da Suriye Fili hakkında ilk bilgiler XVIII. Hanedanlık Devri kral naibesi Hatşepsut Tapınağı duvar kabartmalarından gelmektedir. Ardından I. ve III. Tuthmosis'e ait yazılı belgeler ile tapınak rölyeflerine bakıldığında bu kralların Kuzey Suriye üzerine düzenledikleri av partilerinin meşhur olduğu görülmektedir. Burada adı geçen kralların Suriye Bölgesi'nde fil gibi iri cüsseli hayvanlar ile bazı yırtıcıları avladıkları ve bunlarla övündükleri söz konusu materyallerden anlaşılmaktadır. Burada özellikle kral III. Tuthmosis Dönemi'ndeki (MÖ 1478-1454) yazılı belgelerde Niy ismi verilen Fırat Havzası ve Halep dolaylarına, kralın ordu komutanı Amunemhеп tarafından gerçekleştirilen seferler sırasında yaklaşık 120 filin dişleri için avlandığı anlatılmaktadır. Söz konusu sefer ilgili belgede aşağıdaki şekilde aktarılmaktadır:

*“Yine (gördüm) iki ülkenin Rabbinin [yani Firavun] Niy'de yaptığı başka bir mükemmel iş. Dişleri için yüz yirmi fili avladı ve... Aralarında bulunan en büyüğüyle majestelerine karşı savaştım. O hayattayken elini [yani gövdesini] kestim, Majesteleri, ben suda iki kayanın arasında dururken. Sonra efendim beni altınla ödüllendirdi; (bana ...) ve üç kez kıyafet değiştirdi.”*¹⁹⁰

Yine kral III. Tuthmosis'in baş veziri Rekhmira'ya ait mezar odasında bulunan duvar freskleri arasında Asya Fili türüne ait görseller mevcut olup burada Suriyeli hizmetkârlar krala fildişi taşıırken resmedilmişlerdir (**Resim 39**). Bununla birlikte daha sonraki dönemde III. Ramses'in mezarında ortaya çıkarılan kireç taşı yongasında resmedilen filin ise Asya Fili olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Yeni Krallık Dönemi'nde Suriye Bölgesi'nde kontrolü ele geçiren Mısır kralları, söz konusu bölgede ciddi oranda fil avcılığı yaparak burada yaşayan fil sayısının da azalmasına neden olmuşlardır¹⁹¹. Görsellerden hareketle burada en büyük veya iri filin kral tarafından öldürüldüğü sahneler ön plana çıkarılmaktadır. Bu tür kompozisyonun esas amacının ise kralın güç ve kuvvetine vurgu yapılmak olduğu düşünülmektedir.¹⁹² Ayrıca yazılı belgelerde kral III. Tuthmosis Dönemi'nde çevre krallıklardan olan Punt Ülkesi üzerine yapılan seferlerde de büyük oranda altın, gümüş gibi değerli madenler,

¹⁹⁰ R. D. Barnett, *Ancient Ivories in the Middle East.*, p. 6.

¹⁹¹ R. D. Barnett, *Ancient Ivories in the Middle East.*, p. 6.

¹⁹² William C. Hayes, “Egypt: Internal Affairs From Tuthmosis I to the Death Of Amenophis III”, *The Cambridge Ancient History Volume II Part 1 History Of The Middle East And The Aegean Region C. 1800-1380 B.C.*, (Eds. I. E. S. Edwards, et al), Cambridge University Press, New York 1973, p. 337.

egzotik hayvan derileri, mür, abanoz, mobilya eşyaları ile fildişleri ve sığır gibi hayvanlardan oluşan ganimetlerin elde edildiği anlaşılmaktadır¹⁹³.

Resim 39. Mısır krallarından III. Tuthmosis ve II Amenhotep'in (MÖ 1479-1400) hükümdarlık dönemlerinde vezirlik yapan Rekhmira'nın (TT100) mezar odasındaki fresklerde egzotik ürünlerin haraç veya hediye olarak getiriliş sahnesi. (M. D. Pietri, agm, p. 306.)

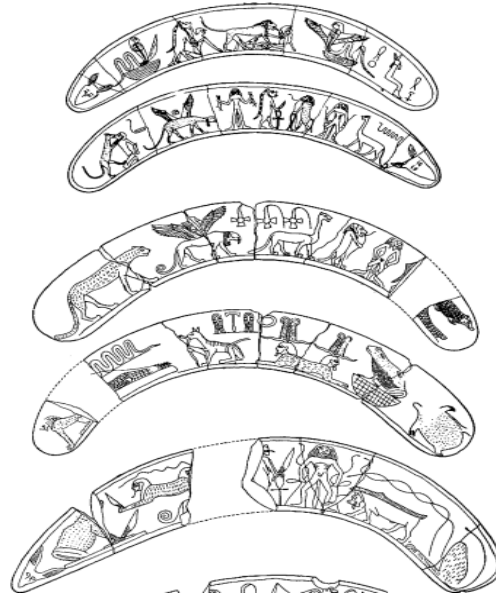
Diğer yandan XVIII. Hanedanlık Devri'nde başkentlik yapmış olan Tell-el Amarna yerleşiminde yürütülen kazılarda Yeni Krallık Dönemi'ne tarihlendirilen fildişinden yapılmış at gözlüğü ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu buluntu üzerinde: “kusursuz işlerin şefi, heykeltıraş Thutmose tanrının övgüsüne mazhar olan” şeklinde yazılı ifadeler geçmektedir. Buradaki ifadeden anlaşılacağı üzere işini kusursuz yapan oldukça maharetli bir ustanın varlığı fildişi nesnelere teyit edilmektedir. Bu bağlamda dönemin lüks aracı olarak görülen at ile ilgili koşum takımlarının statü göstergelerinden olan fildişi ile bağlantısına bakıldığında saygın bir kişiye ait olduğu anlaşılmaktadır¹⁹⁴. Bunun yanı sıra günümüzde Metropolitan Sanat Müzesi'nde sergilenen Amarna Dönemi'ne ait olduğu belirtilen ve fildişinden yapılmış bir yazı takımı paleti dikkat çekmektedir. Bu palet üzerinde: “kralın kızı Meketaten ve gözdesi Nefernefruaten-Nefertiti sonsuza dek yaşasınlar” şeklinde bir ibare yer almaktadır. Bu yazı paletinin yanı sıra yine Amarna kenti mezar odalarından birinde kralın kızı Meketaten (Aten'in koruduğu) adının yazılı olduğu altın bir yazı kalemi (stylus) ile yine kralın kızına ait

¹⁹³ Mario Liverani, *International Relations in the Ancient Near East 1690-1100 BC*, Palgrave, New York 2001, p. 177.

¹⁹⁴ Dorothea Arnold, *The Royal Women of Amarna Images of Beauty from Ancient Egypt*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1996, p. 41.

olduğu düşünölen su mermerinden yapılmış karnelin ve cam parçalarıyla bezenmiş üzeri resimli bir vazo ele geçmiştir. Burada ortaya çıkarılan Lotus Çiçeği formlu kraliçe figürini ise yeniden doğum veya gençlikle ilişkilendirilmektedir¹⁹⁵. Nitekim bu objelerin hanedan mensupları ile saygın kişilerin onure edilmesine yönelik bir jest olarak kullanıldığı düşünölmektedir.

Bunların yanı sıra daha önce de değinildiği üzere sihirli asa veya bıçak sapı olarak tasarlandığı belirtilen fildişinden yapılmış bu objelerin insanlara musallat olduğu düşünölen her türlü kötölüklere karşı koruyucu (apotropaik) vazifesi üstlendikleri düşünölmektedir (**Resim 40**). Ek olarak bu fildişi objelerin zehirli böcek, yılan, akrep gibi hayvanlar ile doğaüstü güçlere sahip kötü yaratıklardan korunmak amacıyla üretildiği de ifade edilmektedir. Ayrıca söz konusu nesnelere yanında taşıyan kişilerin her türlü bela ve musibetlerden koruduğuna inanılmaktadır. Bu objelerin kullanım şekline bakıldığında, bir yerde dinlenmek için oturan veya yatan kişileri etrafının bunlarla daire biçiminde çizilmesiyle birlikte musallat olabilecek kötölüklerin savuşturulacağı düşünölmektedir. Nitekim bunun günümüzde bumerang olarak adlandırılan bir çeşit av silahına olan benzerliği de dikkat çekmektedir¹⁹⁶.

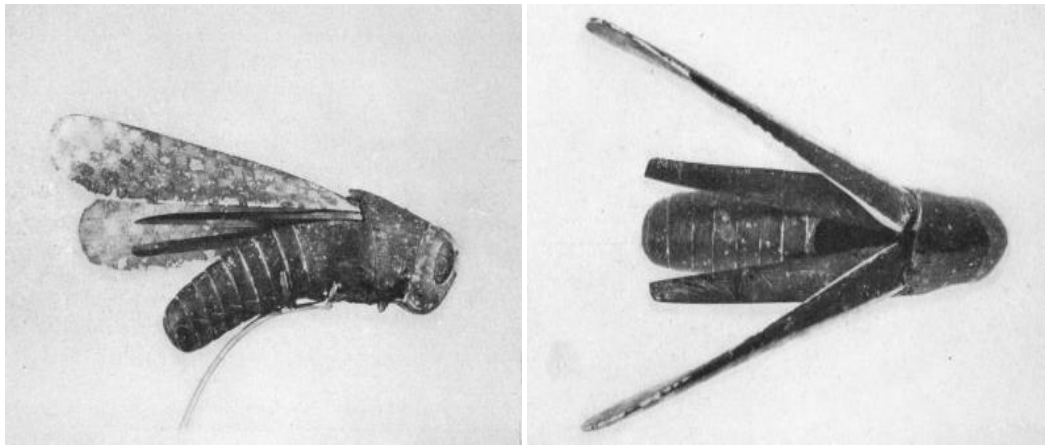
Resim 40. Asa veya bıçak sapı olarak tasarlandığı düşünölen fildişinden yapılmış objeler. (W. C. Hayes, *age*, p. 247.)

Diğer taraftan XVIII. Hanedanlık Devri krallarından Tutankamon'un mezarında ortaya çıkarılan fildişinden yapılmış çekirge (zoomorfik) şekilli figürin diğer çok sayıdaki

¹⁹⁵ D. Arnold, *age*, p. 115-116.

¹⁹⁶ W. C. Hayes, *age*, p. 248-249.

değerli emtialarla birlikte bulunan nadide eserler arasında yer almaktadır (**Resim 41**). Uzmanlar, bu eserin dönemin zenginlik ve sanat anlayışının adı geçen hanedanlık döneminde zirve yaptığı görüşüne yer vermişlerdir. Çünkü o dönem uluslararası arenada Eski Mısır belki de tarihindeki en parlak dönemlerinden birini yaşamaktadır. Nitekim Yakın Doğu'nun çivi yazılı arşiv belgelerinde bu durumu teyit eden veriler mevcuttur. Aynı zamanda adı geçen dönemde Mısır krallarının diğer devlet krallarıyla olan yazışmalarını içeren ve Amarna Arşivi'nde ortaya çıkarılan yazılı belgelerde, Mezopotamya'dan, Batı Anadolu'ya ve hatta Akdeniz ada devletleriyle ticari ve siyasi münasebetlerinin varlığı söz konusudur. Ortaya çıkarılan kral Tutankamon Dönemi fildişi obje de bu durumu gözler önüne sermektedir. Burada gelişmiş bir sanat anlayışı ve maddi olarak da toplumsal zenginlikten bahsetmek gerekmektedir. Gerçekten de fildişinden yapılmış çekirgenin her ayrıntısı özenle işlenmiş olup hatta bacak ve kanatları bir bitki üzerinde duruyormuş gibi resmedildiği görülmektedir. Ayrıca fildişinden imal edilmiş bu nesnenin bir kaide üzerine yerleştirildiği anlaşılmaktadır¹⁹⁷. Şöyle ki kanat ve ayaklara açılmış girintilerin yanı sıra düz bir zemine sabitlemek için oluşturulmuş deliklerin varlığı da bu bilgiyi desteklemektedir.

Resim 41. Tutankamon'un mezarında ortaya çıkarılan fildişinden yapılmış çekirge (zoomorfik) şekilli figürin. (J. D. Cooney, agm, p. 4-5.)

Ayrıca kral Tutankamon'un mezarında ortaya çıkarılan bir başka fildişi buluntusu da dikkat çekmektedir. Zira kral gibi seçkin kişilerin mezarlarında günlük kullanıma ait krallığın sembolü olan güç, kuvvetin göstergesi sayılan ve üzeri hayvan, bitki ve kutsallık atfedilen geometrik motiflerle süslü çeşitli asa buluntularına rastlanılmıştır (**Resim 42**).

¹⁹⁷ John D. Cooney, "Three Ivories Of The Late XIII. Dynasty", *Brooklyn Museum Bulletin*, Vol. 10, No. 1, 1948, p. 1-5.

Bu asaların genellikle kraliyet ailesine mensup kişiler ile devletin ileri gelenlerine ait mezarlarda yapılan arkeolojik kazılar sonucu keşfedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca altın, gümüş başta olmak üzere değerli metaller ve taşlarla süslenen bu asaların fildişi başlı topuzları, statü göstergesi olarak yorumlanmaktadır¹⁹⁸.

Resim 42. Kral Tutankamon'un mezarında bulunan krallığın sembolü olan güç, kuvvetin de göstergesi sayılan fildişinden yapılmış asa buluntusu. (A. J. Veldmeijer and S. Ikram, agm, p. 9-10.)

Bunların yanı sıra Yeni Krallık Dönemi önemli fildişi buluntularından bir diğeri de ahşap ve fildişi birleşiminden yapılan çeşitli ebat ve formlardaki kozmetik ürün kaşıklarıdır. Nitekim önemli yerleşimler ile kraliyet ailesi mezar buluntuları arasında adı geçen dönemin sanat anlayışı ve modasını yansıttığı düşünülen yüzen kadın (genç kız) motifli kozmetik kaşıkların birçok örneğine rastlanılmıştır¹⁹⁹. Ayrıca Sheikh Farag Bölgesi eski yerleşimlerinden Naga el-Der Bölgesi'ndeki mezar alanlarında da fildişi, seramik ve kaymak taşı gibi maddelerden yapılmış yüzen çıplak kadın formu kozmetik objelere rastlanmıştır (**Resim 43**). Söz konusu objeler Eski Mısır tanrıçalarından Geb veya Nut ile ilişkili kaz ve ördeğin bereket-doğurganlıkla özdeşleştirilen kadın formunun birleşimini ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir. Bu objelerin üretim amacının, günlük kullanımdan ziyade dini merasimlerde kullanılan kült nesnesi olabileceği düşünülmektedir²⁰⁰. Nitekim tanrıçaları sembolize eden bu kanatlı su hayvanlarının varlığı bunu doğrular niteliktedir. Ayrıca bu tür objelere Levant

¹⁹⁸ André J. Veldmeijer and Salima Ikram, "Tutankhamun's Sticks and Staves the Importance of Deceptively Simple Objects", *Scribe*, No. 5, 2020, p. 10-11.

¹⁹⁹ Peter Lacovara, "The Meaning and Symbolism of Swimming -Girl Spoons from Egypt", *The Ancient Near East Today*, Vol. 11, No. 1, 2023, p. 1.

²⁰⁰ Peter Lacovara, "A Swimming Girl Spoon from Seikh Farag", *Up and Down the Nile Ägyptologische Studien für Regine Schulz*, (Eds. Marina Ullmann, Gabriele Pieke et al.), Ägypten und Altes Testament Band 97, Münster 2021, p. 238-239.

Bölgesi'ndeki antik yerleşimlerde de sık rastlanması coğrafyalar arası sanat ve zanaat alanındaki etkileşimlerin somut göstergesidir.

Resim 43. Yeni Krallık Dönemi'ne (MÖ 1400-1300) ait ahşap ve fildişinden yapılmış yüzen kadın formulu kozmetik ürün kaşığı. (P. Lacovara, The Meaning and Symbolism..., p.1.)

Tüm bunlara ek olarak Kahire'nin kuzeyine konumlandırılan Kafr el-Şeyh'teki (Buto) Tel el-Farain Tapınağı'nda (Firavunlar Tepesi) son yıllarda yürütülen kazılarda XXVI. Hanedanlık Devri'ne (MÖ 688-525) ait çok sayıda arkeolojik veriye ulaşılmıştır. Bunlar arasında tanrıça Hathor'un günlük ayinleri için kullanılan araç-gereçler oldukça dikkat çekmektedir. Nitekim buluntulardan fildişinden insan figürinli tütsü kapları, bazı firavunların isimlerinin yazılı olduğu levhalar, altından Horus Gözü (udjat) şeklindeki pendantifler, fildişinden yapılmış adak taşıyan kadın tasvirleri ile bitki ve hayvan motifli gündelik yaşam sahnelerini barındıran plakalar en yaygın olanlarıdır²⁰¹ (**Resim 44**).

Resim 44. Buto Tapınağı'na adak taşıyan fildişinden yapılmış kadın figürinleri. (<https://www.livescience.com/ritualistic-artifacts-temple-of-the-pharaohs>, Erişim Tarihi: 25.11.2021)

²⁰¹ <https://www.livescience.com/ritualistic-artifacts-temple-of-the-pharaohs>, Erişim Tarihi: 25.11.2021

3.2. Eski Mısır Toplumunda Fildişi Ticareti

Eski Mısır Uygarlığı'nın ticaretine dair somut verilerden olan etiketler Memphis (Aşağı Mısır) ve Nübye (Yukarı Mısır) arasındaki canlı ticaretin delili olarak görülmektedir. Bu etiketler sayesinde her iki bölge arasındaki ticaret hacmi ile emtia sirkülasyonunun karşılıklı hangi emtialardan oluştuğu saptanabilmektedir. Buradan hareketle özellikle ticareti yapılan ürünler arasında; abanoz ağacından ve fildişinden yapılmış etiketlerin çoğunluğu teşkil ettiği kaydedilmektedir²⁰². Nitekim bu etiketler, Mısır ticari hayatının genel yapısının anlaşılması ve ürünlerinin çeşitliğini ortaya koymasından dolayı dikkat çekmektedir. Zira ele geçen bu etiketler üzerinde yer alan birtakım işaretler ve yazılardan, Eski Mısır'ın ticaret hacmi ve ne tür ürünlerin hangi yönden aktarıldığına dair verilere ulaşılmaktadır.

Öte yandan Nil Nehri üzerinde bulunan I-II. şelaleler arasına lokalizasyonu yapılan ve II. şelaleye daha yakın olduğu belirtilen Qustul yerleşimindeki L Mezar Yapısı içerisinde ele geçen arkeolojik veriler arasında fildişinden yapılmış nesnelere bulunmuştur. Bu bölgenin tarihlendirilmesi Naqada III Dönemi'ne atfedilmekte olup Aşağı ve Yukarı Mısır ile Nübye arası ticaretin boyutunu da gözler önüne sermektedir. Burada özellikle adı geçen dönemde karşılıklı emtia değiş tokuşuna dayalı ticaretten söz edilmektedir. Ticarete konu ürünler ise hayvan postları, değerli taşların yanı sıra fildişinden mamul ve yarı mamul eşyalar mevcut olup bunlar bölgenin ticarete ne derece etkin olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Burada özellikle seçkinler arası ticaret sayılabilecek egzotik ürünlere dayalı barter usullü yöntem veya karşılıklı emtia alım satımından ziyade değişim sisteminin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim adı geçen bölgedeki özellikle egzotik ürünlerin yüksek kesim tarafından en çok tercih edilen ürünler olduğu bilinmektedir.²⁰³

Ek olarak Nil Nehri'nin batı yakasındaki Luksor (Theb) sınırları içerisinde lokalize edilen Deir el-Bahri (veya Deyrü'l Bahri) tapınak ve mezar yapıları içerisinde Yeni Krallık Dönemi'nin XVIII. Hanedanlık Devri naibesi Hatşepsut'a²⁰⁴(MÖ 1477-1458) ait mezar yapısı içerisinde Punt ülkesine yapılan seferleri konu alan bir yazıt ele geçirilmiştir. Bu yazıt incelendiğinde Hatşepsut'un naibeliği yıllarında bölgeye yürütülen askeri

²⁰² W. M. Flinders Petrie, *The Royal Tombs of The Earliest Dynasties Part II*, The Egypt Exploration Fund, London 1901, p.20-25; Jane Roy, *The Politics of Trade: Egypt and Lower Nubia in the 4th Millennium BC*, Brill, Leiden-Boston 2011, p. XXII.

²⁰³ J Roy, *age*, p. XXIII

²⁰⁴ Hatşepsut hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Cemal Yılmaz, "Hatşepsut: Naibelikten Firavunluğa Yürüyen Bir Kraliçe", *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, 2020, s. 277-300.

seferlerde zafer nişanesi olarak Mısır'a taşınan zengin ganimetlerden bahsedilmektedir. Burada egzotik ürünlerden çeşitli tütüsü ve abanoz ağacı kerestesi, mür ağacı sakızı, altın ve saf fildişi gibi değerli emtiaların adı geçmektedir. Ayrıca Hatşepsut iktidarlık dönemi içerisinde yaptığı seferleriyle övünürken, kendisinden önce böyle başarılı seferlerin hiçbir kral tarafından yapılmadığına da dikkat çektiği görülmektedir²⁰⁵. Nitekim uzmanlar Hatşepsut Dönemi'ni görkem ve şatafatıyla öne çıkarmakta ve Mısır'ın tarihteki en parlak dönemlerinden birini yaşadığını belirtilmektedirler.

Mısır ve Orta Babil (Kasit) kralları arasındaki yazışmaları içeren günümüz literatürüne El-Amarna (EA) Tabletleri olarak geçen mektuplar içerisinde çoğunlukla iyi temenniler ile başlayan hitaplardan sonra iki ülke kralları arasında ticari münasebetlere dayalı ifadeler yer almaktadır. Mektuplarda özellikle değerli ve yarı değerli madenler, taşlar ile fildişi gibi egzotik ürünlerin adına sıkça rastlanmaktadır. Nitekim Mısır kralı Naphururea, (IV. Amenofis) ile Orta Babil (Kasit) kralı Burnaburiaş arasındaki yazışmalarda hediyeleşme babında ticareti yapılan söz konusu ürünlerin adı geçmektedir. Burada özellikle fildişlerinin kimden gelip nereye gittiği tabletlerin birçok yerinin kırık olmasından dolayı tam olarak anlaşılammaktadır. Ancak fildişi gibi ticarete değerli olan egzotik bir ürünün Mezopotamya'da yer alan Kasit kralına gönderilmiş olması muhtemeldir. Ayrıca EA 11 envanter numaralı tabletin arka yüzünde Şalmu isimli tüccardan acilen doğal olarak yetişen bitki veya ağaç motifleriyle bezenmiş ve boyanmış fildişi plakaların talep edildiği görülmektedir²⁰⁶. Buradan da anlaşılacağı üzere saray veya krallığa ait kişilerin söz konusu prestij objesine ihtiyaç duyduğu sonucuna varmak mümkündür. Nitekim çivi yazılı mektuplardaki ifadeler göz önüne alındığında fildişinin yanı sıra çeşitli egzotik ürünler ile altın, gümüş gibi değerli ticari emtiaların o dönem içerisinde Mısır'dan temin edildiği anlaşılmaktadır.

Yine Mısır'ın El-Amarna Dönemi²⁰⁷ çivi yazılı belgelerine bakıldığında Babil, Asur, Alaşia (Kıbrıs) ve Kenan diyarı krallıklarıyla Mısır arasındaki ticarete önemli bir

²⁰⁵ Anette Olivier, *Social Status of Elite Women of the New Kingdom of Ancient Egypt: A Comparison of Artistic Features*, Master of Arts in Ancient Near Eastern Studies, University Of South Africa, Pretoria 2008, p. 153.

²⁰⁶ Anson F. Rainey and William M. Schniedewind (Eds.), *The El-Amarna Correspondence a New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of all Extant Tablets, Volume 1*, Brill, Leiden-Boston 2015, p. 102-103. ; *The Amarna Letters* (Edited and Translated by William L. Moran), The Johns Hopkins University Press, London 1992, p. 21.

²⁰⁷ Amarna Çağı (MÖ 14. yy.), Eski Yakındoğu tarihinin diplomatik ilişkiler devri olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca tarihçiler tarafından Geç Tunç Çağı'nın bir evresini adlandırmak için isim olarak da kullanılmıştır. Bu çağda Akdeniz Dünyası'nda yer alan irili ufaklı onlarca siyasi yapı arasında ticari, askeri ve hediyeleşme gibi çeşitli konular çerçevesinde diplomatik yazışmalar yapılmıştır. Yine Mısır'da bu dönemde eski tanrılar reddedilmiş ve bunların yerine "Güneş Tanrısı Aten" ön plana çıkarılmıştır. Nitekim Aten'in en büyük

yeri bulunan fildişinin karşılıklı hediyeleşme şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Mısır ile Alaşia Krallığı arasındaki fildişi ticaretinde işlenmiş fildişi karşılığında işlenmemiş fildişi talebi dikkat çekmektedir. Burada daha çok fildişine ihtiyaç duyulduğu belirtilirken, günümüzde bu sistem uzun vadede dengeli bir alışveriş kurma yöntemi şeklinde ifade edilmektedir²⁰⁸. Ayrıca Alaşialı bir görevlinin Mısır'daki mevkidaşına hitaben yazdığı EA 40 numaralı mektubun ilgili satırlarında fildişi ve bakır gibi ticari emtiaların varlığı söz konusudur. Bu durum:

(6-11) *“Ben, benim kardeşim [Şum]itti'ye şunları gönderdim: dokuz talent/talenton bakır, iki parça fildişi, bir adet gemi kirişi. Ama o, bana hiçbir şey vermedi. Bununla birlikte benim kardeşim olan sen bana fildişi gönderdin.*

(12-15) *Şimdi senin için hediye olarak beş talent bakır, üç talent iyi kaliteli bakır, bir parça fildişi, şimşir ağacından bir adet kiriş, bir gemi kirişi gönderdim.”* şeklinde anlatılmaktadır. Bu hitaplardan da anlaşılacağı üzere iki krallık arasında saray memurları düzeyinde de yazışmaların yapıldığı da görülmektedir²⁰⁹.

Bunlara ek olarak Yeni Krallık Dönemi'nde hem Nil Vadisi ticaret yol güzergahından hem de Kızıldeniz üzerinden ulaşılan Punt Ülkesinden çeşitli egzotik ürünlerin temin edildiği anlaşılmaktadır. Burada değerli emtialar arasında yabani hayvan postları ve fildişi başta gelmektedir. Nitekim söz konusu emtiaların Eski Mısır ticaret hacmindeki yerine bakıldığında, oldukça önemli oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Mısır'da Ptolemaioslar Dönemi'nde (MÖ 305-30) Doğu Afrika'daki Eritre'den günümüzde Kuzey Afrika'da bulunan Güney Sudan içlerine kadar azalan fildişi arzını tamamlamak için seferler tertip edildiği bilinmektedir. Nitekim yazılı belgelerden Kızıldeniz'i Aden Körfezi'ne bağlayan Babülmendeb Boğazı dahil, Doğu Afrika kıyılarına söz konusu dönemde askeri seferlerin zaman zaman tertip edildiği anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra Roma Dönemi belgelerinde de modern Eritre'nin Kızıldeniz sahilindeki bir liman şehri olan ve günümüzde Massava adıyla bilinen Adulis'in fildişi tedarik merkezi olduğu belirtilmekte olup yine buranın fildişi ticaret hacmine de özellikle vurgu yapılmaktadır²¹⁰.

savunucusu ise kurucu kral IV. Amenhotep'tir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Cemal Yılmaz, Yusuf Kılıç, “Eski Yakınoğu'nun Diplomasi Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 2, 2020, s. 879-912.

²⁰⁸ M. E. Aubet, *age*, p. 110.

²⁰⁹ Cemal Yılmaz, “Amarna Mektupları'na Göre Doğu Akdeniz Ticaretinde Alaşia-Mısır İlişkileri”, *Archivum Anatolicum (ArAn)*, C. 15, S. 1, 2021, s. 312-313.

²¹⁰ O. Krzyszkowska, *Ivory and Related Materials...*, p. 17-18.

Mısır'da Ptolemaioslar Dönemi'nde, Kızıldeniz üzerinde yürütülen ticaretin kontrolünün bu hanedanlığın eline geçtiği bilinmektedir. Söz konusu hanedan krallarının Nebatili korsanlar ve Nebati Krallığı'na (MÖ 400-MS 106) ait donanmayla adı geçen bölgedeki deniz ticaret yollarının kontrolü için sürekli mücadele ettikleri anlaşılmaktadır. Ptolemaios krallarının öncülüğünde gerçekleştirilen seferlerin, Kızıldeniz'in Afrika kıyı ticareti ve buradaki diplomatik temaslarının devamı noktasında önemli olduğu vurgulanmaktadır. Şöyle ki Kuzey Afrika ülkesi Sudan ve Doğu Afrika'daki Eritre kıyılarındaki önemli ticaret limanlarında fil ve fildişi taşıyan gemilerin, Mısır'ın Kızıldeniz kıyısındaki Berenike Limanı'na getirildiği bilgisine ulaşılmaktadır²¹¹.

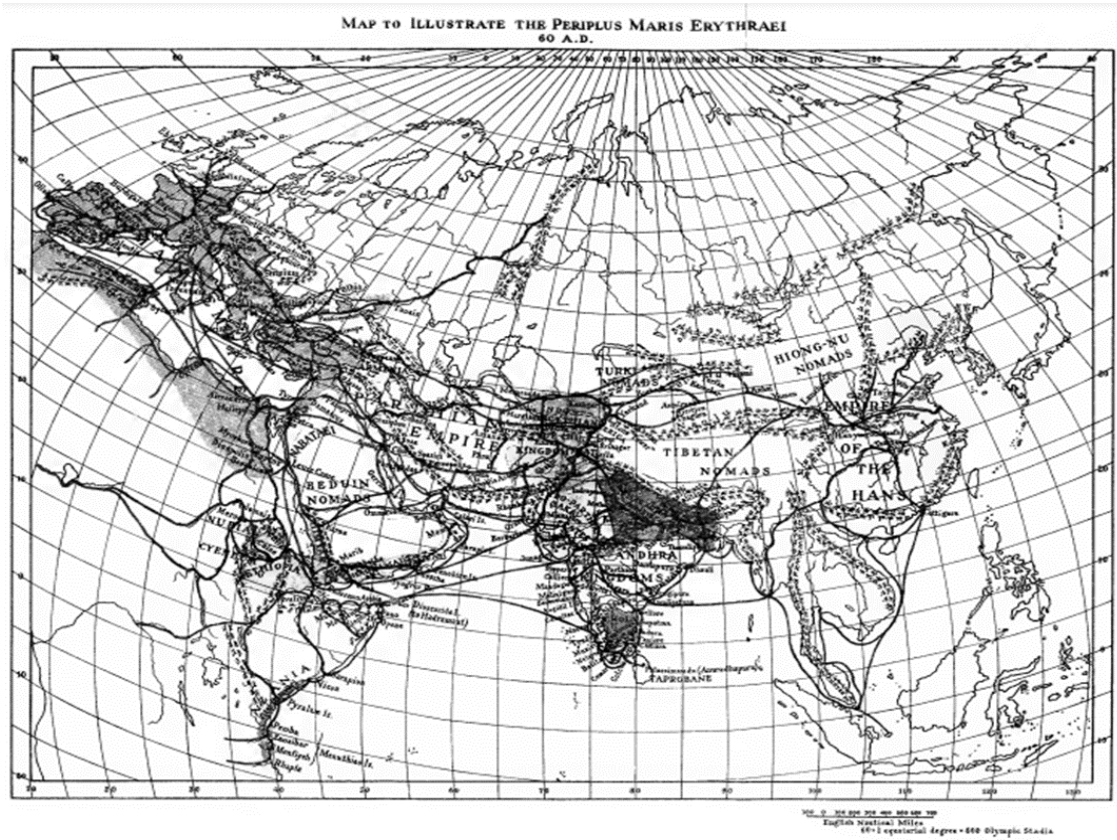

Harita 2. Eski Çağ Mısır fildişi ticaret yolları ve başlıca buluntu yerleri.

Tüm bunların akabinde Roma İmparatorluğu'nun ilk dönem fildişi ticaretinin ayrıntılarını ortaya koyan yazılı belgeler mevcuttur. Bu bağlamda Hindistan'la bölgesiyle yürütülen ticarete aktif rol alan Mısır kökenli Periplus Maris Erythraei isimli Hellenli bir tüccar tarafından yazılan eser MS 40-70 yılları arasındaki antik dönem deniz ticareti hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eserde Mısır'ın, Kızıldeniz limanlarından

²¹¹ Daniel T. Potts (Ed.), *A Companion to the Archeology of the Ancient Near East*, Wiley-Blackwell Publishing, New Jersey 2012, p. 1042.

yola çıkarak Kuzeydoğu Afrika ile Hindistan arasında yapılan deniz ticareti ve bu ticarete dahil olan Hint Bölgesi'nin başlıca ürünleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Yine bu eser, Hint Okyanusu'nun erken dönem ticaret hacmine dair kıymetli veriler sunması bakımından dikkate değerdir. Öte yandan bu eserde Hindistan ile Mezopotamya, Kuzeydoğu Afrika toplumları arasındaki deniz ve kara ticaretine dair kanıtlara ulaşmak mümkündür. Söz konusu eserde Akdeniz'de MÖ 2. binyıldan itibaren akışı hızlanan ticarete, Hellenli tüccarların ancak MÖ 2. yüzyıldan itibaren katılımlarının yoğunlaştığı aktarılmaktadır²¹². Mısır'ın, Roma imparatoru Augustus tarafından işgaliyle birlikte Akdeniz ticaretinin yeni bir döneme girdiği ve daha öncesinde görülmemiş ölçekte bir büyümenin gerçekleştiği belirtilmektedir.

Harita 3. Eski Çağ tarihinde Roma Dönemi'ne ait kara ve deniz ticaret rotaları (Wilfred H. Schoff, *age*, p. 335.)

Haritadan da anlaşılacağı üzere Eski Çağ Tarihi'nin son dönemlerini kapsayan Roma Dönemi'ne ait kara ve deniz ticari rotaları takip edildiğinde bilinen en eski yol

²¹² Wilfred H. Schoff, *The Periplus of the Erythraean sea; travel and trade in the Indian Ocean By a Merchant of the First Century*, Secretary of the Commercial Museum, Philadelphia 1912, p. 4-5.

güzergâhlarının da bunlara yakın olduğu tahmin edilmektedir. Ancak açık denizler üzerinde ticarete dair kesin bilgiler mevcut olmadığı gibi, dönemin gemi yapım teknikleri düşünüldüğünde açık denizlerde ticaret pek mümkün görülmemektedir. Nitekim gerek Mezopotamya'nın çivi yazılı belgeleri gerekse Mısır hiyeroglifleri ile arkeolojik ve antropolojik verileri de bu iddiayı kanıtlamaktadır. Yine Mezopotamya'da ortaya çıkarılan çivi yazılı belgeler ile Kuzeybatı Hindistan Bölgesi'nde yer alan Lothal'deki kazılarda ele geçen arkeolojik bulgular da bu bilgileri doğrulamaktadır. Zira Akad kralı Sargon ve Lagaş kralı Ur-Nanşe, Dilmun ve ötesinden gelen gemilerin kendilerine bağlı limanlarda demirlemiş olmasıyla övünmektedirler²¹³.

3.3. Levant Bölgesi'nin Başlıca Yerleşimlerinde Fildişi Kullanımı ve Ticareti

Prehistorik Dönem'e tarihlendirilen Eriha, Tel Yin'am, Khirbet Kerak ve Ai (Ay) gibi Levant Bölgesi yerleşimleri önemli fildişi buluntu yerleri arasındadır. Söz konusu yerleşim alanlarında fildişinden yapılmış oyma boğa başları ve fildişi bıçak sapları ortaya çıkarılmıştır. Yine belirtilen döneme ait eserlerde şekilsel ve sanatsal özellikleri bakımından güçlü bir Mezopotamya tesiri gözlemlenmektedir. Bununla birlikte İlk Tunç Çağ'ın Levant yerleşimlerinden El-Jisr'de (Lübnan) tam olarak tanımlanamayan fildişi objeler ele geçirilmiştir. Fakat İlk Tunç Çağ'a ait diğer Levant Bölgesi yerleşimlerinde yapılan arkeolojik kazılarda kemiklerin kakmacılık başta olmak üzere birçok alanda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bölgede yürütülen çalışmalarda söz konusu dönemde ticaretin yoğunluk kazanmasıyla birlikte ortak özellikler barındıran sanat eserleri görülmeye başlanmıştır. Nitekim burada yaşayan toplumların ticari hayata dayalı olarak sosyo-kültürel etkileşimleri ilk dönemlerden itibaren yaşamın her alanında kendini gösterdiği anlaşılmaktadır²¹⁴.

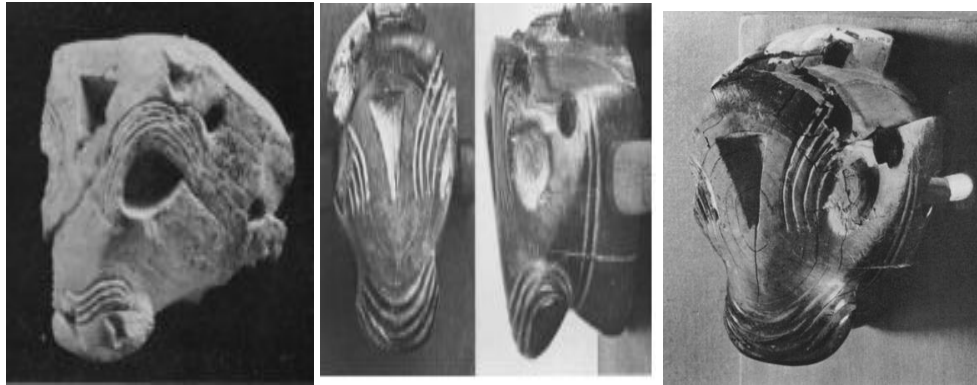
Öte yandan Eski Yakın Doğu'da Neolitik Dönem'den itibaren görülmekte olan boğa (Bucrania) kültü buluntularına bölgenin birçok yerleşiminde rastlanmaktadır. Bunların fildişi başta olmak üzere çeşitli materyallerden ve farklı stillerde yapıldıkları görülmektedir. Gerek Mezopotamya'nın Uruk, Ur, Mari, Sippar, Asur, Babil, gerekse Mısır'ın, Erken Hanedanlar Dönemi'ne tarihlenen Narmer Paleti ve Levant Bölgesi Demir Çağ yerleşimi Eriha (Jericho) gibi eski yerleşimlerde ortaya çıkarılan buluntular

²¹³ Robert R. Stieglitz, "Long-Distance Seafaring in the Ancient Near East", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 47, No. 3, 1984, p. 137.

²¹⁴ Harold Liebowitz, "Late Bronze II Ivory Work in Palestine: Evidence of a Cultural Highpoint", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 265, 1987, p. 4; Amnon Ben-Tor, "An Ivory Bull's Head from 'Ay", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 208, 1972, p. 24-29.

üzerinde ufak tefek farklılıklarla birlikte boğa (Bucrania) kültü geleneğinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Buralarda boğa başlarının yapımında kullanılan taş veya pişmiş toprağın yerini zamanla çeşitli metaller ile organik maddelerden kemik ve fildişi almıştır. Özellikle mobilya süslemelerinde kullanılan birbirinden farklı hayvan başı oyma motiflerinin Levant coğrafyasında yaygın bir kullanım ağına sahip olduğu da görülmektedir. Bunların yanı sıra Pers Dönemi'ne (tarih) ait sfenks (insan başlı, aslan gövdeli), apkallu (yarı insan-yarı balık) gibi karışık varlıkların, duvar kabartmaları da dâhil olmak üzere birçok yapı kompleksinde betimlenmesi geleneğinin devam ettiği de ortaya çıkmaktadır²¹⁵.

Bütün bunların yanı sıra yine Levant Bölgesi antik yerleşimlerinden, modern İsrail'deki Celile Denizi (Tiberia Gölü) kıyısında olan Beth Yerah (Khirbet Kerak) Höyüğü'nde İlk Tunç Çağ'ın son evresine tarihlendirilen yapı katında çok sayıda yanmış çeşitli forma sahip süs eşyalarına rastlanmıştır. Bunlar içerisinde fildişinden yapılmış minyatür bir boğa başı özellikle dikkat çekmektedir²¹⁶. Bu figürin yapılmasındaki yegâne nedenin inanç eğilimleriyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Nitekim güç ve iktidar simgesi olarak görülen bu hayvana ait fildişi başta olmak üzere çeşitli emtialardan yapılan oyma tasvirlerle saray, tapınak ve dini alanlardaki arkeolojik kazılarda sıkça rastlanılmaktadır (**Resim 45**). Ayrıca arkeolojik bulgularla boğa kültürünün Demir Çağı'nda, Levant Bölgesi yerleşimlerinde daha da yaygın hale geldiği teyit edilmektedir.

Resim 45. Beth Yerah (Khirbet Kerak) ve Jericho'da (Eriha) fildişinden oyma boğa başları. (Ray L. Cleveland, "An Ivory Bull's Head from Ancient Jericho", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 163, 1961, p. 31,34.)

²¹⁵ Fildişinden boğa başları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ray L. Cleveland, "An Ivory Bull's Head from Ancient Jericho", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 163, 1961, p. 30-36.

²¹⁶ Pessah Bar-Adon, "Another Ivory Bull's Head from Palestine", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 165, 1962, p. 46-47.

Diğer yandan Levant Bölgesi'nin antik yerleşimlerinden bir diğeri modern İsrail'in Tel Aviv kenti dolaylarındaki Yarkon Nehri kıyısında bulunan Tell Qasile sit alanında yapılan arkeolojik kazılar neticesinde MÖ 11. yüzyıla tarihlendirilen yaklaşık 13 cm uzunluğunda fildişi saplı demir bir bıçak ele geçmiştir. Söz konusu bıçağın tutamaç kısmının işlenmiş fildişinden yapılmış olması onun elitist bir kişiye ait olduğunu göstermekte, sap üzerinde yer alan motifler ve yapım şekline bakıldığında ise bir el ile tam kavranabilecek biçimde olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu bıçağın alt ve üst kısımları bombeli olup 2 cm yarıçap ve yaklaşık 2 cm genişliğe sahiptir. Ayrıca üstteki bombeli kısımda ise çivi sığabilecek genişlikte delikleri bulunmaktadır²¹⁷. Buradan hareketle bıçağın bir ip vasıtasıyla bir yere tutturulduğu veya kutsal bir mekânda kullanılmak için üretilmiş olabileceği düşünülmektedir (**Resim 46**).

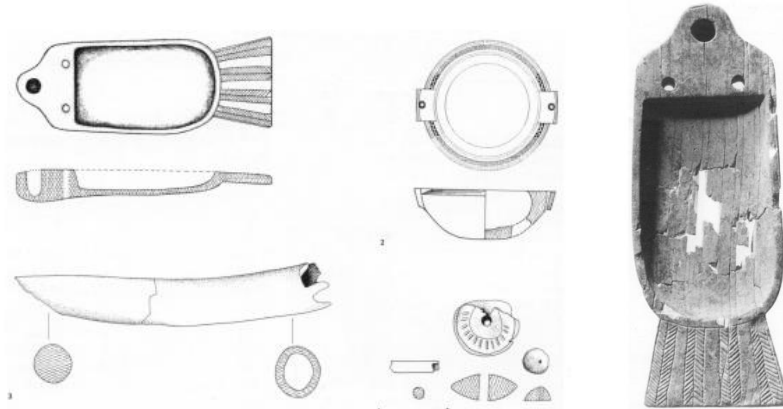
Resim 46. Tell Qasile sit alanında yapılan arkeolojik kazılar neticesinde MÖ 11. yüzyıla tarihlendirilen fildişinden yapılmış bıçak sapı. (A. Mazar, agm, p. 7.)

Ayrıca adı geçen yerde yürütülen kazılarda ele geçen bir diğer fildişi buluntu türü ise Levant Bölgesi'nde yaygın olarak görülen ve Eski Mısır tarzında su kuşu (ördek, kaz veya turna formu) kozmetik kutudur. Bu kutunun kendine has özellikleri olmakla birlikte kapak ve boyun kısmının olmamasının nedeni olarak zamanla çürüyüp yok olması gösterilmektedir. Nitekim ele geçen bu kozmetik kutunun taban ve yan kısımlarında zamanla aşınmaya dayalı büyük oranda tahribatın varlığı görülmektedir²¹⁸ (**Resim 47**). Gerçekten kişisel kullanıma dayalı egzotik ürünlerden olan hançer ve kozmetik kutu gibi

²¹⁷ Amihai Mazar, "Excavations at Tell Qasile, Part Two, The Philistine Sanctuary: Various Finds, The Pottery, Conclusions, Appendixes", *Qedem*, Vol. 20, Hebrew University of Jerusalem 1985, p. 6-7.

²¹⁸ A. Mazar, agm, p. 10-11.

eşyaların saray kalıntıları içerisinde ele geçmesi bunları kullananların yönetici tabakaya ait kişiler olduğuna kanıt oluşturmaktadır.

Resim 47. Tell Qasile’de ördek formu fildişinden yapılmış kozmetik kutu ve Eski Mısır tarzında olduğu belirtilen oval şekilli kozmetik kutu buluntularının çizimleri. (A. Mazar, agm, p. 10. 12.)

Öte yandan Levant Bölgesi’nin Anadolu ile de ticari ve sanatsal ilişkilerinin çok daha erken zamanlara kadar uzandığı bilinmektedir. Nitekim Levant’ın Anadolu ile ilişkisini gösteren Tunç Çağı fildişi buluntuları arasında Arslan Tepe kuş formu amulet dikkat çekmektedir. Aynı zamanda Halep’in doğusundaki Umm al-Marra buluntuları da Levant ve Anadolu arasındaki ilişkileri ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Umm al-Marra yerleşiminde MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlendirilen mezar kompleksinde taraklar ile deniz canlısı kabuklarıyla süslü nesnelere ortaya çıkarılmıştır. Bununla birlikte adı geçen yerleşimin saray ve kült alanlarında bulunan fildişi objelerin yüksek statülü kişilere ait olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Orta Tunç Çağı’na (MÖ 1800) tarihlendirilen ve Suriye’nin İdlib kenti sınırları içerisinde bulunan Ebla (Tell Mardikh) Höyüğü’nde ele geçen Mısır üslubundaki betimli fildişi plakaların mobilya kakmacılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira bu fildişi nesnelere Mısır’ın Orta Krallık Dönemi’nde, Levant Bölgesi’yle gerçekleştirdiği ticari münasebetlerin delili olarak gösterilmektedir. Şöyle ki söz konusu fildişi plakalar üzerinde yer alan Mısır üsluplu tasvirler, özellikle de kutsal taç ve sfenks motifleri belirtilen dönemde yoğun olarak Mısır sanatının tesiri altında kalındığını göstermektedir. Tüm bunlar Mısır’ın Orta Krallık Dönemi’nde ticari ilişkilerin, Kuzey Suriye’den Güneydoğu Anadolu’ya kadar

genişlediğini göstermesi açısından dikkate değerdir²¹⁹. İlave olarak arkeolojik verilerden fildişi, altın, gümüş, değerli taşlar ve çeşitli ağaç kerestelerinin mobilyalara ait kakmacılık sanatında birlikte kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Belirtilen bölgede erken dönem buluntularından anlaşılacağı üzere Mısır Orta Krallık Dönemi eksenli gelişim gösteren fildişi oyma üslubunun; Kuzey Suriye, Anadolu (Hitit Öncesi ve Acemhöyük başta olmak üzere) ve Ege toplumlarının sanatına olan tesiri motifler üzerinde açık bir biçimde görülmektedir. Burada özellikle Mısır tarzı motifler başta olmak üzere sanat geleneğinin Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'ya kadar yayıldığı görülmekte olup Demir Çağ'da (Yeni Asur, Urartu Devletleri gibi) bu etkileşimin zirveye ulaştığı anlaşılmaktadır. Ancak Güney Mezopotamya'ya bakıldığında ise doğu sanat etkisinin baskın olduğu, yani Orta Asya ve İndus Vadisi menşeli sanatın tesiri fildişi, akik ve lapis-lazuli gibi taşlar ile donatılmış objeler üzerinde yer alan tasvirlerde net bir biçimde görülmektedir²²⁰. Nitekim arkeolojik ve ostolojik buluntular üzerindeki betimlere bakıldığında, belirli dönemlerde üstünlük kuran bölge sanat anlayışının etkilerini açıkça görmek mümkündür. Söz konusu ticaret olgusu ile sanat anlayışının tesirinden hareketle coğrafyalar üzerinde genel kabul gören üslup ve motiflerin ön plana çıktığı daha önce de ifade edilmişti. Nitekim ilk etapta Mısır, Orta Krallık Dönemi sanatı Yakın Doğu'da hâkim konuma gelirken, doğuda yer alan Basra Körfezi Bölgesi'ndeki krallıklarda ise ham maddenin geliş yönüne bağlı olarak doğulu sanat veya zanaatçıların tasvirleri ön plana çıkmaktadır. Bu durum ticaret başta olmak üzere ekonomik ve siyasi gücü ellerinde bulunduran devletlerin, diğer krallıklar üzerindeki sanat anlayışının ne kadar baskın olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir.

Yukarıdaki bilgilere ilave olarak Eski Mısır ile Yakın Doğu toplumları arasındaki münasebet Son Tunç Çağı ve Demir Çağı ile birlikte zirveyi görmüştür. Ayrıca arkeolojik buluntular ve çivi yazılı belgeler vasıtasıyla adı geçen dönemlerde ticaretin gelişmesi neticesinde devletlerarası siyasi ve sosyo-kültürel ilişkilerin had safhaya ulaştığı öğrenilmektedir. Özellikle adı verilen dönemler içerisinde Yakın Doğu'nun güçlü devletleri ile Eski Mısır Krallığı arasında tampon bölge olan Levant yani Suriye-Filistin, sahillerinde yer alan krallıklar veya ticaret üssü olan şehirler ayrı bir öneme sahiptir.

²¹⁹ Annie Caubet, "Working Ivory in Syria and Anatolia during the Late Bronze-Iron Age", *Across The Border: Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria And Anatolia Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies*, Koç University, Istanbul May 31-June 1, 2010, (Ed. K. Aslıhan Yener), Paris 2013, p. 450.

²²⁰ A. Caubet, *Working Ivory in Syria and Anatolia.*, p. 451.

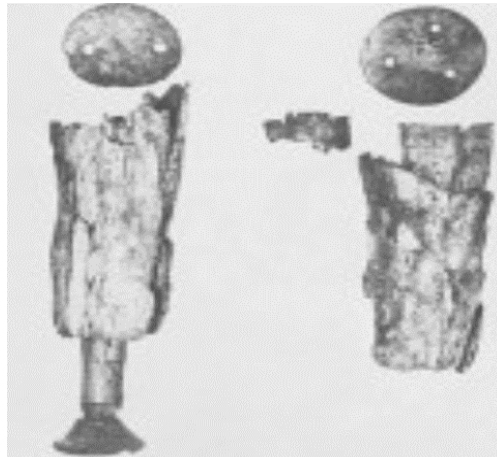
Bunlar içerisinde özellikle ticarete öne çıkan Ugarit, Biblos, Megiddo gibi şehirlerin Mısır ile doğrudan bağlantılı oldukları anlaşılmaktadır. Adı geçen şehirler ve bölge krallıkları gereksinimleri olan madenleri, gıda ürünlerini, giyim-kuşam emtiaları ile prestij göstergesi sayılan fildişinden yapılmış çeşitli egzotik ürünleri bölgeler arası ticaret yoluyla elde etmişlerdir. Özellikle egzotik ürünlerin başında gelen fildişinin, bölgedeki merkezi güçlü devletler ile yerel krallıklar arasında ticari emtia olarak ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Yine Levant Bölgesi'ndeki çeşitli eskiçağ yerleşim alanlarında yürütülen arkeolojik çalışmalardan da anlaşılacağı üzere saray yapılarının süslenmesi, mobilya eşya yapımı gibi birçok alanda fildişinin yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bu yerleşimlerde ele geçen fildişi objeler üzerindeki motifler, dönemin sanat anlayışını yansıtması açısından da dikkate değerdir. Bunların yanı sıra bölgeden bölgeye değişiklikler arz eden fildişi işlemeciliği ilerleyen dönemlerde gelişip genişleyerek daha da yaygınlaşmıştır. Öte yandan sosyo-kültürel alandaki gelişimle birlikte figürler ve motifler bölgeler arası hüvviyet kazanırken, üslup açısından bitki ve hayvan betimli stillerin ön plana çıktığı bilinmektedir. Zira daha önce de detaylı olarak ele alınan bu stiller; Levant-Fenike, Asur ve Kuzey Suriye stilleridir. Fakat zamanla yukarıda değinilen sanat üsluplarının karışımından meydana gelen stillerle de karşılaşılmaktadır²²¹. Buradan hareketle sanatı bir topluma mal etmenin ne kadar yersiz olduğu fikri ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca günümüzde Ölü Deniz'in kuzeybatısına lokalize edilen Tell es-Safı/Gath sit alanında ortaya çıkarılan eşek mezarında gündelik hayata dair çeşitli eşyalar ile fildişinden yapılmış bir silindir mühür ele geçirilmiştir. Söz konusu yerleşim konumu itibariyle eskiçağ ticaret güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Bu bağlamda diğer ticari yerleşimlerde olduğu gibi, burada da dönemin statülü kişilerine ait fildişi, değerli taşlar ve madenlerden üretilmiş zengin buluntulara rastlanmıştır. Buradan hareketle Tell es-Safı yerleşiminde dönemin statü veya itibar göstergesi olan eşek kemiği kalıntıları ile fildişi, taş, fayans, boncuk vb. buluntular keşfedilmiştir²²². Nitekim Tell es-Safı'nın hem coğrafi konumu hem de zengin arkeolojik buluntuları Levant ticaretinde aktif bir role sahip olduğunu göstermektedir.

²²¹ Marco De Pietri, "From Thebes to Arslantaş: ivory iconography through Egypt, Ugarit, Byblos and Megiddo", *Proceedings of the 5th "Broadening Horizons" Conference (Udine 5-8 June 2017) Volume 1 From the Prehistory of Upper Mesopotamia to the Bronze and Iron Age Societies of the Levant*, (Ed. Marco Iamoni), Edizioni Università di Trieste, Trieste 2020, p. 304-305.

²²²Itzhaq Shai, Haskel J. Greenfield et al, "The Importance of the Donkey as a Pack Animal in the Early Bronze Age Southern Levant: A View from Tell es-Safı/Gath", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, Vol.132, No.1, 2016, p. 18.

Yine Levant Bölgesi'ndeki Tell es-Sa'idiyeh'de, MÖ 1200 yıllarına tarihlendirilen kerpiçten yapılmış kadın mezarı ortaya çıkarılmıştır. Burası günümüzde Ölü Deniz ile Tiber Gölü ortasına konumlandırılıp, Ürdün Nehri'nin 1.5 km doğusuna lokalize edilmektedir. Söz konusu mezardaki buluntular arasında fildişinden imal edilmiş iki adet koku şişesinin yanı sıra akik, altın ve fildişi boncuk tanelerinden oluşan gerdanlık ile fildişinden yapılmış üç adet kozmetik kutu yer almaktadır (**Resim 48**). Ayrıca mezar içerisindeki ceset baş hizasının sağ ve soluna özenle yerleştirildiği anlaşılan fildişinden yapılmış insan şeklindeki kaşık ile üzerinde bitki ve hayvan motifleri olan fildişi tabak da buluntular arasındadır²²³. Söz konusu mezarda ele geçen fildişinden yapılmış koku şişeleri dönemin ender fildişi şişe buluntuları arasında yer almaktadır. Ayrıca bu mezar, buluntuları itibariyle bölgenin diğer mezarlarıyla kıyaslandığında ölü hediyesi bakımından en zengin mezarı olduğu anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra altın, gümüş ve fildişi gibi dönemin değerli emtialarını barındıran mezar yapıları bölgede yaşayan insanların refah seviyelerini göstermekle birlikte bu emtiaların ticaretiyle ilgili de veriler sunmaktadır.

Resim 48. Tell es-Sa'idiyeh'de bulunan fildişinden yapılmış iki adet koku şişesi. (J. B. Pritchard, agm, p. 8.)

Bunların yanı sıra Levant Bölgesi yerleşimlerinden olan Megiddo, Ugarit, Salamis, Enkomi, Tel Dan, Kamid el-Loz, Tell Qasile, Emar, Alalakh gibi kentlerde yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde ördek formu fildişi kozmetik kutular ortaya çıkarılmıştır. Buradaki ördek formu fildişi kozmetik kutular üslup bakımından Suriye-Filistin'e ait el sanatlarının tipik örneği olarak görülmektedir. Nitekim bu ördek formu

²²³ Mezar buluntusu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: James B. Pritchard, "Two Tombs and a Tunnel in the Jordan Valley." *Expedition Magazine*, Vol. 6, No. 4, 1964, p. 3-9.

fildişi kutulara bakıldığında bunların çift kanatlı olarak şekillendirildikleri ve her iki yöne de açılabilme özelliğine sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca Suriye-Filistin Bölgesi ve Kıbrıs eski yerleşim yerlerine özgü bu özelliğe sahip kozmetik kutuların varlığı bilinmektedir²²⁴. Bununla birlikte Ekron, Ashkelon ve Megiddo yerleşimlerinde bulunan fildişinden mamul ördek formlu kozmetik kutuların alt ve üst olarak iki parça halinde tasarlanıp çiviler vasıtasıyla levhaların birbirine tutturulduğu görülmektedir. Bu fildişi ördek formlu kutuların natüralist bir şekilde stilize edildiği yani kanatları ile kuyruklarının yanı sıra kafa tüyleri, gagaları, gözleri ve burun deliklerinin ayrıntılı olarak işlendiği anlaşılmaktadır²²⁵.

Buna ek olarak dönemin diğer fildişi ördek formlu buluntuları arasında başta Uluburun gemi batığı olmak üzere Yakın Doğu'nun diğer yerleşimlerinde ele geçen ördek formlu kozmetik kutuların çoğunluğunun tek kanatlı tasarlandığı görülmektedir²²⁶. Bu tek kanatlı ördek formlu kozmetik kutuların bilinen en iyi örneğini Lübnan'ın Bekaa Vadisi'nin güneydoğusunda yer alan Kamid el-Loz buluntusu oluşturmaktadır. Ayrıca adı geçen yerleşimin Mısır, Yeni Krallık Dönemi'ne ait Amarna metinlerinde (EA 129, 197 ve 198) *Kumidi* ismiyle geçtiği de görülmektedir. Bunun yanı sıra kaynaklarda Ürdün Vadisi'ni Kuzey Suriye'ye ve Sur'u Şam'a bağlayan uluslararası ticaret yollarının kavşağında yer alan Kamid el-Loz'un, Tunç Çağ'da bölgenin ticaret merkezi haline geldiği belirtilmektedir²²⁷. Burada Son Tunç Çağ saray yapısının doğusunda Hazine Binası olarak adlandırılan yapının içerisindeki S ve T odalarında zengin içeriklere sahip, kraliyete ait olabileceği düşünülen mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu mezarlarda fildişinden; lir çalan kadın figürü, minyatür yüz maskeleri, diskler, iğneler ile ördek şeklinde çok sayıda kozmetik kutu bulunmuştur (**Resim 49**). Ayrıca burada altın takılar, karnelin taşı ve bronzdan yapılmış skarebeler, inciler, cam eşya parçaları, bronzdan yapılmış zırh parçaları, gümüş ve bronz kaplar, gümüş ve altından yapılmış figürinler, Kıbrıs ve Girit kökenli boyalı çanak çömlekler ortaya çıkarılmıştır²²⁸.

²²⁴ Cemal Pulak, "Uluburun Batığı", *Uluburun Gemisi-3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (Ed. Ünsal Yalçın, Cemal Pulak ve Rainer Slotta), Deutsches Bergbau-Museum Bochum Yayınları, Bochum 2006, s. 85.

²²⁵ David Ben-Shlomo, *Philistine Iconography: A Wealth of Style and Symbolism*, Germany: Academic Press, Switzerland/Göttingen 2010, p. 141.

²²⁶ C. Pulak, agm. s. 85.

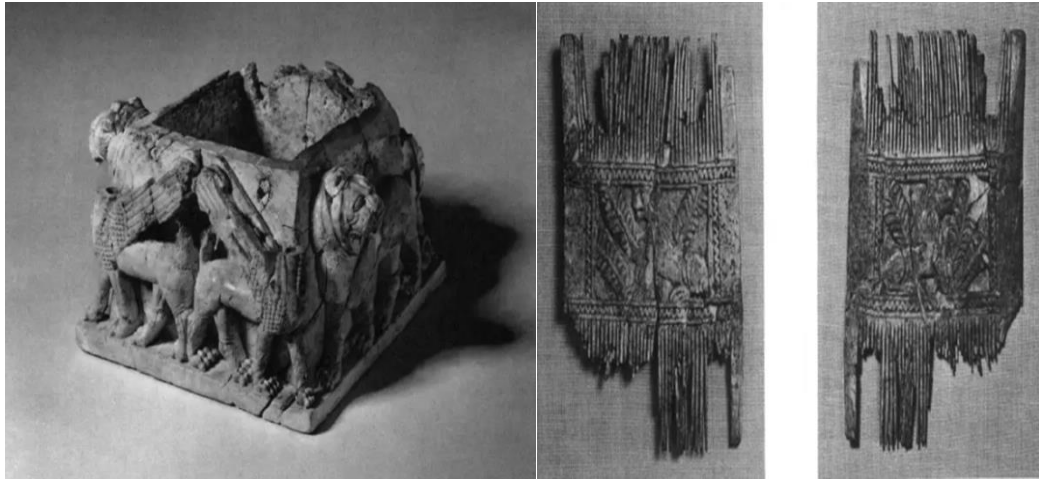
²²⁷ Hanan Charaf, "Kamid el-Loz", *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*, Vol.15, Walter de Gruyter, Berlin/Boston, 2017, p. 17.

²²⁸ Marlies Heinz, *Kamid el-Loz 4000 Years and more of Rural and Urban Life in the Lebanese Beqa'a Plain*, The Lebanese British Friends of the National Museum, Beirut 2016, p. 142-143.

Resim 49. Kamid el-Loz fildişinden yapılmış ördek formu kozmetik kutu. (M. Heinz, *age*, s.142.)

Öte yandan Megiddo'nun, Kuzeybatı Sarayı alanında yürütülen kazı çalışmaları sırasında kadınların kullanımına yönelik fildişinden tarak ve kozmetik kutular ile makyaj araç gereçleri ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu fildişi buluntular üzerinde yer alan tasvirler ile yapım teknikleri incelendiğinde, bunların Eski Mısır betimleri tarzında yapıldıkları anlaşılmaktadır. Şöyle ki kozmetik objeler üzerinde yer alan insan başlı sfenks ile çeşitli hayvan tasvirleri Mısır görsel sanatlarının etkisini yansıtmaktadır. Bununla birlikte fildişi ustasının hayal gücünü ortaya koyan betimlerin daha da özenli olarak şekillendirilmiş olması, bu objelerin saray erkânına ait kişiler için yapılmış olabileceğini düşündürmektedir²²⁹ (**Resim 50**).

Resim 50. Megiddo'da ortaya çıkarılan, fildişinden yapılmış aslan ve sfenks kabartmalı kozmetik kutu ile üzerinde çeşitli bitki ve hayvan tasvirleri bulunan tarak. (G. Loud, *age*, p. 28, 44.)

²²⁹ Gordon Loud, *The Megiddo Ivories*, Oriental Institute Publications, Vol. LII, Chicago 1939, p.7-9.

Yine Levant Bölgesi'nde yer alan ve Akdeniz ticaretini önemli ölçüde şekillendiren Ugarit (Ras Şamra), Minet al-Beida gibi arkeolojik sit alanlarında yürütülen çalışmalar neticesinde el dokumacılığında kullanıldığı anlaşılan iğler, örekeler ve miller ile yatak-kanepe gibi mobilya dekorasyonuna ait fildişinden yapılmış nesnelere bulunmuştur. Bunlardan iğ ve örekelerin ayrıntısına bakıldığında 13-23 cm uzunluğunda ve yaklaşık 5 cm çapında oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca aşağıdaki görselden de anlaşılacağı üzere fildişi iğlerden bazılarının taban ve üst kısımlarının kubbemsi, nar, haşhaş vb. formlarda üretilmiş oldukları görülmektedir. İlâveten iğlerin üzeri spiral, köşegen, birbirine paralel veya ters uzanır biçimde birtakım geometrik desenlerle şekillendirilmiştir²³⁰ (**Resim 51**). Bu fildişi nesnelere üzerinde yer alan tasvir ve şekillere bakıldığında, bölge insanının doğayı nasıl gözlemlediği ve gözlemlerini görsel sanat eserlerine ne şekilde yansıttıkları açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

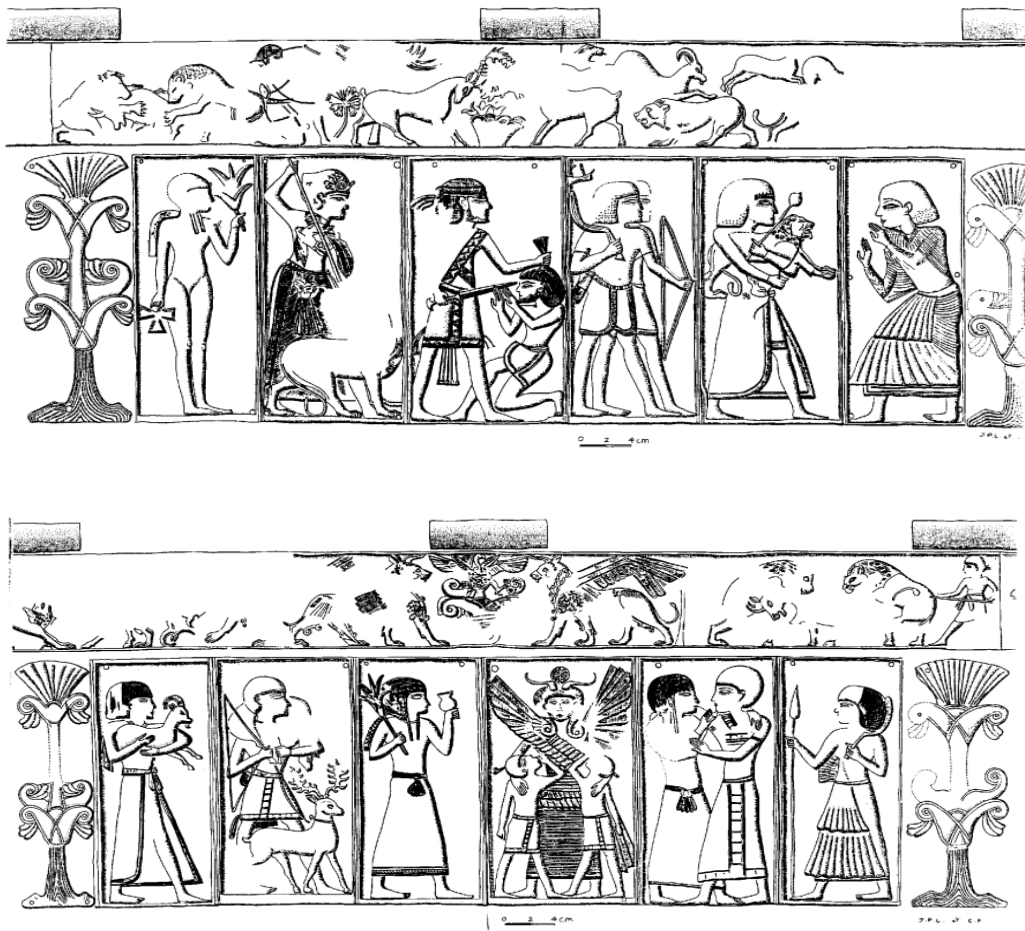

Resim 51. Kıbrıs'taki Kition ve Enkomi yerleşimlerinde ortaya çıkarılan nar veya haşhaş kozalağı şeklindeki fildişinden iğler. (C. Sauvage, agm, p.193.)

Levant Bölgesi kadim şehirlerinden Ugarit'te ele geçen iki fildişi plaka üzerine nakşedilmiş tasvirlerde de Levant Sitali'nin kendine has üslubu görülmektedir. Nitekim uzmanlar kanatlı yaratık motiflerinin çıkış noktası olarak Eski Mısır sanatına işaret ederek Levant Bölgesi'nin de bunun tesiriyle şekillendiğini öne sürmektedirler. Buradan hareketle ticaret, göç ve savaş gibi farklı yollarla görsel sanat başta olmak üzere, diğer sanat alanlarında da doğu ve batı toplumları arasında büyük bir etkileşim olduğunu

²³⁰Caroline Sauvage, "Spindles and Distaffs: Late Bronze and Early Iron Age Eastern Mediterranean Use of Solid and Tapered Ivory/Bone Shafts", *Prehistoric, Ancient Near Eastern and Aegean Textiles and Dress*, (Eds. Mary Harlow, Cécile Michel and Marie-Louise Nosch), Oxbow Books, Oxford 2014, p. 192-193.

söylemek mümkündür. Nitekim fildişi objeler üzerindeki sfenks ve grifon gibi kanatlı mitolojik yaratık motifleri Yakın Doğu toplumlarının Tunç ve Demir Çağ sanat eserlerinde yaygın olarak görülmektedir²³¹ (**Resim 52**). Söz konusu motiflerin ilerleyen dönemlerde Ege Denizi çevresindeki toplumlara ait sanat eserlerinde işlenen başlıca temalardan olduğu anlaşılmaktadır. Bu da toplumlar arasında etkileşimin somut örneğini oluşturmaktadır. Ayrıca Ugarit kazılarında Hitit kralı II. Murşili'ye ait gri renkli sabun taşından yapılmış kral mührü bulunmuştur. Ele geçen bu mührün düz tarafı yazısız olup ahşap veya fildişi gibi zamanla yok olabilen malzemeden yapılmış bir çerçeveye yerleştirilmiş olabileceği düşünülmektedir²³².

Resim 52. Ugarit kraliyet sarayı, fildişinden oyulmuş tasvirli yatak panelleri. (A. Caubet, agm, p. 227-228.)

²³¹ A. Caubet, agm, p. 227.

²³² Ali Dinçol, Belkıs Dinçol, “‘Tabarna’ ve ‘Aedikula’ Mühürleri’ Hitit Büyük Kral ve Büyük Kraliçelerinin Mühürleri”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, (Ed. W. Jacob), Kunst-und Ausstellungshalle, Bonn 2000, s. 432.

Bunların yanı sıra Ugarit'te Son Tunç Çağı'na tarihlendirilen kazılarda koyun, keçi formlu fayans, taş, kil ve fildişinden yapılmış ritüel objelerine rastlanmıştır. Bunlar içerisinde kil ve fildişinden yapılmış karaciğer şekilli objeler oldukça dikkat çekmektedir²³³. Ayrıca burada son yıllarda yapılan kazılarda fildişi ve boynuz gibi organik maddelerden yapılmış müzik enstrümanları da ortaya çıkarılmıştır. Bu enstrümanların saray erkanının eğlence hayatına dair bilgiler aktarması açısından dikkate değer görülüp buna dair de fikirler ortaya koymaktadır²³⁴. Ele geçen görsele bakıldığında üzerinde yer alan motiflerin daha çok Eski Mısır sanatında görülen unsurları barındırdığı gözlenmektedir (**Resim 53**). Yine hayvanların iç organlarına bakılarak yorumlanan kehanetler ile fal bakmanın Eski Yakın Doğu toplumlarında yaygın olarak görülen geleneklerden olduğu bilinmektedir. Buradan hareketle Ugarit kentinde ortaya çıkarılan karaciğer şekilli fildişi nesnelere, söz konusu geleneğin izlerinin burada da tespit edilmesi noktasında önem taşımaktadır. Nitekim bu türden buluntular adı geçen kentteki toplumun inanç dünyasının anlaşılması açısından dikkate değerdir.

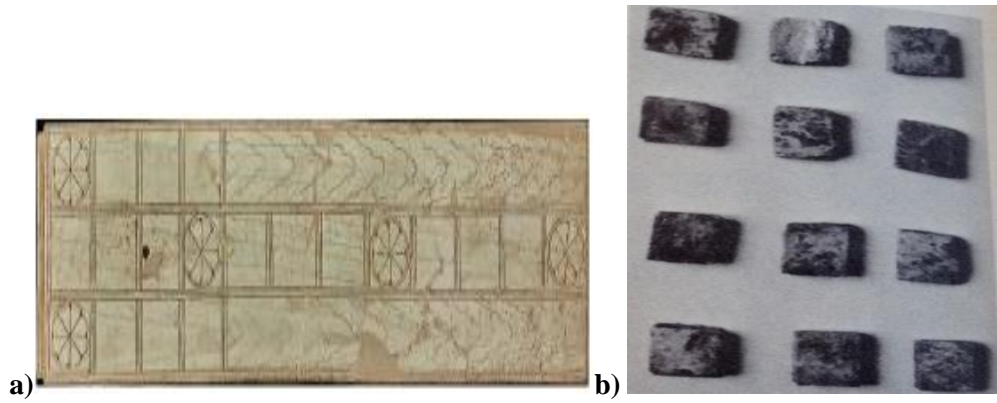
Resim 53. Ugarit'te bulunan fildişinden yapılmış müzik enstrümanı. (A. Caubet, agm, p. 407.)

Öte yandan kültürler arası etkileşim ile sosyal iletişimi kolaylaştırıcı işlevinin olduğu ifade edilen masa oyunlarının Yakın Doğu'da oynandığına dair velilere de ulaşılmıştır. Kökeni MÖ 3. binyıla kadar dayanan söz konusu oyunlardan “yirmi kare”

²³³ Valérie Matoïan and Juan-Pablo Vita, “Wool Production and Economy at Ugarit”, *Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry* (Eds. Catherine Breniquet and Cécile Michel), Oxbow Books, Oxford & Philadelphia 2014, p. 313.

²³⁴ Annie Caubet, “Ivory, Shell, and Bone”, *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, The Metropolitan Museum of Art, New York 2008, p. 407.

oyununun bölgenin en popüler masa oyunlarından olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Levant Bölgesi'nde yer alan Kıbrıs Adası'ndaki Tunç Çağı yerleşimlerinden Enkomi'de fildişinden yapılmış yirmi kare oyun takımı bu oyunun en iyi örneğini teşkil etmektedir.²³⁵ Yine Enkomi'de, Kesme Taş Yapı olarak adlandırılan kompleks içerisinde iki parça halinde fildişinden yapılmış oyun kutusu da ele geçmiştir. Adada bulunan fildişinden yapılmış 20 kare oyun kutusu, Yakın Doğu masa oyunlarının ünik eserlerinden biri olarak nitelendirilmektedir. Bunun yanı sıra Kıbrıs Adası'ndaki diğer Eskiçağ yerleşimi olan Hala Sultan Tekke'deki mezarda iki adet fildişi oyun takımı, parçalarıyla birlikte bulunmuştur. Ayrıca günümüz Güzelyurt şehri yakınlarına lokalize edilen Morphou Toumba tou Skourou Eskiçağ yerleşiminde de bu oyun takımına ait olduğu düşünülen toplam 12 kareden oluşan fildişi plaka parçaları da bulunanlar arasındadır. Söz konusu oyunun üzerinde yer alan karelerin belirgin olması temel karakteristik özelliğidir²³⁶ (**Resim 54 a, b**).

Resim 54. a) Kıbrıs Adası'ndaki Tunç Çağı yerleşimlerinden Enkomi'de fildişinden yapılmış 20 kare oyun takımı buluntusu, **b)** Morphou Toumba tou Skourou yerleşiminde 12 karelik fildişi plakalardan oluşan 20 kare oyun takımı parçaları. (Walter Crist, *Games of Thrones: Board Games and Social Complexity in Bronze Age Cyprus*, A Dissertation Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy, Arizona State University, Tucson 2016, p. 337-338.)

²³⁵ A.S. Murray, A.H Smith and H.B. Walters, *Excavations In Cyprus*, BMP, London, 1900, p. 12.

²³⁶ Amarna Mektupları'ndan EA 22 envanter numaralı belgede Mitanni kralı Tuşratta'nın iki oyun kutusunu Mısır kralı III. Amenhotep'e hediye olarak verdiği ifade edilmektedir. Söz konusu oyun kutuları Eski Mısır'daki Teb ve Memfis, Levant Bölgesi'ndeki Kamid el-Loz ve Megiddo gibi dönemin büyük kentlerinde yaşayan seçkin kişilere ait olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte "20 kare" oyun kutularının çoğunlukla fildişi, fayans, ahşap gibi değerli malzemelerden üretildiği görülmektedir. W. Crist, A. De Voogt and A.E. Dunn-Vaturi, agm, p. 186-189.

Ayrıca Kıbrıs Adası Eskiçağ yerleşimlerinden Salamis'te seçkin bir kişinin mezarında (mezar no 79) Fenike Stili fildişinden yapılmış kanatlı sfenks ele geçmiştir. Bu fildişi plaka Fenike Stili'ne ait nadir bulunan mobilya aksamı olarak değerlendirilmektedir. Ajur tekniğiyle²³⁷ işlendiği belirtilen söz konusu fildişi objenin Levant Bölgesi Eskiçağ yerleşimlerinden olan Salamis'te bulunmasından dolayı Eski Mısır ve Suriye stilli sanat eserleriyle ortak yönlerinin olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca bu vb fildişi objelerin daha çok saray erkanından kişilerin mobilyalarına (taht, tabure gibi) monte edilmek üzere üretildiği bilinmektedir. Nitekim bu fildişi obje üzerinde yer alan girinti ve çıkıntılar bunun koltuk, karyola, kanepeler, tabure ve taht gibi mobilyalarda kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca ince işçilik emareleri barındıran nesnenin her iki yüzünde görülen oyma izleri, emaye ve yaldızlama tekniklerinin bir araya getirilerek şekillendirildiğini göstermektedir²³⁸ (**Resim 55**).

Resim 55. Kıbrıs/Salamis 79 nolu mezardan bulunan Fenike Stili'ne ait ajur tekniğiyle fildişinden yapılmış kanatlı sfenks. (J. Aruz, agm, p. 120.)

²³⁷ Ajur Tekniği: Fransızca "Ajour"dan gelen bu terim Türkçe literatüre "Ajur" şeklinde geçmiş olup işlenebilir nesnelerin yüzeyinde delikli veya boşluk görünümlü süslemeler anlamında kullanılmaktadır. Nitekim bu tekniğin tekstil ürünlerinde desenler oluşturma, ahşap, cam, seramik, fildişi, taş ve mobilya yüzeylerinin dekoratif işlemlerinde uygulandığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Meltem Özsan, Hatice Harmankaya, "Ajur Tekniğinin Kullanım Alanları ve Süsleme Olarak Ajur Kullanılarak Yapılan Giysi Tasarımları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 13, S. 70, s. 1250-1262.

²³⁸ Joan Aruz, "Art and Networks of Interaction Across the Mediterranean", *Assria to Iberia at the Dawn of the Classical Age* (Eds. Joan Aruz, Sarah B. Graff, Yelena Rakic), Yale University Press, London 2015, p. 123.

3.4. Fenikeliler’de Fildişi Kullanımı ve Ticareti

Fenikelilerin deniz kollonileri oluşturdukları çağa gelindiğinde ise fildişi eserlerin Eski Yakın Doğu’dan Batı Akdeniz’e oradan da Avrupa’nın batısında yer alan Atlantik Okyanusu’nun kıyı kesimine kadar yayıldığı gözlenmektedir. Ayrıca söz konusu zaman kıtalararası deniz ticaretinin en canlı olduğu dönemlerden birisidir. Nitekim yazılı belgelerdeki bilgiler, arkeolojik ve antropolojik araştırmalardan elde edilen veriler ile İber Yarımadası’nda bulunan fildişi objeler üzerinde yer alan Yakın Doğu özellikleri barındıran motifler bunu göstermektedir. Bunların yanı sıra Fenikeli tüccarların uğradıkları limanlarda en çok doğu sanatına dair betimler taşıyan fildişi objeler sattıkları görülmektedir²³⁹. Şöyle ki Akdeniz’in doğu ve batı bölgelerindeki Eskiçağ yerleşimlerinde 19. yüzyılda başlatılan arkeolojik kazı çalışmalarında ele geçen fildişi nesnelere üzerindeki ortak tasvirler bu düşünceyi teyit etmektedir. Dolayısıyla Anadolu, Mısır ve Levant Bölgesi krallıklarına ait sanat eserlerinde ortak motiflerin varlığı müşahade edilmektedir²⁴⁰. Bunlara ilaveten Mısır ve Levant sanatında sıkça karşılaşılan tasvirlerin Hazar Denizi’nden Yakın Doğu’ya, dahası bütün Akdeniz Havzası yerleşimlerinde yaygın bir kullanım alanı bulduğunu söylemek mümkündür. Zira yukarıda da değinildiği üzere, İber Yarımadası başta olmak üzere İtalya, Fransa ve Yunanistan gibi Güney Avrupa ülke sınırları içerisinde bulunan antik yerleşim alanlarına ait mezar buluntuları arasında doğulu unsurlar barındıran fildişi kakma tekniğiyle süslenmiş ahşap ya da tamamen fildişinden üretilmiş birçok ticari emtiyaya rastlanmıştır.

Yukarıda sözü edilen coğrafyalarda ele geçen fildişi eşyalar ile takıların uzmanlar tarafından farklı zaman dilimlerine göre tarihlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu kronolojiye göre, özellikle Doğu Akdeniz Havzası’nda yer alan ve MÖ 14. yüzyıla tarihlendirilen Enkomi, Megiddo; MÖ 9-8. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Carmona, Arslantaş, Samaria ve Nimrud yerleşimleri fildişi buluntularının en yaygın olduğu yerler arasında gösterilmektedir. Burada ilginç olan ise İber Yarımadası’ndaki Sevilla dolaylarına lokalizasyonu yapılan Carmona yerleşimindeki mezarlar içerisinde fildişinden mamül çok sayıda eşyalar ile takılara ulaşılmış olmasıdır. Genel olarak bakıldığında Fenikelilerin Akdeniz ticaretinde hâkim olduğu döneme tarihlendirilen bu fildişi eserlerin üslup özellikleri itibarıyla Levant-Fenike tarzıyla özdeşleştiği anlaşılmaktadır²⁴¹. Bu verilerden

²³⁹ M. E. Aubet, *age*, p. 59.

²⁴⁰ Gordon Loud, *The Megiddo Ivories*, Oriental Institute Publication LII, University of Chicago Press, Chicago 1938, p. 1.

²⁴¹ Irene J. Winter, “Phoenician and North Syrian Ivory Carving in Historical Context: Questions of Style and Distribution”, *British Institute for the Study of Iraq*, Vol. 38, No. 1, 1976, p. 2-3.

hareketle İber Yarımadası Eskiçağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan ve daha önceki zamanlarda eşya yapımında nadiren kullanıldığı anlaşılan fildişinin, Fenikelilerle birlikte yaygınlık kazanmış olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yegâne gerekçesi ise Fenike ticaret yayılımının hem karada hem de denizde Akdeniz sınırlarının neredeyse tamamını kapsamış olmasıyla ilgilidir.

Ayrıca maddi kültür unsurları olan sanat yapıları üzerindeki görsellerde, kabartma tekniğiyle yapılmış mobilya aksesuarlarında fildişiyle birlikte ahşap, değerli taşlar ve madeni objelerin de kullanıldığı görülmektedir. Bu eserler üzerinde bölgenin florası ve faunasına ait sahneler sıklıkla tasvir edilmektedir. Yine Fenike üsluplu fildişi objelerde hayvan-insan karışımı mitolojik yaratıklara ait tasvirlerin en çok işlenen motifler olduğunu görmek mümkündür. Özellikle Sumerliler'in Gılgamış Destanı'nda Gılgamış'ın Humbaba adlı insan-boğa karışımı yaratıkla olan mücadelesini konu alan tasvirin benzerine Fenikelilere ait fildişi sanat eserlerinde de rastlanmaktadır. Söz konusu Fenike versiyonlu betimlerde, kralın sedir ormanlarına gittiği orada karşılaştığı birbirinden farklı mitolojik yaratıklar ile vahşi hayvanlara ait av sahnelerinin işlendiği anlaşılmaktadır²⁴². Mısır ve Mezopotamya toplumlarında karşılaşılan mitolojik öğelerin Yakın Doğu'daki diğer toplumların sanat eserlerine de yansıdığını görmek mümkündür. Şöyle ki Yakın Doğu toplumlarına ait yerleşim yerlerinde ele geçen bullalar veya silindir mühürler üzerinde dini motiflerle birlikte yukarıdaki mitolojik görseller de yer almaktadır. Ayrıca doğaüstü güçlerle donatılmış yaratıklara ait motiflerin günlük hayatı konu alan tasvirlerle birlikte işlendiği görülmektedir.

Bunların yanı sıra Fenikelilerin Akdeniz ticaretine hâkim olduğu dönem ve öncesinde deniz ticaretinin giderek geliştirildiği ve devam ettirildiği bilinmektedir. Keza Fenikelilerle birlikte kıyı boyunca takip eden ticaret rotalarının, iç denizi kapsayacak şekilde genişlediği ve böylece Akdeniz'deki bütün adaların ticaretle tanıştığını söylemek mümkündür. Fenike Dönemi ve öncesine atfedilen Akdeniz gemi batıklarının keşfedilip gün yüzüne çıkarılmasıyla birlikte prestij eşyaları arasında gösterilen fil ve su aygırı dışından işlenmiş veya yarı işlenmiş şekilde objeler ele geçirilmiştir. Bu batıkların temel özelliğine bakıldığında ise Fenikeliler ve öncesinde Levant ile Batı Akdeniz arasında oldukça hareketli bir deniz ticaretinin delili olarak görülmektedir. Nitekim doğunun ticari emtialarının Akdeniz'in en batısında yer alan ve Okyanus kıyılarına kadar nakledildiği ifade edilmektedir. Gerçekten İber Yarımadası ve İtalya gibi Akdeniz'e kıyısı olan

²⁴² Annie Caubet, "Animals In Syro-Palestinian Art", *A History of the Animal World in The Ancient Near East*, Ed. Billie J. Collins, Brill, Leiden-Boston 2002, p. 229-230.

ülkelerde yürütülen arkeolojik kazılar ile antropolojik çalışmalardan elde edilen verilere göre bunun izlerini görmek mümkündür.

Yukarıda ifade edilenleri ayrıntılandırarak olursak; öncelikle Tunç Çağı sonuna tarihlendirilen gemi enkazlarından Antalya Kaş yakınlarında bulunan Uluburun gemisi ile Antalya Kumluca ilçesi yakınlarında ortaya çıkarılan Gelidonya gemi (Taşlık Burnu) batığı şimdiye kadar bulunan en eski gemi batıkları olarak tarihe geçmiştir. Bu gemi batıklarında temel gıda maddelerinin yanı sıra süs veya prestij eşyası yapımında kullanılan mamul ve yarı mamul fildişi grubu içerisinde yer alan arkeolojik buluntular ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu batıklardaki buluntuların çoğunluğunu fildişi kadın süs eşyaları ve ahşap üzerine fildişi sedfli veya sadece fildişinden yapılmış kozmetik kutular oluşturmaktadır. Bunların üzerinde de dönemin tasvir sanatında yaygın olan motifler bulunmaktadır. Bunların arasında özellikle Levant Bölgesi uyuyan ördek formlu fildişi kozmetik kutular en çok dikkat çekenleridir. Yürütülen çalışmalarda kozmetik kutuların yanı sıra takı yapımında yaygın bir kullanıma sahip olan fildişleri bütün veya parçalar halinde ortaya çıkarılmıştır²⁴³.

Bununla birlikte gemi batıklarından Uluburun'da ele geçen fildişi buluntuların mamul veya yarı mamul olarak geminin kargo bölümünde yer aldığı görülmektedir. Burada bulunan fildişinden yapılmış objeler arasında bir akrobat figürini, kozmetik kaşığı, ördek formlu kozmetik kutu, bir asa veya asa parçası, nar biçimli ve haşhaş kapsülü şekilli asa topuzları ile üç adet ağırşak yer almaktadır (**Resim 56**). Ayrıca burada 1994 yılında yapılan çalışmalarda KW 5187 envanter numaralı fildişi obje ile, 7 adedi azı, 6 adedi de köpek dişi olmak üzere 13 su aygırı dişi ortaya çıkarılmıştır²⁴⁴. Sonraki dönemlerde devam eden çalışmalarda ise biri fil dişinden elde edilen parça ile 14 su aygırı dişinden olmak üzere toplam 15 adet fildişinin envanter kaydı yapılmıştır²⁴⁵.

²⁴³ George F. Bass, "Doğu Akdeniz'de Tunç Çağı Batıkları", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (Eds. Ünsal Yalçın, Cemal Pulak, Rainer Slotta), Bochum 2006, s. 307.

²⁴⁴ Cemal Pulak, "1994 Uluburun Batığı Kazısı (Kaş) Son Kampanya", *XVII. KST*, C. I, Ankara, s. 215-221.

²⁴⁵ C. Pulak, *Uluburun Batığı*, s. 79.

Resim 56. Uluburun Gemisi'nde yer alan mamul ve yarı mamul fildişi buluntuları, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi. (Hacı Ören arşivinden 23.10.2022)

İspanya'nın Cartegana Bölgesi'nde yer alan kıyı alanında ise Fenikelilere ait ilk gemi batıklarından biri olan Bajo de la Campana, isimli enkaza ulaşılmıştır. Adı geçen gemi kalıntısı, yaklaşık 2700 yıl öncesine tarihlendirilirken, karaya oturmuş şekilde deniz yatağına saçılan yükü ile deniz dibi mağarasında kümelenmiş vaziyette keşfedilmiştir. Mark Polzer ve Juan Pinedo Reyes yönetiminde yapılan su altı arkeoloji kazısında, gemi teknesinin parçalarıyla birlikte geminin kargo bölümüne ait olduğu tespit edilen çoğunluğu seramik ve tunç nesnelere ile çam fıstığı, fildişleri, kehribar ve kurşun kalıntıları bulunmuştur. Yine geminin kargo bölümündeki ticari emtialardan olan fildişlerinin bazıları üzerinde sahiplerinin isimlerinin mevcut olduğu ve bu kargo gemisinin doğudan batıya doğru sefer halinde olduğu iddia edilmektedir. Zira söz konusu dönem içerisinde Levant Bölgesi'nde fildişi, çam fıstığı ve kurşun gibi ticari emtiaların yoğun olarak ticaretinin yapıldığı bilinmektedir.²⁴⁶

Bunlara ilave olarak Cartegane batığında ele geçirilen yaklaşık 13 fildişi heykelcik buluntusunun Levant Bölgesi Ana Tanrıçası Aštarte ve Fenike koloni şehir devletlerinden Tyre-Tire/Sur Baş Tanrısı Melkart gibi tanrı-tanrıça figürinleriyle bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Buradan hareketle geminin doğulu özellikleri barındırdığı kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca gemide ele geçen fildişi kalıntıları üzerinde gerçekleştirilen analizler kesin sonuç vermemekle birlikte, bunların Afrika Fili dişlerinden elde edildiği yönündeki iddialar da yer almaktadır. Nitekim İspanya'nın Sevilla Vilayeti sınırları içerisinde bulunan ve alanın uzmanlarınca yerel kabilelere ait olduğu belirtilen nekropollerde ortaya

²⁴⁶ Richard D. Barnett, "Phoenicia and The Ivory Trade", *Archaeological Institute of America*, June Vol. 9, No. 2, 1956, p. 88.

çıkarılan fildişinden yapılmış nesnelerin Afrika Fili dişlerine ait olduğu ve Kuzey Afrika'dan İspanya'nın güney kıyılarına getirilip iç kısımlarına kadar taşınmış olabileceği belirtilmektedir. Bununla birlikte Sevilla'nın kuzeyinde yer alan Extremadura Bölgesi'ne bağlı Merida yakınındaki antik yerleşimden çıkarılan fildişi eserlerin İber stiline ait olduğu ve bunların Afrika Fili dişlerinden elde edildiğine dair görüşler de mevcuttur. Ancak burada bulunan fildişi objeler üzerinde yapılan analizler sonucu yeterli kanıtlara ulaşamamasından dolayı söz konusu iddiaların çok da kabul görmediğini söylemek mümkündür²⁴⁷. Buradan hareketle İber Yarımadası'nda ele geçen fildişi nesne kalıntılarının aşırı deformasyona maruz kalması nedeniyle bunların hangi fil türü dişine ait olduğu kesin olarak saptanamamıştır.

3.5. İber Yarımadası'nda Fildişi Kullanımı ve Ticareti

İber Yarımadası'nda ele geçen fildişi eserleri inceleyen Estació da Veiga, Luis Siret, Vera Leisner, Alfred Götze gibi araştırmacılar bölgenin coğrafi konumu itibariyle Doğu Akdeniz ve Mısır üzerinden fil ya da su aygırı dişinden mamul ve yarı mamul ticari emtiaların buraya kadar ulaştığı yönünde görüş bildirmişlerdir. Ancak İber Yarımadası fildişi buluntularının çoğunluğunu MÖ 3200-2200 yıllarına ait olanları oluşturmaktadır. Söz konusu buluntular siyasi gücün temsili olduğuna vurgu yapmakta ve dönemin siyasi ortamına dair de bilgiler sunmaktadır. Ayrıca yapılan çalışmalar neticesinde dönemin ticari ve zanaat alanındaki gelişmeleri de takip edilmektedir. Öte yandan Güney İberya'daki MÖ 3200- 2200 yıllarına ait fildişi bulgularına büyük oranda katkıda bulunan yerlerin başında, Sevilla yakınlarındaki Valencina de la Concepcion yerleşimi gelmektedir. Valencina de la Conception fildişi buluntuları üzerinde yapılan son araştırmalar, bunların Kuzey Afrika ve Asya coğrafyalarından geldiğini ortaya koyduğu gibi, hammaddenin işlenmesinde ileri derecede teknik beceri ve uzmanlığın olduğunu da somut olarak göstermektedir²⁴⁸.

Arkeolojik kazılarda ele geçen fildişi, boynuz ve kemik gibi maddeler üzerinde gerçekleştirilen mineralojik ve kimyasal analizler ile mikroskobik incelemelerle bunların hangi hayvan kemiği, dişi veya boynuzu olduğu, hangi coğrafya veya aileye grubuna

²⁴⁷Lilia Khelifi, *Les Ivories À Carthage À L'époque Phénico-Punique*, Latrach Editions, Tunis 2017, p. 123-124.

²⁴⁸Leonardo García Sanjuán, Miriam Lucíañez Triviño et al., "Ivory Craftsmanship, Trade and Social Significance in the Southern Iberian Copper Age: The Evidence from the PP4-Montelirio Sector of Valencina de la Concepción (Seville, Spain)", *European Journal of Archaeology*, Vol. 16, 2013, p. 610-635.

dâhil olduğuna dair ayrıntılı bilgilere ulaşılabilmektedir. Burada özellikle konumuzla alakalı olarak görülen fildişi grubunda yer alan diş kalıntılarının mamut, fil, domuz, su aygırı türlerinden hangisine ait olduğu da bu sayede tespit edilebilmektedir. Ayrıca dişler üzerinde yapılan incelemeler doğrultusunda, bunların hangi türe ait olduğu yaşlarıyla birlikte yaşam alanları, kaç yılında ve ne zaman işlendiğine varıncaya dek ayrıntılı bilgilere ulaşılmaktadır. Bu bağlamda El Cigarralejo, Coimbra del Barranco Ancho, La Serreta, Turó del Montgròs gibi İber antik yerleşim yerlerinde ele geçen fildişleri üzerinde yürütülen araştırma ve incelemeler neticesinde doğru verilere ulaşıldığı belirtilmektedir. Böylece söz konusu yerleşimlerde bulunan hançer-bıçak sapları ile kılıç kabzalarının hangi tür fildişinden yapıldığı, bunların hangi dönem ve coğrafyadan getirildiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Nitekim yukarıda değinilen sistem sayesinde Akdeniz'in antik yerleşimlerinde ortaya çıkarılan fildişi buluntuların kronolojik ve coğrafik yapısına dair bilgilere de ulaşmak mümkün hale gelmiştir. Yine adı geçen yerleşimlerde ortaya çıkarılan fildişi objelerin kakma yöntemiyle işlendiği ve farklı materyallerle süslendiği anlaşılmaktadır. Zira fildişi süslemesinde kullanılan değerli materyaller hakkında somut deliller olmadığından, bu iddialar şimdilik varsayımdan öteye gitmemektedir²⁴⁹.

²⁴⁹ Marta Blasco-Martín, Gianni Gallelo, et al, "Decoration Composition of Iberian Iron Age Ivory Artifacts Identified By No-Destructive Chemical Analyses", *Archaeological and Anthropological Sciences*, Vol.11, 2019, p. 3562-3563.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ ANADOLU TOPLUMLARINDA FİLDİŞİ KULLANIMI VE TİCARETİ

4.1. Anadolu'da Prehistorik Çağ'da Fildişi Varlığı ve Kullanımı

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Paleolitik Çağ'a ait olduğu saptanan bazı fil fosilleri bulunmuştur. Bu bulguların başlıca merkezleri Ankara-Akdoğan, Eskişehir-Sivrihisar, Denizli-Sarayköy, Eskişehir-Alpu ve Ankara-Gazi Orman Çiftliği'dir²⁵⁰. Aynı zamanda Bursa ilinin Kemalpaşa ilçesine bağlı Paşalar Mahallesi Anadolu'nun Paleolitik Çağ fosil buluntu yerlerinden bir diğeridir. Burada 1987 yılında yapılan çalışmalar neticesinde fil ve gergedanlara ait diş ve kemik bulgularına rastlanılmıştır²⁵¹. Bunların yanı sıra Türkiye'de yakın dönemde yürütülen zooarkeolojik araştırmalarda farklı yerlerde de fil kalıntıları tespit edilmiştir. Ek olarak Kayseri Kocasinan ilçesinde bulunan Taşhan Mahallesi sınırlarında yer alan Yamula Barajı inşası sırasında ortaya çıkarılan fil fosil kalıntısı Anadolu'da yaşadığı anlaşılan '*Choerolophodon*' türüne aittir. Söz konusu türe ait fosil buluntusu Anadolu'da ortaya çıkarılan türe ait ilk fosil örneğini teşkil etmesi açısından oldukça önemli görülmektedir. Ayrıca bu fil fosili şimdiye kadar dünyada bütün olarak ele geçen belirtilen türün sayılı iskelet bakiyesi konumundadır. Bu bağlamda aşağıdaki harita Anadolu'da Prehistorik Çağ başlıca fil buluntu yerlerini göstermektedir²⁵² (**Harita 3**).

²⁵⁰ Bulguların detayları için bakınız. Muzaffer Şenyürek, "Ankara Üniversitesi'nde Muhafaza Edilen Fosil Fil Kalıntılarına Dair Bir Not", *Bellekten*, C. 24, S. 96, 1960, s. 693-695.

²⁵¹ Berna Alpagut, "Bursa Paşalar Köyü Kazısı-1987", *X. KST*, C. I, Ankara 1989, s. 4.

²⁵² Ebru Albayrak, Adrian M. Lister, "Dental Remains of Fossil Elephants From Turkey", *Quaternary International*, Vol. 276-277, No. 9, 2012, p. 199.; Ebru Albayrak, "Türkiye'nin Fosil Filleri", *65. Türkiye Jeoloji Kurultayı*, Ankara 2012, s. 338-339.; <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-kayseride-tek-parca-halinde-bulunan-choerolophodon-fosili-tanitildi-22947/> (Erişim Tarihi: 01.27.2024.)

Harita 4. Anadolu’da Prehistorik Çağ’da başlıca fil fosili buluntu yerlerini: 1) Eskişehir/Yukarısöğütünü, 2) Konya/Zengen, 3) Amasya/Suluova, 4) Konya/Dursunlu, 5) Kahramanmaraş/Gavur Gölü Bataklığı. (E Albayrak, A. M. Lister, agm, p. 199.)

Ayrıca alanın bazı uzmanları tarafından Kuzey Suriye nehir vadileri ile günümüzde Doğu Akdeniz Havzası içerisinde yer alan bataklıkların dünyanın sayılı fil yaşam alanları arasında olduğu ifade edilmektedir. Nitekim adı geçen coğrafyalarda zoologlar ve arkeologlarca yürütülen çalışmalar neticesinde Asya Fili alt türü olan Asur (Suriye) Fili’ne ait fosil kalıntıları ele geçirilmiştir. Bunlar arasında en çok bilineni Kahramanmaraş/Gâvur Gölü bataklığında bir çiftçinin tesadüfen bulduğu ve günümüzde Kahramanmaraş Müzesi’nde sergilenen fil fosilidir. Bunun önemi ise; nesli tükenmiş fil popülasyonundan olan Asur Fili fosilinin iskelet bakiyesinin tamamı ele geçen tek numunesi olmasıdır.

Bunların yanı sıra Anadolu’da Paleolitik Çağ’a tarihlenen fil fosil veya diş buluntuları yok denecek kadar azdır. Yine de az sayıdaki fildişinden yapılan nesne buluntularından ilki, Karain Mağarası B Gözü’nde (Antalya) ele geçmiştir. Nitekim burada bulunan ortası delikli bumerang biçimli fildişi objenin gerdanlık parçası olduğu düşünülmektedir²⁵³ (**Resim 57**). Ayrıca Neolitik Çağ fildişi buluntularına dair en iyi örnek Çatalhöyük (Konya) yerleşiminde ele geçmiştir. Burada çeşitli nesnelere oluşturulmuş mezar hediyeleri arasında fildişi grubuna dâhil edilen yaban domuzu dişinden yapılmış gerdanlık ele geçirilmiştir. Söz konusu bu gerdanlığın yüzeyinin delik olduğu ve aynı zamanda kazıma yöntemli geometrik desenlerle şekillendirildiği

²⁵³ Işın Yalçınkaya, Harun Taşkıran, vd., “2013 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, 36. *KST*, C. I, Ankara 2015, s. 448.

görülmektedir. Bunların yanı sıra Kalkolitik Çağ yerleşimlerinden Canhasan (Karaman) I. yapı katında fildişinden yapılmış bilezik parçası da bulunan nadide objeler arasındadır²⁵⁴.

Resim 57. Antalya-Karain Mağarası B Gözü'nde ele geçen fildişinden yapılmış gerdanlık parçası. (I. Yalçınkaya, H. Taşkiran, vd., agm, s. 457.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, Son Kalkolitik Çağ'a tarihlenen Adıyaman'daki Samsat Höyük'ün XXVI. tabakasında ortaya çıkarılan taştan yapılmış 1 cm yüksekliğe ve 1,7 cm çapa sahip damga mührün üstündeki oyukların fildişi kakma ile donatıldığı anlaşılmaktadır. Bu tür mühürler Mezopotamya'daki Ubeyd Dönemi mühürleriyle ilişkilendirilmekte olup Kuzey Irak Eskiçağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan kakmalı mühürlerin Anadolu'ya buradan gelmiş olabileceği düşünülmektedir²⁵⁵. Bunun yanı sıra Samsat Höyük'te 1985 yılı kazı sezonunda Aşağı Şehir Bölgesi'nde yürütülen çalışmalarda Bizans Dönemi'ne ait III. tabakadaki buluntuların çoğunluğunu fildişinden yapılmış ağırşaklar oluşturmaktadır²⁵⁶.

MÖ 2. binyıl Anadolu'da hem kendi içerisinde hem de çevre bölgelerle ticari ve kültürel aktivitelerin gerçekleştiği bir süreç olmuştur. Zira bu dönemde Hindistan'dan gelen fildişleri Mezopotamya üzerinden, Mısır'dan gelenler ise Levant üzerinden Anadolu'ya ulaşmıştır. Nitekim Anadolu'nun başlıca yerleşimlerinden olan Kültepe-Kaniş, Achemhöyük-Puruşhattum ve Boğazkale'de yürütülen arkeolojik çalışmalarda Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ile Hitit Devleti Dönemi'ne tarihlenen fildişi eserler

²⁵⁴ Rabia Akarsu, "Erken Dönemlerde Anadolu'da Ele Geçen Fildişi Eserler Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 38, Erzurum 2017, s. 133.

²⁵⁵ Süleyman Özkan ve Aliye Öztan, "Samsat Höyük Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı Mühürleri", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, vd.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 417.

²⁵⁶ Ayrıca Aşağı Şehir'de 12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılın ortaları arasında yani Orta Çağ'ın geç safhalarına tarihlenen II. tabaka kazılarında bir kuyuya atılmış çeşitli eşyalar arasında fildişinden yapılmış tarakta bulunmuştur. Nimet Özgüç, "1985 Yılında Yapılmış Olan Samsat Kazılarının Sonuçları", *VIII. KST*, C. I, Ankara 1986, s. 299.

ortaya çıkartılmıştır. Bununla birlikte MÖ 1. binyılda Suriye, İran, Irak ve Anadolu’da fildişi eser oymacılığı güçlü bir gelenek olarak uzun bir süre varlığını sürdürmüştür²⁵⁷. Böylece Tunç Çağı’ndan itibaren Yakın Doğu’nun hemen her bölgesinde ticareti yapılan bir emtia statüsü kazanan fildişi kendine has oymacılık ekolünü yaratmıştır.

4.2. Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti

Prehistorik Çağ’da Anadolu genelinde siyasi birliktelik henüz sağlanamamış olup bölgesel güçlerin egemenliği söz konusudur. Anadolu’ya yazının gelişi ise MÖ 2. binyılın başında Eski Asur Devleti’nin Kuzey Mezopotamya’daki egemenliği döneminde gerçekleşmiştir. Asurlular Anadolu’ya hem yazıyı taşımışlar hem de yaklaşık olarak 255 yıllık (MÖ 1974 ve 1719)²⁵⁸ güçlü bir ticari teşekkül kurmayı başarmışlardır. Nitekim Anadolu’da yazılı dönemin başlangıcı olarak kabul edilen Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde yaygın bir ticari faaliyetin gerçekleştirildiği ele geçen çivi yazılı belgelerle teyit edilmektedir. Orta Tunç Çağı’ olarak da adlandırılan bu dönem ve akabinde Anadolu ile çevre memleketler arasında ticari münasebetlerin gelişimi devam ederken, özellikle metale dayalı ticari aktiviteler bir taraftan Mezopotamya, Mısır, İran, Hindistan ve Akdeniz Havzası boyunca çoğu yerleşim yerleri arası iletişimi artırmış, diğer taraftan yeni coğrafyaların da keşfedilmesine vesile olmuştur. Söz konusu bu dönemde Kayseri’nin 20 km kuzeydoğusunda bulunan Kaniş-Karumu’na ait saray, ev ve mezar alanlarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar neticesinde altın, gümüş, bakır, kalay gibi madenler; hematit, lapis-lazuli, kaya kristali gibi değerli taşlar; fayans, kemik ve fildişinden yapılmış çeşitli objeler bulunmuştur. Bu ürünlerin çoğu Anadolu içerisinde alınıp satılırken, özellikle lapis-lazuli, kalay ve fildişi gibi hammaddelerin dışarıdan ithal edildiği bilinmektedir.

4.2.1. Kültepe-Kaniş Yerleşiminde Fildişi Kullanımı

Büyük çoğunluğu Kültepe-Kaniş’te keşfedilmiş olan binlerce çivi yazılı belgede ev eşyası veya ticaret malı olarak fil veya su aygırı dışından çok fazla söz edilmezken, buna karşın Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nin iki ticari merkezi olan Kültepe-Kaniş ve

²⁵⁷ Haluk Sağlamtimur, “Urartu Krallığı’nda Fildişi Oymacılığı, Ayanis Kalesi Taş Kapları ve Haldi Tapınağı”, *Altan Çilingiroğlu’na Armağan Yukarı Deniz’in Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat*, (Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, vd.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s.485-486.

²⁵⁸ Cahit Günbattu, “An Eponym List (KEL G) from Kültepe”, *Akademia Verlag*, XXXV/1, Berlin 2008, p. 129.

Acemhöyük-Puruşhattum sarayları, evleri ve mezar alanlarında yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde, az sayıda fildişi bulgulara rastlanılmıştır. Bununla birlikte Acemhöyük saray alanında fildişi işlenen atölyelerin varlığı da saptanmıştır²⁵⁹.

Kültepe-Kaniş ve Acemhöyük yerleşimlerinde yürütülen çalışmalar neticesinde ele geçen çeşitli organik ve inorganik metallerden yapılmış eserlerle birlikte çalışmamızın konusu olan fildişi eserler ayrıntılandırılmaya çalışılmıştır. Burada tasvirli fildişi eserlerin en eskisi Kaniş-Karumu'nun MÖ 20.-19. yüzyıla tarihlendirilen II. tabakasında ortaya çıkarılmıştır. Bu obje muhtemelen kozmetik kutusu olup 3 cm yüksekliğinde ve 4 cm genişliğindedir. Adı geçen kutunun kapağı henüz bulunamamış, üzerinde ise alçak kabartma tekniğiyle bir aslan tasvir edilmiştir. Buluntu üzerinde yer alan aslan figürünün kuyruğu, arka bacakları ve vücudu geniş, yuvarlak yüzlü, başı kutunun sol köşesinde, ön bacakları ise birleştirilerek kapağın kenarından dışına doğru uzatılmış şekildedir. Ayrıca karşı dar kenarın üst köşesine ise stilize birer boğa başı yerleştirilmiş olup düzgün perdahlanmış dört tarafı da tek merkezli dairelerle bezenmiştir²⁶⁰.

Bunun yanı sıra Kaniş-Karumu'nun MÖ 1800-1730 yılları arasına tarihlendirilen Ib tabakasına ait bir evin tabanında yer alan küp mezarda “*fildişi çıplak tanrıça heykelciği*” bulunmuştur (**Resim 58**). Çıplak tanrıçayı tasvir eden bu fildişi eser, yüksek tahtında oturmakta olup 9,4 cm yüksekliğe ve 2,4 cm genişliğe sahiptir²⁶¹. Ele geçen bu tanrıça figürinine ayrıntılı olarak bakıldığında ise Anadolu'nun ana tanrıçası Kubaba'nın betimsel özelliklerini yansıttığı görülmektedir. Söz konusu bu figürin büyük kulağı, yassı burnu, iri ağzı, büyük çenesi, etli ve yuvarlak yüzü ile doğal bir görünüm sergilemektedir. Göğüslerini alttan tutmuş vaziyette olan heykelciğin elleri ve uzun parmakları belirgin olarak tasvir edilmiştir. Nitekim alttaki resimde de görüldüğü üzere fildişi kadın heykelciğinin basık alnı ve düz burnunun tipik Anadolu insanının fiziki yapısına uygun olduğu belirtilmektedir²⁶². Söz konusu heykelcik üzerinde yürütülen araştırma ve analizler sonucu bunun fildişi grubuna dahil edilen su aygırı dışından yapılmış olduğu tespit edilmiştir²⁶³.

²⁵⁹ Nimet Özgüç, “Seçkin Sanat Eserleri-Anadolu Fildişi Yapıtları”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanırlı Halk*, (Die Hethiter und Ihr Reich: Das Volk Der 1000 Götter) (Ed. W. Jacob), Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, , Bonn 2002, s. 498

²⁶⁰ N. Özgüç, agm, s. 499.

²⁶¹ Tahsin Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neşa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 202.

²⁶² T. Özgüç, *age*, s. 207.

²⁶³ N. Özgüç, *Seçkin Sanat Eserleri...*, s. 498.

Resim 58. Kaniş-Karum Ib tabakasında bulunan fildişinden yapılmış çıplak tanrıça figürünü. (T. Özgüç, *age*, s. 206.)

Yine Kaniş-Karum Ib tabakasında bir evin masifi altında bulunan ve üst kısmında altı boğa başı olan fildişinden mamul bir iğne ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Kültepe Ib ve II yapı katlarına tarihlendirilen Asurlu ve yerli tüccarların arşivlerinde, saraylarında ev ve mezar alanlarında fildişinden imal edilmiş silindir ve damga mühürler de ele geçirilmiştir²⁶⁴. İlave olarak Eski Saray kalıntılarının ender buluntuları arasında yer alan kemik ve fildişi nesnelere de rastlanmıştır. Örneğin burada ele geçen ucu yivli fildişi objenin gümüş bir mutfak eşyasına veya mobilyalardan birine monte edilmek için üretilmiş bir aksesuar parçası olduğu düşünülmektedir²⁶⁵.

4.2.2. Acemhöyük-Puruşhattum Yerleşiminde Fildişi Kullanımı

Aksaray'ın yaklaşık 18 km. kuzeybatısında Yeşilova kasabası sınırları içinde yer alan Acemhöyük-Puruşhattum Anadolu'nun en önemli arkeolojik merkezlerinden biridir. Yapılan çalışmalar, Acemhöyük'ün MÖ 3. binyıldan itibaren iskân edildiğini ve Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde, Anadolu'nun önemli yerleşim merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Yine çivi yazılı belgelerde “*Puruşhattum*” şeklinde geçen yerleşimde ilk sistemli kazıların 1962 yılında Nimet Özgüç başkanlığında gerçekleştirildiği bilinmektedir. Burada gerçekleştirilen kazılar neticesinde, bugüne değin Eski Anadolu tarihine ışık tutacak pek çok arkeolojik eser gün yüzüne çıkarılmıştır. Ayrıca günümüzde halen devam etmekte olan arkeolojik kazılarda ele geçen çivi yazılı arşiv belgelerinde Anadolu ile Mezopotamya arasındaki siyasi ve iktisadi münasebetler

²⁶⁴ T. Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neşa*, s. 229.

²⁶⁵ Tahsin Özgüç, *Kültepe-Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 30.

hakkında bilgilere ulaşılmaktadır. Bunların yanı sıra Sarıkaya ve Hatipler Sarayları ile Hizmet Binası olarak adlandırılan anıtsal mekanlarda yürütülen kazılarda lapis-lazuli ve altın kakmalı süs eşyaları, obsidyen ve dağ kristallerinden vazolar, metal silahlar, çeşitli ebatlarda bakır külçeler ile fildişlerinden yapılmış eşyalara rastlanmıştır²⁶⁶. Ayrıca Sarıkaya Sarayının doğu odalarından kuzey koridoruna bağlı olan 4 nolu odasının fildişi atölyesi olduğu belirtilirken, 9 nolu odadan da irili ufaklı bazılarının boyalı olduğu anlaşılan 68 adet fildişi parçasına ulaşılmıştır²⁶⁷.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi yerleşimlerinden Kültepe-Kaniş'in Ib katıyla çağdaş olan Acemhöyük-Puruşhattum Sarayı'nın III. tabakasında fildişi objeler bulunmuştur. Bunlar arasında Kültepe-Kaniş'te çıplak tanrıça heykelciğine benzeyen ve aynı üslubu paylaşan örnekler, Anadolu fildişi işçiliğinin ne derece gelişim gösterdiğini ortaya koymasından önemlidir. Yine adı geçen dönemde kesin olmamakla birlikte Anadolu'ya, Mezopotamya ve Suriye'den ithal edilen yarı mamul fildişini işleyen yerli atölyelerin ve becerikli ustaların mevcut olduğu kabul edilmektedir²⁶⁸.

Ek olarak Acemhöyük'te Aşağı Şehir olarak bilinen yerleşim yerinin MÖ 3. binyıldan itibaren iskân edilmeye başlanmış olduğu ve bu iskânların aralıklarla Roma Dönemi'ne kadar devam ettiği ifade edilmektedir. Dört yapı katından oluşan höyüğün, en şaşalı devrini temsil eden III. tabakasının şiddetli bir yangın neticesinde sona erdiği tespit edilmiştir. Söz konusu yapı katında yapılan arkeolojik kazılarda önemli yapılar ile ilgi çekici eserlere ulaşılmıştır. Bu bağlamda Acemhöyük Sarıkaya Saray yapısındaki NA-OA/46 numaralı oda içerisinde dağ kristali ve obsidyenden yapılmış vazolar, altın süs eşyaları, dokuma kalıntıları ile oyun tahtası ve fildişi eserler bulunmuştur. Yangına maruz kalan fildişi eserler, yangının şiddetiyle kireçleşmiş olup bazısı gri bazısı da pembemsi kırmızı bir renge dönüşmüştür. Hatta eserlerin bir kısmı biçimsel özelliklerini kaybetmiş, ince düz plaka şeklindeki fildişi kakmalar ise kıvrılmıştır. Öte yandan yangında hasar görmeyen bir tabak parçasının içindeki kırmızı renkteki boyanın özelliğini koruduğu anlaşılmıştır. Acemhöyük fildişi grubundan yangının etkisi altında kalan diğer buluntular; aslan gövdesi, insan kolu, oyun tahtasına ait parça, üzerinde boğa motifi yer alan küçük bir parça, kuş gövdesine geçirildiği tespit edilen kanat ile üzerlerinde saç örgüsü, rozet tasvirleri ve bir ağaç motifi bulunan ince levhalar gibi çeşitli örnekler gün yüzüne

²⁶⁶ Remzi Kuzuoğlu, "Two Cuniform Texts Found in Acemhöyük from the Old Assyrian Period", *Belleten*, C. LXXX, S. 289, 2016, p. 685-686.

²⁶⁷ Nimet Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhattum I, Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar*, TTKY, Ankara 2015, s. 9.

²⁶⁸ T. Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neşa...*, s. 207.

çıkarılmıştır²⁶⁹. Benzer fildişi bulgulara Kaniş-Karumu Ib katında da rastlanması, bu dönem içerisinde Orta Anadolu ticaret şehirlerinden olan Achemhöyük ile Kaniş-Karum'u arasında oldukça yoğun bir ticari ve kültürel aktivitenin olduğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir. Koleksiyoner George Pratt ve eşi tarafından New York Metropolitan Sanat Müzesi'ne bağışlanan fildişi eser koleksiyonunda yer alan objeler ile Nimet Özgüç tarafından yapılan Achemhöyük kazılarında ortaya çıkarılan ve yukarıda bahsedilen fildişi eserlerin birden fazla ortak özelliklerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Metropolitan Müzesi'ne 1930'lu yıllarda götürülen eserlerin yapılan kaçak kazılar neticesinde ele geçirildiği belirtilmektedir. Ayrıca bu saray yapısı içerisinde ortaya çıkarılan fildişi, insan ve hayvan kalıntılarında hareketle Achemhöyük'ün Suriye, Fenike, Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ticaret rotalarının kavşak noktası konumunda olduğu anlaşılmaktadır²⁷⁰.

Bunların yanı sıra yine Metropolitan Sanat Müzesi'nde yer alan özel Pratt koleksiyonunda yer alan fildişi eserler ile kil mühürlerin Achemhöyük eserleriyle eşleştirildiğinde yakın benzerliklerinin bulunması bunların da Achemhöyük'ten götürüldüğünü düşündürmektedir. Burada özellikle fildişinden yapılmış objelerden şahin kanadı ile aynı işaretleri ve şekle sahip kırmızımsı kuş kanadı dikkat çekmektedir (**Resim 59**). Söz konusu fildişi eserlerden palmet desenli olanlar ile sarmal motifler barındıran levhaların benzerlikleri de gözlenmektedir. Ayrıca müzede sergilenen aslan ve sfenkslere benzer küçük bir aslan kalıntısının Achemhöyük'te yürütülen kazılarda ortaya çıkarılması buradaki fildişi eserlerin Achemhöyük'ten götürüldüğünün kanıtını oluşturmaktadır²⁷¹.

²⁶⁹ Nimet Özgüç, "Achemhöyük Kazıları", *Anadolu*, S.10, 1966, s.15-21.

²⁷⁰ Eşref Deniz, "Achemhöyük Saray Kazılarında Çıkan Kemik Kalıntıları Üzerinde Arkeobiyolojik Araştırmalar", *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1985, s. 75-76.

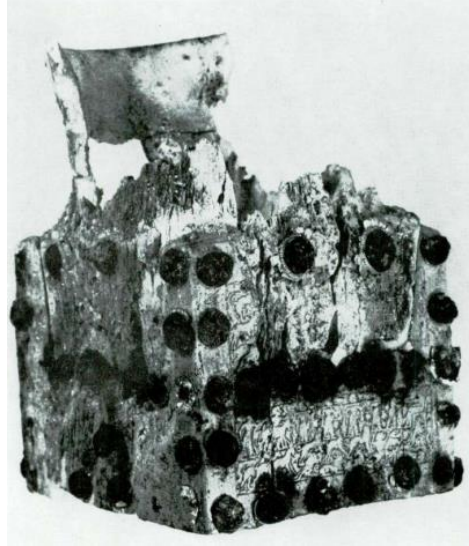
²⁷¹ Elizabeth Simpson "An Early Anatolian Ivory Chair: The Pratt Ivories in The Metropolitan Museum of Art", *In Amilla: The Quest for Excellence. Studies Presented to Guenter Kopcke in Celebration of His 75th Birthday* (Ed. R. B. Koehl), INSTAP Academic Press, Philadelphia 2013, p. 222-227. ; N. Özgüç, *Achemhöyük-Buruşhattum I ...*, s. 9-10.

Resim 59. New York Metropolitan Sanat Müzesi'nde sergilenen Acemhöyük şahin figürini. (E. Simpson, agm, p. 248.)

Bununla birlikte Kültepe Kaniş-Karum'unun II. tabasında ortaya çıkarılan fildişi kozmetik kutunun devamı niteliğindeki diğer bir kozmetik eşya kutusu ise Acemhöyük kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Acemhöyük buluntuları arasında yer alan ve 24 numaralı envanter kaydı bulunan fildişi kutu 1976 kazı sezonunda yürütülen çalışmalar neticesinde höyüğün kuzeybatısında III. tabakaya ait, yanmış bir binanın tabanında dağınık halde bulunmuştur. Yaklaşık MÖ 18. yüzyıla tarihlenen yekpare fildişinden oyulan kutunun gövdesi küpe yakın bir biçimde olup içbükey şekilde işlenmiştir. Yuvarlak ağzının kenarında kapak için bir çıkıntı ve tabanın dört köşesinde çivi delikleri bulunan kutunun bir kaideye ya da başka bir nesneye bağlantısının olduğunu düşündürmektedir. Aynı zamanda küp şeklindeki gövdenin dört yüzü, etrafı altın kaplamalı bakır çiviler, yüzleri ortadan ikiye bölen çivi başları büyüklüğünde lapis-lazuli kurslar ve meteorik adı verilen demir çivilerle bezenmiştir. Kutunun küp gövdesinin dört yüzü de kabartmalarla bezelidir. Her yüzü çivi ve kurslarla ikiye ayrıldığından, sekiz adet tasvir alanı sağlanmıştır. A, B, C, D panellerinde sağlam kalan yıpranmamış bölümlerde insan ve hayvan tasvirleriyle karşılaşılmıştır. Genel olarak panellerde tanımlanamayanlarla birlikte geyik, aslan, balık, sfenks, dişi sfenks, maymun, tavşan, kuş, antilop, keçi, ceylan ve koyun gibi çeşitli hayvan motifleri betimlenmiştir. Bu hayvanlar içerisinde en çok tasvir edileni ise aslandır. Tunç, meteorik demir çiviler ve lapis-lazuli kurslarla bezeli Acemhöyük kutusu, zengin tasvir içeriği yönüyle de ünik bir eser olarak değerlendirilmektedir (**Resim 60**). Buradaki kabartmaların üslup çeşitliliği nedeniyle, yapıldığı yerin belirlenmesi zordur. Ayrıca Suriye ve Anadolu'yu taşıyan bu

kutunun, yapım yerinin Kargamış olabileceği en yakın ihtimal olarak düşünülmektedir²⁷². Nitekim genel olarak bakıldığında betimlemelerdeki hayvanların çoğunluğunu yabani türler oluşturmuştur. Oldukça gerçekçi tasvir edilen hayvanlar doğadakine yakın bir tarzla işlenmiştir.

Resim 60. Fildişinden yapılmış kozmetik kutu, Acemhöyük (N. Özgüç, Acemhöyük'te Bulunmuş olan..., s. 555.)

Ayrıca Anadolu'ya ait fildişi objeler arasında yer alan New York koleksiyonunun en cazip eserlerinden olan dişi sfenks heykelcikleri ile kabartmalı plaklar, diğer eserlere oranla daha iyi durumdadırlar. Yaklaşık 13 cm yüksekliğindeki söz konusu dört heykelcik yekpare fildişinden yapılmıştır. Bu dört heykelciğin tepesinde dört köşeli derince birer geçme oyuğu mevcut olup buna ek olarak da kulaklarının hizasında küçük yuvarlak mil delikleri bulunmaktadır. Saçları mobilyaya monte edilecek yere göre tasarlanmış, dışa bakan yüzlerde altın yaldızlı üçer, iç taraflarının görünen kısmında ise ikişer kabartma saç lülesi mevcuttur. Kurs biçimli kaideye basan bu heykellerin enselerine kadar yükselen, sırtlarına yapışık kuyruklarının ucu eşkenar dörtgen biçimindedir²⁷³. Buradan hareketle Acemhöyük mobilya eşya buluntuları arasında yer alan Eski Mısır kökenli sfenks (oturan aslan gövdeli insan başlı figürler) üsluplu tabure, taht vb. mobilyalara ait aksesuarların fildişi veya su aygırı dişinden imal edildiği anlaşılmaktadır. Bunun gibi fildişi sfenks objelerden de anlaşılacağı üzere Mısır Tanrıça'sı Hathor'a ait badem şekilli gözler ile bukleli saç motifleri Eski Mısır sanat anlayışının Anadolu'ya kadar yayıldığını

²⁷² Nimet Özgüç, "Acemhöyük'te Bulunmuş olan bir Fildişi Kutu ve Bir Kurşun Figürin Kalıbı", *Belleten*, C.XL, S.160, 1976, s. 547-552.

²⁷³ N. Özgüç, *Seçkin Sanat Eserleri...*, s. 498-499.

göstermektedir (**Resim 61**). Nitekim en eski dönemlerden itibaren Yakın Doğu coğrafyasında kullanımına rastlanan fildişi materyallerin adı geçen dönemde de Anadolu'nun yerel kralları veya seçkin kişilerinin prestij göstergesi olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki her iki görselden de anlaşılacağı üzere değerli ahşap türlerinden yapılan tabure, sandelye ve yatak gibi çeşitli mobilya aksamlarının fildişi kakmacılığı ile dekore edilerek yaygın şekilde kullanıldığı teyit olunmaktadır²⁷⁴. Bunlara ek olarak bu objelerin altın yıldız ya da değerli taşlar ile süslenerek daha cazip hale getirildiği üzerlerindeki izlerden anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu dönemde ve akabinde fildişi nesnelere değerli madenler veya çeşitli taşlar ile dekore edilmiş örneklerine rastlanmaktadır.

Resim 61. Acmhöyük'te bulunan fildişinden yapılmış mobilya aksamaları. (K. Benzel, S. B. Graff, et al, *age*, p. 78-79.)

Tüm bunlarla birlikte Acmhöyük kökenli fildişi eserler içerisinde, aslan ve sfenks tasvirlerinin Hitit sanatının öncülüğünü yaptığı belirtilmektedir. Zira bu öncü karakterlerden olan kıvrıkcık yelesi aslan, vücutlarının işleniş tarzı ve gövdelerinin önünde birleşen bacaklara bağlanmasının yanı sıra ayak hizasına kadar inen ucu noktalı çubukta kendini göstermektedir²⁷⁵. Nitekim bu özelliklerin tümünü daha da gelişmiş şekliyle Boğazkale kapı aslanlarında açık bir şekilde görmek mümkündür.

Ayrıca daha önce de değinildiği üzere Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde ticaret yolları üzerinde bulunan Acmhöyük'te yürütülen kazılar neticesinde yanmış saray kompleksi içerisinde işlenmiş fildişi eserlerin bulunduğu bilinmektedir. Yine aynı yerde

²⁷⁴ K. Benzel, S. B. Graff, et al, *age*, p. 78-79.

²⁷⁵ Nimet Özgüç, "Seçkin Sanat Eserleri.", s. 498.

ele geçen ve fildişinin kesit yüzünden şekillendirildiği anlaşılan buluntu, belirtilen dönemde Acemhöyük sarayında fildişi obje imalatının gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan New York Metropolitan Sanat Müzesi'nde bulunan fildişi eserlerin Acemhöyük'ten gitmiş olmalarının en güçlü delili olarak fildişinden yapılan bullaların (mühür) aynısının veya benzerlerinin hem adı geçen müzede hem de Acemhöyük kazılarında bulunması gösterilebilir. Bunlardan da anlaşılacağı üzere söz konusu dönemde Anadolu'da fildişi oyma sanatının mevcudiyeti dikkate değerdir²⁷⁶.

Tüm bunların yanı sıra Acemhöyük'ün yaklaşık 500 m. güneydoğusunda yer alan Arıbaş Mezarlığı'nda Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ve Eski Hitit Devleti Dönemi tarihlendirilen mezarlık bulunmuştur. Mezarlık içerisinde yürütülen çalışmalar esnasında pişmiş toprak, kemik, tunç ve fildişinden yapılmış mezar eşyalarına rastlanmıştır. Söz konusu alanda 1993 yılı arkeolojik çalışmalarında M/19 nolu mezarın içinde ve dışında çeşitli emtialardan yapılmış mezar eşyaları ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında ölünün konulduğu yerin dışında bulunan fildişinden yapılmış bir kozmetik kutu kapağı ve yonca ağızlı bir testi ele geçmiştir. Ayrıca 1995 yılında yapılan arkeolojik çalışmalarda M/85 nolu mezar içerisinde de fildişi işlemeciliğinde kullanıldığı düşünülen bız veya delici alet ucu da keşfedilmiştir²⁷⁷.

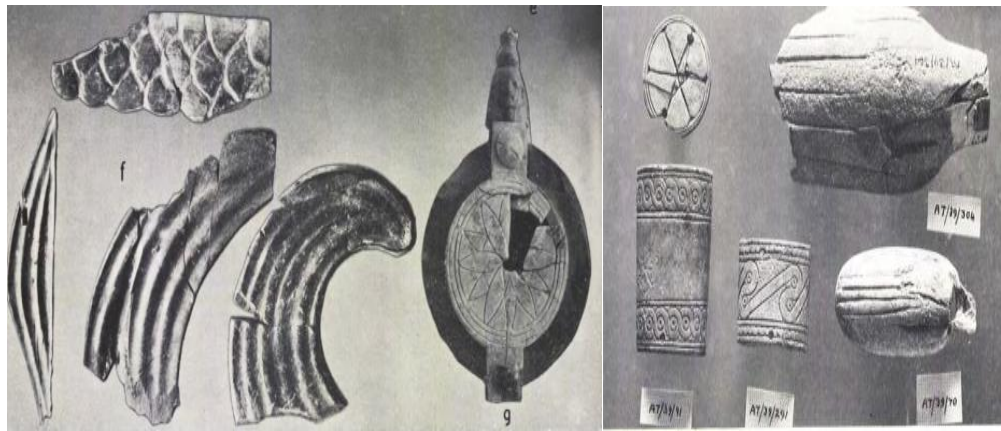
4.2.3. Tell Açana (Alalakh) Yerleşiminde Fildişi Kullanımı

Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ele geçen verilerden Levant Bölgesi'nde yer alan Tell Açana'nın (Alalakh) Orta Tunç Çağı'nda Kültepe-Kaniş başta olmak üzere Orta Anadolu krallıklarıyla olan ticari münasebetlerinin varlığı anlaşılmaktadır. Tell Açana kralı Yarım-Lim Dönemi'ne (MÖ 1780-1765) tarihlendirilen VII. tabakada ortaya çıkarılan tapınakta metal, değerli taşlar, seramikler ve fildişinden yapılmış çeşitli eşyalar ile Yakın Doğu'nun farklı coğrafyalarından gelen ticari emtialara ulaşılmıştır. Burada ele geçen fildişi bulgulara bakıldığında, bunların büyük bir kısmı kakma parçaları, fildişi tarak parçaları ve yumurta biçimli tanımlanamayan bir obje oluşturmaktadır. Söz konusu tabakada bulunan tapınağın 48/3 numaralı odasında birkaç fildişi kakma parçası ile 48/4 numaralı odasında da çok sayıda oyulmuş fildişi nesnelere bulunmuştur. Bunun yanı sıra aynı yapı katına dahil olan saray yapısında da mobilya kakmacılığında kullanıldığı

²⁷⁶ E. Deniz, Acemhöyük Saray Kazılarında Çıkan..., s. 90-91.

²⁷⁷ Hamza Ekmen, "Yaşam ve Ölüm: Acemhöyük-Arıbaş Mezarlığı'nda Gündelik Yaşama İlişkin Veriler", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 166, 2021, s. 84-93.

anlaşılan çok sayıda fildişi parçası ele geçmiştir²⁷⁸. Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Alalakh yerleşiminin fildişi ticaret ağının merkezinde yer aldığı düşünülmekte olup bunu da VII. tabakada bulunan saray kompleksine bağlı fildişi deposu olduğu düşünülen yapı katı doğrulamaktadır²⁷⁹. Öte yandan IV. tabakaya ait saray yapısı içerisinde yer alan birbirinden farklı odalarda çeşitli türden objelerle birlikte fildişinden yapılmış taraklar, insan eli şekilli oyma bir parça, kakmacılıkta kullanıldığı anlaşılan birçok fildişi parça, dişi aslan figürü, makyaj kutusu, Mısır Tanrıçası İsis başı ile süslenmiş kozmetik kutu kapağı, asa başı, işlenmiş rozet ile desenli makyaj kutusu kapağı parçası ele geçen fildişi nesne buluntularından başlıcalarıdır²⁸⁰ (**Resim 62**).

Resim 62. Tell Açıana (Alalakh)'da IV. tabakaya ait saray yapısı içerisindeki farklı odalarda bulunan fildişinden yapılmış objeler. (L. Woolley, *age*, Plate LXXVI-LXXVII)

Bunların yanı sıra II. tabakadaki yönetim alanında fildişi üretimine dair kanıtlar da mevcuttur. Bu katmanda kollarını iki yana açmış, ayakta duran çıplak bir fildişi kadın heykelciği Mısır tarzını yansıtmaktadır. Yine fildişinden yapılmış bir diğer çıplak kadın figürünün duruş ve biçim itibarıyla Mısır etkisi taşıdığı, saç şeklinin de daha çok Hitit karakteristik özelliklerini barındırdığı belirtilmiştir. Bunlara ilave olarak, adı geçen yapı içerisinde fildişinden yapılmış iki ceylan başı ile levha şeklinde çeşitli nesnelere ortaya çıkarılmıştır²⁸¹. Ayrıca Hint Fili'ne (*Elephas maximus indicus*) ait 1.6 m'lik beş büyük diş²⁸² VII. tabakadaki sarayın 11. numaralı odasında bulunmuştur (**Resim 63**). Yine VIII.

²⁷⁸ K. Aslihan Yener, "The Anatolian Middle Bronze Age Kingdoms and Alalakh: Mukish, Kanesh and Trade", *Anatolian Studies*, Vol. 57, 2007, p. 153.

²⁷⁹ D. L. Stein, "Alalakh", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol I, New York, 1997, p. 58.

²⁸⁰ Leonard Woolley, *Alalakh An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949*, Oxford University Press, London, 1955, p. 119-126.

²⁸¹ L. Woolley, *age*, p. 289-292; Sir Leonard Woolley, "Excavations at Atchana-Alalakh, 1939", *The Antiquaries Journal*, Vol. XXVIII, No.1,2, 1948, p. 14.

²⁸² Dominique Collon, "Ivory", *Iraq*, Vol.39, No.2, 1977, p. 222.

tabakada üzerinde testere izleri bulunan bir fil kemiği, IV. tabakadaki 21 ve 22 nolu odada bir alt çene ve II. tabakada yer alan kişisel evde bir alt çene kemiğinin tespiti Hint Fili'nin bir başka kanıtını oluşturmaktadır²⁸³. Bununla birlikte Alalakh'ın saray zenginliğini yansıtan birkaç tablette de fildişinden bahsedilmektedir. Nitekim Orta Tunç Çağı'na tarihlenen VII. tabakanın saray kısmında bulunan ve boyları yaklaşık 1.6 m olan fildişleri ve fildişi işçiliğine işaret eden atölyelerin varlığı, kentin bu ustalık gerektiren zanaat üzerinde etkin bir role sahip olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Woolley tarafından yapılan ilk kazılarda ele geçirilen çok sayıdaki fildişi işlemler, Kültepe ve Acemhöyük gibi o dönemde Anadolu'nun önemli ticaret merkezlerinde bulunan fildişi işlemleriyle de ortak üsluplar taşımaktadır²⁸⁴. Bu nedenle Suriye ve Anadolu coğrafyasını birbirine bağlayan geçit noktası üzerinde yer alan kentin, Anadolu'ya gerek işlenmiş gerekse ham fildişi ticareti yapılan önemli bir yerleşke olduğu düşünülmektedir.

Resim 63. Hatay Arkeoloji Müzesi deposunda bulunan Hint Fili dişleri, (K. A. Yener, agm, şek.1.)

4.3. Anadolu'da Hitit Devleti Dönemi'nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti

Hitit Devlet Arşivleri'ne ait çivi yazılı belgelerden, fildişinden çeşitli objelerin yapıldığı ve mobilyacılıkta kakma olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar genel olarak tarak ve tokalar, makyaj aletleri, yün tarakları, mobilya aksamaları, müzik aletleri ile çeşitli figürinlerdir. Fakat Hititçe çivi yazılı belgelerde bahsedilen fildişi kullanımı ile ilgili az sayıda obje bulunmuştur²⁸⁵. Gerçekten çivi yazılı belgelerde bahsi geçen fildişi kullanımına dair bilgiler ile ele geçen buluntular arasında tutarsızlık söz konusudur. Buna

²⁸³ K. A. Yener, *The Anatolian Middle Bronze Age...*, p. 153-154.

²⁸⁴ Murat Akar, "Krallar ve Tüccarlar Kenti Alalakh", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S.33, 2013, s. 89.

²⁸⁵ Nimet Özgüç, "Seçkin Sanat Eserleri...", s. 498; H. G. Güterbock, agm, p. 1-17

mukabil Anadolu'nun Hitit Dönemi yerleşimlerindeki arkeolojik çalışmalar göz önüne alındığında bu durumun değişiklik gösterebileceği düşünülmektedir.

Bunların yanı sıra Anadolu'ya dışarıdan ithal edilmiş olan fildişi, çivi yazılı belgelerde Sumerce *ZÚ.AM.SI* ve Hititçe *lahpa*²⁸⁶ terimleriyle ifade edilmektedir. Yine belgelerden fildişi hammaddesinin çoğunlukla kült eşyaları yani dini objelerin yapımında kullandığı anlaşılmaktadır²⁸⁷.

4.3.1.1. Hattuša (Boğazkale) Yerleşiminde Fildişi Kullanımı

Hattuša'da bulunan fildişi eserler içerisinde Dağ Tanrısı Heykelciği en önemlilerindendir (**Resim 64**). Figürin, Mezopotamya stilinde olup sivri başlığa ve boynuza sahiptir. Ayrıca göğüs hizasında elleri birleşmiş, dağ sembolleri olan pullu uzun giysisi, iri kulakları, uzun sakalıyla, Hititler'e özgü Dağ Tanrısını tasvir etmektedir. Değişik bir biçem yansıtan bu fildişi figürün, yabancı bir sanatçı tarafından yerel işçilikte yapılmış olduğu izlenimini vermektedir²⁸⁸. Nitekim adı geçen Dağ Tanrısı figürünü, kral III. Hattušili ve Hurri kökenli eşi Puduhepa Dönemi'ne tarihlendirilmektedir²⁸⁹.

Resim 64. Hattuša-Boğazkale fildişinden yapılmış Dağ Tanrısı heykelciği, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi (A. M. Darga, *age*, s.110.)

Öte yandan Hattuša kazılarında, Sarıkale'nin doğusundaki Tapınak VII'de fildişi dans eden bir savaş tanrısı figürünü ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu figürünün Yerkapı sfenksleriyle hayli benzerlik gösterdiği belirtilmektedir²⁹⁰ (**Resim 65 a**). Yine Hattuša'da

²⁸⁶ H. G. Güterbock, agm, p. 1.; A. Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1992, s. 110.

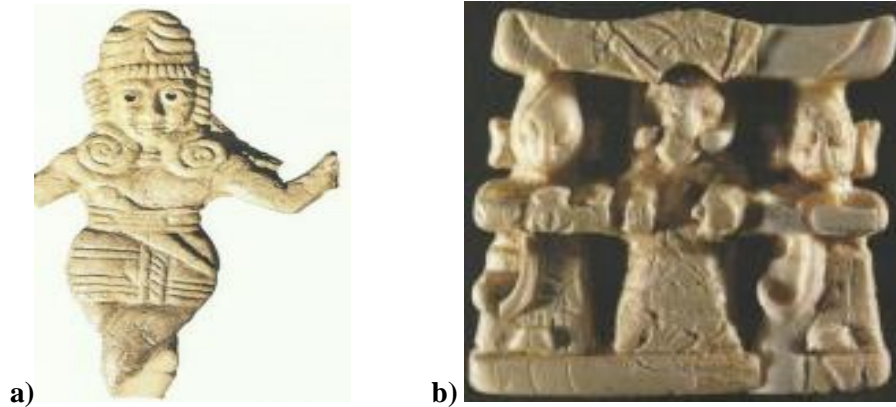
²⁸⁷ A. M. Darga, *age*, s. 110.

²⁸⁸ A. M. Darga, *age*, s. 110.

²⁸⁹ Tallay Ornan, *The Triumph of the Symbol*, Academic Press Fribourg, Göttingen 2005, p. 40.

²⁹⁰ Peter Neve, "Boğazköy-Hattuša 1982 Çalışma Mevsimi Sonuçları", *V. KST*, Ankara 1984, s. 145.

oldukça kötü vaziyette bulunmuş küçük boyutlu bir fildişi disk, Hititler Dönemi fildişi işlemeciliğinde ulaşılan yetkinliği göstermektedir. Söz konusu diskin 4,6 cm olan orta kısmı, ince iki pervazla bir daire şeklinde ayrılmış ve burada başı arkasına dönük bir sfenks motifi tasvir edilmiştir. Bununla birlikte dıştaki çemberin kenarında ise altı hayvan şeklinde olan karışık yaratık tasvirleri oyma tekniği kullanılarak oluşturulmuştur. Burada tasvir edilen hayvanlar aslan, dağ keçisi, kanatlı aslan ile sfenks figürinleridir²⁹¹. Ayrıca 20 nolu tapınak alanında ele geçen fildişinden “üçlü tanrı grubu” adı verilen figürin ortaya çıkarılmıştır. Bir plaka üzerine işlenmiş olan ve kanatlı güneş kursu altında üç tanrı figürünü (ortada Hititlerin Fırtına Tanrısı Teşup ile yanındakiler ise kutsal Nerik ve Zippalanda kentlerinin Fırtına Tanrısı olduğu bilinen oğulları) yan yana bir kaide üzerinde durmaktadır²⁹² (**Resim 65 b**). Bu üç figürlü pandantifin konu ve kompozisyon şeması açısından benzeri Ugarit’te de bulunmuştur²⁹³. Buradan hareketle toplumsal hayata dair benzerliklerin sanatsal alanda da kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bin tanrılı halk olarak da bilinen Hititler’in kozmopolit bir yapıya sahip oldukları görülmektedir.

Resim 65. a) Hattuşa-Boğazkale Tapınak VII’de fildişinden yapılmış dans eden bir savaşçı Tanrı figürünü (Jürgen Seeher, *Hattuşa Rehberi: Hitit Başkentinde Bir Gün*, Ege Yayınları, İstanbul 2002. s. 168.) **b)** Hattuşa-Boğazkale fildişinden yapılmış üçlü tanrı grubu levha (N. Özgüç, agm, s. 499.)

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Hattuşa’da, Güney Şehir’deki tapınakların olduğu alan içerisindeki evde fildişinden yapılmış minyatür bir levha keşfedilmiştir. Bu levha

²⁹¹ A. M. Darga, *age*, s. 110.

²⁹² R. Akarsu, agm, s. 136.

²⁹³ Kutlu Emre, “Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, (Ed. W. Jacob), Kunst-und Ausstellungshalle, Bonn 2002, s. 491.

üzerinde, kabartma tekniği kullanılarak işlenmiş başı geriye dönük bir dağ keçisi, doğal yaşam alanı olan dağlık ve ormanlık bir alan içerisindeymiş izlenimi verecek şekilde resmedilmiştir²⁹⁴. Bununla birlikte aynı alana dahil olan 21 no'lu ev içerisinde arslan ayakları ve bitki tasvirleri ile dekore edilmiş fildişinden bir mühür ele geçmiştir²⁹⁵.

Öte yandan çoğunlukla kutsal nesnelerin ve tanrı-tanrıça figürlerinin yapımında kullanıldığı görülen fildişinin Prehistorik Çağ'dan itibaren delici ve kesici alet saplarının yapımında da tercih edildiği bilinmektedir. Bu bağlamda Hattuşa'da Aslanlı Kapı'nın yaklaşık 750 m. güneybatısında yol yapımı sırasında tesadüfen bulunan bronzdan yapılmış kılıç dikkat çekmektedir. Söz konusu eser hakkında incelemeler yapan Ahmet Ünal, buluntunun döküm tekniğiyle bıçak kısmından geriye doğru kabzayı kavrayacak şekilde üretildiğini belirtmektedir. Adı geçen buluntunun kabza kısmına dair somut delil olmasa da bunun bir adak kılıcı olduğu ve kabzasının fildişi veya kemikten yapılma ihtimalini üzerinde durulmaktadır²⁹⁶. Nitekim Yakın Doğu'da Son Bronz ve Demir Çağı'nda ticaretinin yoğun olarak yapıldığı bilinen ve özellikle saray mobilyaları ile kültür eşya yapımında ilk sıralarda yer aldığı görülen fildişinin, söz konusu kılıcın kabzasının yapımında da kullanılmış olması muhtemeldir.

Tüm bunların yanı sıra Hattuşa'da Andreas Schachner başkanlığındaki son dönem kazılarında üzerinde sfenks ve aslan tasviri bulunan mobilya aksesuarı olduğu düşünülen yaklaşık 2800 yıllık fildişi bir plak ele geçirilmiştir. Adı geçen fildişi objenin ebatlarına bakıldığında, 30 cm uzunluğunda ve 10 cm genişliğinde olduğu saptanmıştır. Ele geçen buluntunun her iki ucunun kırık olduğu ifade edilirken, devamının bulunabileceği tahmin edilmektedir. Yine eserde parlak zemin üzerinde sfenks ve aslan figürlerinin yanı sıra hayat ağacı olarak yorumlanan palmiye motiflerinin yer aldığı görülmektedir²⁹⁷ (**Resim 66**). Eski Yakın Doğu toplumlarına ait sanat eserlerinde sıkça işlenen betimlere sahip Demir Çağı'nın ortalarına tarihlenen bu eserin Hattuşa'da bulunması ayrıca dikkat çekmektedir. Nitekim Orta Anadolu'da söz konusu dönemde siyasi istikrar boşluğunun yaşandığı bilinmekte olup bu objenin Hitit Devleti başkentinin akıbetiyle ilgili ek bilgilere ulaşılmasını sağlayacağı düşünülmektedir.

²⁹⁴ Peter Neve, "Boğazköy-Hattuşa 1985 Kazı Mevsiminin Sonuçları", *VIII. KST*, C. I, Ankara 1987, s. 234.

²⁹⁵ A. M. Darga, *age*, s. 111.

²⁹⁶ Ahmet Ünal, Ahmet Ertekin, İsmet Ediz, "1991'de Bogazköy-Hattuşa'da Bulunan Hitit Kılıcı ve Üzerindeki Akadca Adak Yazıtı", *Müze-Müuseum*, S. 4, Ankara 1991, s. 47-48.

²⁹⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/kultur/hattusa-antik-kentinde-fil-disinden-yapilmis-2-bin-800-yillik-susleme-parcasi-bulundu/3052400> (Erişim Tarihi: 13.11.2023)

Resim 66. Hattuša'da yaklaşık 2800 yıllık olduğu tahmin edilen fildişinden yapılmış üzerinde sfenks ve aslan tasviri bulunan mobilya aksesuarı. (<https://www.aa.com.tr>, Erişim Tarihi: 13.11.2023)

4.3.1.2. Alacahöyük (Alaca) Yerleşiminde Fildişi Kullanımı

Ankara'nın 160 km doğusunda, Boğazkale'nin 25 km kuzeyinde yer alan Alacahöyük, Tunç Çağı ve Hitit Dönemi'nde Anadolu'nun önemli bir kült ve sanat merkezi durumundadır. İlk Tunç Çağı'nı sona erdiren tabaka üzerine kurulmuş en eski Hitit yerleşim katında fildişinden yapılmış dizleri üzerine çökmüş insan figürinine rastlanmıştır²⁹⁸ (**Resim 67**). Ayrıca Alacahöyük'ten gelen bir başka fildişi eser ise bir mobilyaya monte edilen üç fildişi levha üzerinde aynı biçimde aslan üzerine oturmuş kadın tasviridir. Mısır'ın aslan başlı tanrıçasının (Sekhmet) Anadolu versiyonu olarak düşünülen bu hibrit yaratığın, elinde tuttuğu yılan, yeni doğmuş bebeklerin ve lohusaların düşmanı Lamaştı'nun temsili olabileceği düşünülmektedir. Yine Alacahöyük'ten gelen bir başka fildişi örnek ise boğa-adam figürinidir. Boynuzsuz başlığı, göğsüne kadar inen iki Hathor buklesi, sakalsız olması ve ellerini göğüs hizasında tutması ile Anadolu'nun diğer boğa-adam motiflerinden ayrılmaktadır²⁹⁹. Söz konusu buluntulardan da anlaşılacağı üzere Anadolu sanat anlayışında çok renklilik görülmektedir. Burada özellikle hibrit varlıklar ile apotropaik özellikler içeren tasvirlerin benzerleri Eski Yakın Doğu toplumlarının geneline yayılmış durumdadır. Hatta bunun günümüze kadar çeşitli şekillerde uygulanana geldiğini görmek mümkündür.

²⁹⁸ Tahsin Özgüç, "Alaca Höyük-İmparatorluğun Çekirdek Bölgesinde Bir Kült Merkezi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, (Ed. W. Jacob), Kunst-und Ausstellungshalle, Bonn 2002, s. 468.

²⁹⁹ Nimet Özgüç, "Seçkin Sanat Eserleri...", s. 498.

Resim 67. Alacahöyük'te (Alaca) Eski Hitit Dönemi yerleşim katında fildişiinden yapılmış dizleri üzerine çökmüş insan figürünü. (Önder Bilgi, *Anadolu'da İnsan Görüntüleri 'Klasik Çağ Öncesi'*, Aygaz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 390.)

Tüm bunlarla birlikte Hititler'in fildişi işçiliğini yerli atölyelerinde devam ettirdikleri çivi yazılı metinlerinden ve az sayıda da olsa ele geçen arkeolojik eserlerden anlaşılmaktadır³⁰⁰. Nitekim hem yazılı hem de arkeolojik veriler fildişi işlemeciliğinin tanımlanmasında oldukça önemli bir role sahiptir. Fakat bu döneme ait fildişi eserler hakkındaki bilgilerimiz sınırlı kalmaktadır. Ayrıca Anadolu'nun bir diğer toplumu olan Hurrilerin de kendilerine özgü yetenekleriyle fildişi işlemeciliği yaptıkları ve bu konuda Hititleri etkiledikleri belirtilmektedir³⁰¹. Buradan da anlaşılacağı üzere Hurrilerin sosyokültürel alanda olduğu gibi fildişi sanatında da Hititlere tesir ettiklerini görmek mümkündür.

4.4. Geç Hitit Beylikleri Dönemi'nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti

Yaklaşık beş asır kadar devam eden Hitit Devleti, MÖ 1200 yıllarında Egeli Kavimler'in istilası ve kuraklık gibi birtakım nedenlerden dolayı son bulmuştur. Hititlerden geriye kalan bakiyelerin ise özellikle Güneydoğu Anadolu'da ve kısmen Kuzey Suriye'de kurulmuş olan Geç Hitit Beylikleri'ne katıldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim sayıları dokuzu bulan bu yerel krallıklar; Gaziantep dolaylarındaki Kargamış ve Sam'al; Antakya ve Amuk Ovası'nda kurulan Pattina (Unqi); Kahramanmaraş dolaylarındaki Gurgum; Malatya ve çevresinde Melid; Adıyaman dolaylarında Kummu; Çukurova ve kuzeyinde Que ve Hilakku; Kapadokya dolaylarındaki Tabal'dır. Ayrıca bunların yayılım alanını kabaca tanımlamak gerekirse: Tuz Gölü'nden Akdeniz'e kadar

³⁰⁰ T. Özgüç, *Kültepe: Kaniş/Neşa...*, s. 207. ; M. Darga, *age*, s. 112.

³⁰¹ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 96.

güney doğrultusunda çekilecek bir çizgi batı sınırını oluşturur. Kuzey sınırı ise Tuz Gölü'nden Malatya'ya kadar doğu yönünde çizilecek bir çizgidir. Bölgenin doğu sınırı ise Malatya'dan güneye, Kargamış'a kadar çizilecek bir çizgi ile belirlemek mümkündür.

4.4.1.1. Melid (Arslantepe) Yerleşiminde Fildişi Kullanımı

Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de MÖ 1. binyılın ilk yüzyılları, çeşitli özellikler ve üsluplarla karakterize edilen çok sayıda sanat merkezinin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Son Tunç Çağı krallıklarının küllerinden yeniden doğan Yeni Hitit Beylikleri, bölgesel otoritelerinin kademeli olarak güçlenmesi ve kültürlerarası iletişimin artması sonucunda MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda siyasi ve sosyal manada zirveye ulaşmışlardır. Bu durum rekabet ve çatışmalara yol açarken, aynı zamanda karşılıklı kültürel etkileşimi de beraberinde getirmiştir³⁰².

Malatya'nın kuzeydoğusunda yer alan Arslantepe Höyüğü'nde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde MÖ 5. binyıldan 1. binyıla kadar kesintisiz yerleşimin olduğu tabakalar tespit edilmiştir. Bu çalışmalar burada sosyal, siyasi ve ekonomik değişim süreçlerinin yanı sıra kültürler arası etkileşimlerin meydana geldiğini de ortaya koymaktadır. Söz konusu yerleşim yeri konum itibariyle merkezi bir alanda bulunmakta, bu nedenle Eski Yakın Doğu'nun bölgeler arası siyasi ilişkiler ağı içerisinde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir³⁰³. Nitekim Yeni Hitit Beylikleri'nden olan Melid Krallığı'nın başkenti olan Arslantepe, Levant krallıklarının yanı sıra Phrygia, Urartu ve Asur devletlerinin de geçiş güzergahı üzerinde bulunmakta olup uluslararası ilişkilerin içerisinde bulunmaktadır³⁰⁴. Bu ilişkiler kültür sentezi olan sanat eserleri ve lüks tüketim malları üzerinde açık bir biçimde görülmektedir. Nitekim Arslantepe, Levant, Asur, Hitit, Mısır ve Ege bileşenlerinden oluşan karma motifler sahnesinin resmini sunmaktadır.

Arslantepe'deki Demir Çağı tabakalarında Roma Sapienza Üniversitesi'ndeki kazı ekibinin yürütmüş olduğu çalışmalar sonucunda yeni bulgulara ulaşılmıştır. Özellikle 2016 yılında yapılan kazılar esnasında “parlak hurma yaprağı” olarak

³⁰² S. Mazzoni, “Arts and Cross-Cultural Communication in the Early 1st Millennium: The Syro-Anatolian Contact”, *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia. Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31-June 1 2010*, (Ed. K. A. Yener Peeters), Leuven-Paris-Walpole 2013, p. 466-469.

³⁰³ Marcella Frangipane, Federico Manuelli, Cristiano Vignola, “Arslantepe, Malatya: Recent Discoveries In The 2015 And 2016 Seasons”, *The Archaeology Of Anatolia: Recent Discoveries (Vol. II, 2015-2016)*, (Eds. S.R., Steadman, G. McMahon), Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2017, p. 66.

³⁰⁴ Trevor Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms A Political and Military History*, Oxford University Press, New York 2012, p. 181-192.

adlandırılan ekole ait bir levha gün yüzüne çıkarılmıştır. MÖ 9. yüzyıl sonu ile 8. yüzyıl başına tarihlenen bu fildişi panel 8,1 cm uzunluğunda, 4,3 cm yüksekliğinde ve 0,5 cm kalınlığa sahip dikdörtgen şeklindedir. Çok hafif bir eğriliği olan levhanın, fildişinin en geri kısmından çıkarılan parçadan üretilmiş olması muhtemeldir. Bunların yanı sıra plağın ön yüzünde kabartma tekniğiyle oyulmuş iki adet dağ keçisi formu ortadaki ağaca bakar vaziyette betimlenmiştir. Dört tarafından yaklaşık 0,4 cm genişliğinde bir bordürle çerçevelenmiş olan panelin üst, alt ve sağ kısmı derin yivle detaylandırılırken, hafif oranda zarar görmüş sol tarafında ise yivin olmadığı görülmektedir. Bu durum, işlenmiş fildişi levhanın yanına yerleştirilmiş benzer bir levhanın da olabileceğini akla getirmektedir. Aşağıdaki görselden de anlaşılacağı üzere bu levhanın ya bir mobilya dekorasyon parçası veyahut kozmetik kutulara monte edilen aksesuarlardan olduğu düşünülmektedir³⁰⁵ (**Resim 68**).

Resim 68. Yeni Hitit Beylikleri Dönemi, Melid (Arslantepe)'de bulunan “parlak hurma yaprağı” ekollü fildişinden yapılmış plak. (F. Manuelli, H. Pittman, agm, p.145.)

Arslantepe levhasındaki hayvanların sırtı boyunca uzanan çentikli çizgi ve girintili çıkıntılı olan işaretler bu fildişinin “parlak hurma yaprağı” ekolüne ait olduğunu göstermektedir. Ayrıca levhayı farklı kılan bazı özellikler de bulunmaktadır. Bunların ilki boyun ve omuzlarında belirgin geniş çizgiler barındıran biçimlendirmelerdir. Bunlar adı geçen modelin diğer örneklerinde görülmemektedir. Ayrıca bu hayvan gövdeleri üzerindeki çizgisel stiller ve desenler ekolün diğer örneklerinden çok daha kapsamlıdır.

³⁰⁵ Federico Manuelli, Holl Pittman, “A ‘Flame and Frond’ Ivory Plaque from the Neo-Hittite Excavations at Arslantepe/Melid. Regionalisms and Communities in Iron Age Anatolia”, *Origini Prehistory and Protohistory of Ancient Civilizations*, Vol. XLI, No. 1, 2018, p. 139-146.; Ayrıntılı Bilgi İçin Bakınız. M. Frangipane, F. Manuelli, C. Vignola, agm, p. 66-92.

Bununla birlikte sanat alanında çizgisel detayların yoğun kullanımına dair diğer bir örnek erken dönem Tell Halaf kabartmaları üzerinde bulunmaktadır. Nitekim Arslantepe’de bulunan bu fildişi levhanın, erken dönem Tell Halaf kabartmalarıyla yakın benzerliği, bunun Kuzey Suriye stilinde yapılmış olduğunun kanıtı olarak görülmektedir³⁰⁶.

Ayrıca belirtilen dönemde Arslantepe’de taşınabilir lüks eşyaların varlığı çok sınırlı olmakla birlikte yalnızca birkaç kayda değer eser tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde Suriye’nin Hama antik kenti mezarlık alanında benzeri bulunan topuz biçimli küçük fildişi obje de ele geçenler arasındadır³⁰⁷.

4.4.1.2. Sam’al (Zincirli) Yerleşiminde Fildişi Kullanımı

Eski Mısır kraliyet rölyefleri ve mezar duvar resimlerinin yanı sıra MÖ 9.-8. yüzyıllardan kalma fil tasvirlerine arkeolojik kazıların yürütüldüğü Tell Halaf ve Zincirli gibi yerleşimlerin saray yapılarında ulaşılmıştır. Özellikle Geç Hitit Beylikleri’nden birisi olan Gaziantep ili İslâhiye ilçesinin kuzeyinde yer alan Sam’al’da MÖ 8. yüzyıldan kalma vazo parçaları ile kil panolar üzerine binek filleri ve fil güden çoban betimlerinin de nakşedildiği görülmektedir. Aynı zamanda Zincirli yerleşim yerinde yapılan çalışmalar esnasında fildişleri ile fillere ait zooarkeolojik kalıntılara rastlanmıştır. Burada ele geçen görsel ve arkeolojik kalıntılardan hareketle bu coğrafyada söz konusu dönemde fillerin yaşamakta olduğu bilgisine ulaşılmıştır³⁰⁸.

Bununla birlikte Zincirli yerleşim yerinin merkezinde yapılan arkeolojik kazılarda mobilya aksamına ait olduğu anlaşılan çeşitli şekillerde fildişinden yapılmış obje parçaları ele geçirilmiştir. Bunlar içerisinde Kilamuwa Sarayı başta olmak üzere J Sarayı ve L Binası içerisinde yürütülen çalışmaların yanı sıra üç farklı yerde fildişi ile süslenmiş birbirinden farklı ebatlarda, mobilyalara ait olduğu düşünülen nesnelere ortaya çıkarılmıştır. Buluntular arasında L Binası’nda ele geçen üç fildişi bloğun üzeri oyma süslemeli olup arkasında bir kaideye tutturulmak için yapıldığı düşünülen düzeneklerin varlığı görülmektedir³⁰⁹. Zincirli yerleşim yerinin çeşitli yapı komplekslerinde ele geçen fildişi bulguların dağılımlarına bakıldığında bunların hangi amaçla tasarlandıklarını anlamak mümkündür.

³⁰⁶ Winfried Ortmann, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 8, Habelt, Bonn 1971, p. 119-129.

³⁰⁷ F. Manuelli, H. Pittman, agm, p. 154.

³⁰⁸ R. D. Barnett, *Ancient Ivories in the Middle East...*, p. 6-7.

³⁰⁹ Claudia Gruber, *Möbeldekor aus Elfenbein Zur Rekonstruktion von Schnitzverzierungen an altorientalischen Möbeln*, Universität München, München 2004, p. 130.

Öte yandan Zincirli Saray K ek yapısına bağlı ana odanın dar kenarında, ocak yerinin önünde, kil bir seki, bunun da yanında, tahtaya çakılmış etkisi uyandıran, fildişinden üretilmiş insan yüzü kalıntıları bulunmuştur. Bu kalıntıların bir taht koltuğunun kakmaları olduğu düşünülmüştür. Bir diğer önemli detay ise ana odanın duvarları ile ön geçidin tümüyle tahta kaplamalı olduklarını gösteren duvar buluntularının olmasıdır³¹⁰. Nitekim bu ahşap panellerin üzerinin fildişi kakmacılık yöntemi ile kaplandığı ve aynı zamanda değerli taş, altın, gümüş gibi metallerle donatıldığını söylemek mümkündür. Çünkü söz konusu dönem kralları ile seçkin kişilerin prestij göstergesi olan bu emtialarla saray veya ev eşyalarını dekore ettikleri bilinmektedir.

4.5. Urartu Devleti'nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti

Assur yazılı kaynaklarında “Uruatri” olarak geçen ve MÖ 1273 yılında tarih sahnesine çıkan Urartular, batıda Fırat Nehri'nden doğuda İran Azerbaycan'ına, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras Nehri Vadisi'nden güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü'nün güneyine kadar uzanan geniş bir coğrafyaya egemen olan Demir Çağı'nda Yakın Doğu'nun büyük devletlerinden biridir. Krallığın çekirdek bölgesi bugünkü Van Kalesi ve çevresi olduğu için Urartu Krallığı'na zaman zaman “Van Krallığı” da denilmektedir³¹¹. Nitekim doğal bir kale görünümünde olan moderin Van kenti büyük bir başkentin kurulması ve gelişmesi için tüm koşullara sahiptir. Ek olarak Urartu yerleşimleri günümüz Doğu Anadolu Bölgesi başta olmak üzere Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan, İran ve Irak topraklarına kadar yayılmıştır

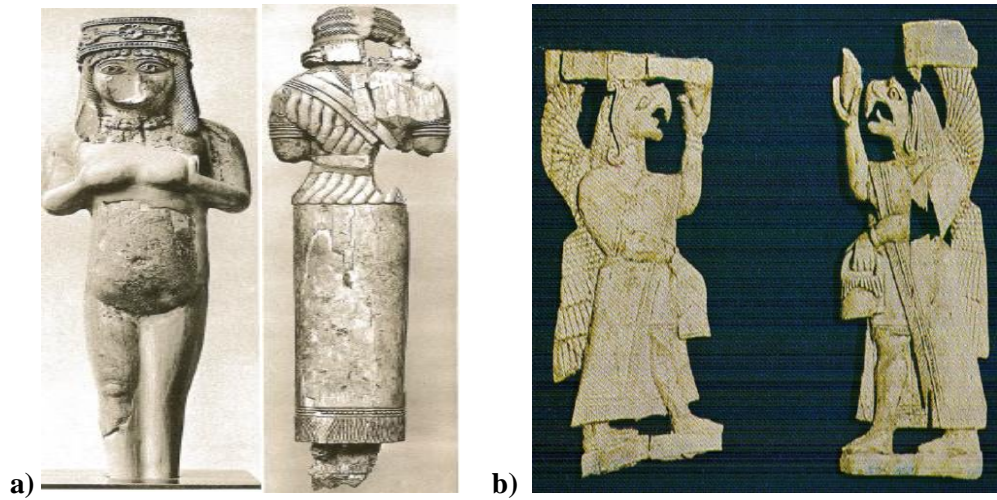
Bununla birlikte Urartuların maden işlemeciliğinin yanı sıra mobilya aksesuarları üretimine oldukça özenli ürünler ortaya koyarak ustalıklarını kanıtladıkları bilinmektedir. Zira Urartuların mobilya aksesuarı imalatında kullandıkları nesnelere başında fildişi maddesi ilk sıralarda gelmektedir. Özellikle Kuzey Suriye'den yarı mamul halde alınan fildişlerinin ustaca işlenerek hem ülke içinde hem de ülke dışında satıldığı bilinmektedir. Van il sınırları içerisinde yer alan Toprakkale ve Erzincan Ovası'nın doğusunda bulunan Altıntepe'de ortaya çıkarılan mamul fildişi objelerden insan gövdeli grifon kabartmaları ile kadın ve erkek figürinleri, Urartuların bu sanat dalında köklü bir geleneğe sahip Suriye Stili'nin etkisinde kaldıklarını göstermektedir. Urartu Devleti'nin baş tanrısı Haldi'ye adanan kült eşyaları arasında yer alan fildişinden yapılmış bu tarz emtialara

³¹⁰ Rudolf Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, (Çev. Beral Madra), TTKY, Ankara 1985, s. 424.

³¹¹ Urartuların tarihi ve coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Pınar Pınarcık, “Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S. 2, 2012, s. 459-482.

kutsal mekanlarda yürütülen arkeolojik kazılarda ulaşılmaktadır. Yine bu tür nesnelere mobilyaların süslemesinde veya dini ritüellerde kullanılmak için üretildiği düşünülmektedir. Nitekim grifon gibi karışık formda yapılmış fildişi objelerin benzerlerinin Asur kutsal alanları ve saray yapılarında yer alan mobilyaları da süslediği anlaşılmaktadır. Söz konusu fildişi grifona ayrıntılı olarak bakıldığında stilistik açıdan bölgeye özgü olduğu yani Urartu'nun (Altın-tepe, Toprakkale gibi) yerel atölyelerinde üretildiği görülmektedir. Ayrıca sırtı dönük erkek figürünü ile çıplak kadın formu fildişi emtihanın da kraliyet mobilyalarında kullanılan aksesuarlardan biri olduğu tahmin edilmektedir (**Resim 69 a**). Çıplak kadın formu fildişi nesnenin kendine has bir stille üretilmiş olduğu ve göz çukurlarında Mısır Mavisini olarak ifade edilen maddeden yapılmış kakma kalıntılarının bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte görseldeki fildişi objelerin Eski Yakın Doğu'nun diğer üretim merkezlerinde ortaya çıkarılan fildişinden yapılmış objelerle stilistik açıdan benzerlikler taşıdıkları anlaşılmaktadır. Geriye doğru çekik iri gözler ve kıvrıkcık saç ile kahküller bu stilin en belirgin özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda kadın figürünün başındaki gösterişli tacı ve boğazındaki kolyesi de dönemin popüler takılarını göstermesi açısından oldukça dikkat çekmektedir. Tüm bunların yanı sıra söz konusu bu nesnelere yerel atölyelerde üretildikleri yönünde güçlü iddialar da mevcuttur. Fakat Urartuların bu sanat dalında köklü bir geleneğe sahip Suriye Stili'nin etkisinde kaldıkları bariz bir şekilde ortadadır. Buna karşın stilistik açıdan Asur ve Suriye bölgesinde ele geçen fildişi sanat eserleriyle olan benzerliklerinden dolayı bunların ithal edilmiş olabilecekleri de düşünülmektedir. Ancak, Yeni Asur Dönemi çivi yazılı belgelerine bakıldığında ise bunların Urartu Devleti'ne ait yerel atölyelerde üretilen fildişi zanaat eserlerinden olduğu bilgisine ulaşılmaktadır³¹².

³¹² Beatrice Andre-Salvini and Mirjo Salvini, "The Myth of Ararat and the Fortresses of Urartu", *Assria to İberia at the Dawn of the Classical Age* (Ed. Joan Aruz, Sarah B. Graff, Yelena Rakic), Yale University Press, London 2015, p. 91-92. ; H. Sağlamtimur, agm, s. 485-486.

Resim 69. a) Altıntepe’de bulunan fildişinden yapılmış kartal başlı ve insan gövdeli grifon kabartmaları. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, s. 112.) **b)** Toprakkale’de bulunan fildişinden yapılmış çıplak kadın ve sırtı dönük erkek heykelciği. (R. D. Barnett, *A Catalogue of the Nimrud Ivories*, The British Museum, London, Levha CXXIX.)

Yukarıdaki resimden de görüldüğü üzere insan gövdeli kanatlı grifonlardan ikisi sağlam, görselde yer almayan diğer figürinin ise belden yukarısı kırıktır. Söz konusu grifonlardan yani belden yukarısı kırık olanın aşağıya sarkan iki kanadı ile uzun elbisesinin kenar ve saçak süslerinin diğerlerinden farklı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca sağlam olan figürinler bereket ritüeli ile ilişkilendirilmektedir. Bununla birlikte sağlam olan figürinlerin başlarındaki helezonlu bukleler Achemhöyük’teki Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’ne ait damga mühürler üzerinde de yer almaktadır. Sırtlarında ikişer kanat bulunan figürinlerin her ikisi de bir elinde çanta, yukarı kaldırdıkları elleriyle de çatıya bağlı olan meyveyi tuttıkları görülmektedir³¹³ (**Resim 69 b**). Bu görseller kutsal ağaç ve yiyeceklerin, grifonlar gibi insanımsı yaratıklar tarafından ulaşabileceğini ve muhtemel doğaüstü güçlerin varlığının o dönemlerde de bilindiğini ortaya koymaktadır.

Öte yandan Urartular’ın MÖ 8. yüzyılın ortalarından itibaren Kuzey Suriye ile yapmış oldukları kültürel münasebetlerin yanı sıra coğrafya üzerine gerçekleştirdikleri askeri seferler neticesinde getirilen tutsaklar arasında fildişi ustalarının da bulunduğu tahmin edilmektedir. Urartular’ın kutsal şehri olarak kabul edilen Musaşir’deki Haldi Tapınağı’nda ele geçen fildişi ganimetlerin yalnızca yerel atölye ürünleri olmadığı, bunların komşu ülkelerden gönderilen fildişinden yapılmış hediyeler olabileceği düşünülmektedir. Nitekim Asurlular tarafından yağma edilen kente elde edilen fildişi

³¹³ T. Özgüç, *age*, s. 39-40.

eserlerin farklı kültürlere ait olduğu görülmektedir. Fakat Urartu Krallığı'nın güneydeki komşusu Asur'un çivi yazılı kaynakları fildişinden işlenmiş çoğu objenin tapınaklara hediye olarak verildiğinden bahsetmektedir. Bununla birlikte Musaşir kentinin yağmalanmasını anlatan Asur kralı II. Sargon'a ait çivi yazılı belgelerde, kentten ve Haldi Tapınağı'ndan alınan ganimetler arasında fildişinden yapılmış asalar, kanepeler, masalar, sebze sepetleri ve fildişi saplı kamalarla beraber toplamda 139 fildişi emtianın adı geçmektedir³¹⁴.

Bunlara ilave olarak Urartular'a ait önemli fildişi buluntularının ele geçtiği yerleşim yerlerinden bir diğeri ise Altıntepe'dir. Söz konusu yerleşim yeri Erzincan Ovası'nın doğusunda Erzurum-Sivas kara yolu üzerinde yer almakta olup Urartu Krallığı'nın kuzeybatı sınırını oluşturmaktadır. 60 m yüksekliğe ve 200 m genişliğe sahip sarp bir tepe üzerinde yer alan Altıntepe'nin keşfi 1938 yılında tesadüfen bir mezar buluntusunun ortaya çıkarılması sonucu gerçekleşmiştir. Nitekim söz konusu yerde 1959 yılında başlayan sistematik kazılar neticesinde Urartular'a ait müstahkem bir şehir olduğu anlaşılmıştır³¹⁵.

Öte yandan Altıntepe'deki fildişi buluntular yerleşim yerinin birbirinden farklı alanlarında ortaya çıkarılmıştır. Şöyle ki söz konusu yerleşime ait mabet yapısının güney galerisindeki girişin yakınında bulunan fildişi eşyalar bunların bir kısmını oluşturmaktadır. Diğer yandan şehrin güneydoğu sırtlarında ova seviyesinden 40 m yükseklikteki alanda keşfedilen mezar yapılarında da işlenmiş fildişi nesnelere ulaşılmıştır. Bunların yanı sıra Urartu Devleti'nin farklı kentlerinde yüksek statülü kişilere ait mezarlarda da çok sayıda farklı türden fildişi objeler bulunmuştur³¹⁶. Altıntepe'de ele geçen fildişi mobilya aksesuar parçalarının çoğunlukla şehrin birbirinden farklı yerlerinde bulunmuş olması kentin yağmalanması esnasında dağılmış olduklarını akla getirmektedir. Nitekim kentin çeşitli noktalarında yürütülen arkeolojik kazılarda ele geçen fildişi objeler etrafa çok fazla yayılmış halde bulunmuşlardır.

Burada bulunan fildişinden işlenmiş eserler Tahsin Özgüç tarafından 10 grup halinde ele alınmıştır. Bunlar;

1-Üç adet kuş başlı adam

2-İkisi sağlam durumda, birinin bazı kısımları ele geçirilebilen aslan heykelleri

³¹⁴ H. Sağlamtimur, agm, s. 486.

³¹⁵ Tahsin Özgüç, *Altıntepe I Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1966, s. 1.

³¹⁶ T. Özgüç, *Altıntepe I*, s. 11.

- 3-Oyma geyik kabartması
- 4-Kakma fildişi işçiliğine ait iki insan yüzü
- 5-Dört palmet plağı
- 6-Kanatlı güneş kurslarına ait üç parça
- 7-Kale modeli
- 8- Mobilyaya ait çeşitli parçalar ve başlıklar
- 9- Kavuşturulmuş iki el ve bir heykelin sol kolu
- 10-Muhtelif eşyaya ait örnekler'dir³¹⁷.

Bunların yanı sıra Yakın Doğu tasvir sanatında sıklıkla temsil edilen kanatlı cin motiflerinin çeşitli şekillerde ve farklı boyutlarda yapıldıkları bilinmektedir. Urartu sanatında çok kullanılan bir tema olan kanatlı cin ve kutsal ağaç motifi, madeni eşyalar üzerine nakşedilmiş olup aynı zamanda fildişinden yapılmış mobilya aksamları üzerinde de görülmektedir. Nitekim Altıntepe'deki prens mezarlarının birisinde ortaya çıkarılan fildişi plaka üzerinde kutsal ağaç motifinin güzel bir örneğine rastlanmıştır³¹⁸. Bunların yanı sıra Urartu sanatında yer alan dini sahnelerin tasviri olarak yorumlayabileceğimiz birtakım betimlemelerin, Asur, Kuzey Suriye veya Fenike sanatı etkisinde oluşturulan kompozisyonlardan olduğu anlaşılmaktadır. Zira grifonlar üzerindeki kıyafetlerin nerede ise tamamının Asur sanatında yer alan elbiselerin benzeri olduğu görülmektedir.

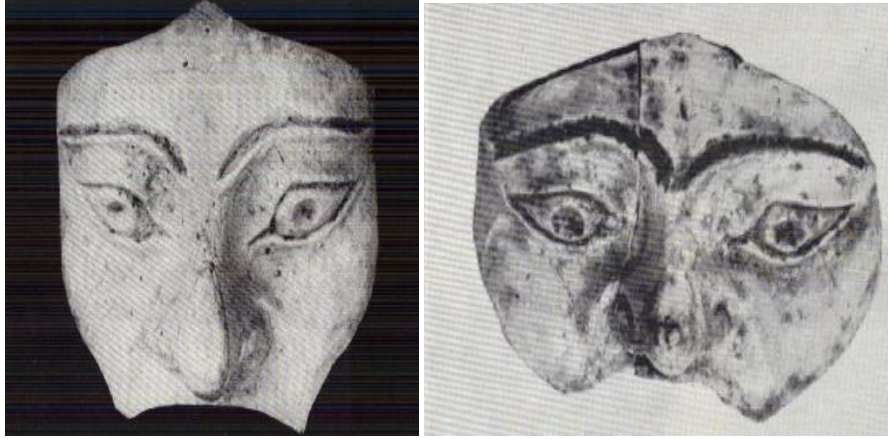
Diğer yandan Urartulardan günümüze ulaşan kakma fildişi işçiliğine ait iki insan yüzü çok iyi işlenmiş olup Altıntepe üslubunu yansıtmaktadır. Bu üslupta gözler ince ve oldukça uzun olup gözbebekleri beyaz, gözyaşı bariz olarak görülmektedir. Kaşlar ise burun köprüsünün yukarısında ve ortasında birleşmektedir. Yüzlerden birinin kontürü hayli köşeli, diğeri ise yuvarlak ve yumuşak hatlıdır. Saçı, kulakları ve yüzünün aşağısı farklı bir malzemeyle yapılmış olmalıdır³¹⁹ (**Resim 70**). Nitekim Altıntepe'de bulunan insan yüzleri, farklı üslupta olmalarına karşın, teknik bakımdan Kuzey Irak'taki Nimrud yakınlarında yer alan Balavat (Imgur-Enlil) Tapınağı'ndaki tanrı veya kral kompozisyonuna oldukça benzemektedir³²⁰.

³¹⁷ Tahsin Özgüç, *Altıntepe II Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, s. 38.

³¹⁸ T. Özgüç, *Altıntepe I*, s. 30.

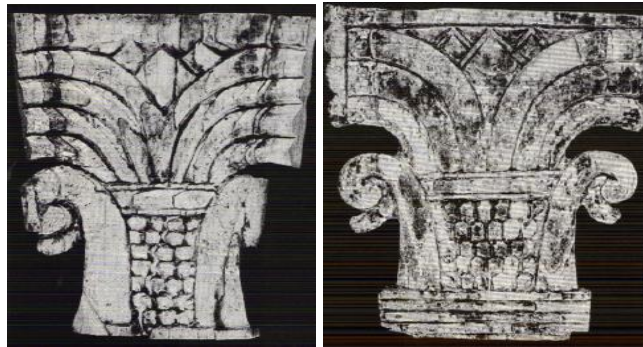
³¹⁹ T. Özgüç, *Altıntepe II*, s. 48.

³²⁰ R. D. Barnett, *Ancient Ivories in the Middle East.*, p. 41.

Resim 70. Altıntepe’de bulunan fildişinden yapılmış insan yüzleri. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, Levha: XLV)

Burada ortaya çıkarılan palmet plağını iki grupta incelemek mümkündür. İlk grup; dört yapraklı, dar ve uzunca gövdeli olup yaprakları arasındaki açıklık derindir. Tepedeki üçgen alan baklava dilimleriyle kapatılmıştır. İkinci grup ise; şekil olarak üçer yapraklı ve yapraklar arasındaki yivleri derin değildir. Kaidesi de dört ufki yivli, tepedeki alan üçgenlerle doldurulmuştur (**Resim 71**). İkinci grubun tam benzerleri Phryglerin başkenti Gordion’da bulunmuştur. Buradan hareketle Urartu tunç kazanlarında görülen motiflerin Gordion’da ortaya çıkarılan objelerde bulunması dikkate alındığında, bu palmetlerin ya Altıntepe civarından Gordion’a gönderildiği ya da her iki şehrin ortak bir kaynaktan getirtmiş olduğunu akıllara getirmektedir³²¹.

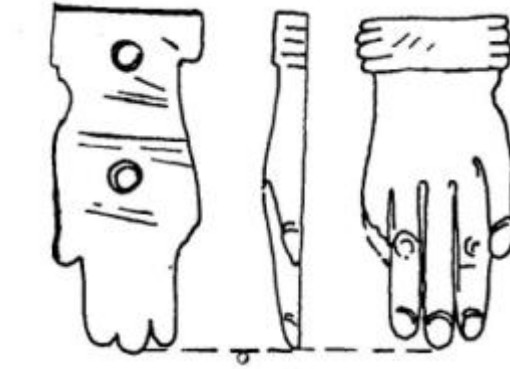

Resim 71. Altıntepe’de bulunan dörder ve üçer yapraklı fildişinden yapılmış palmet plakalar. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, Levha XLVI-1,4)

Tüm bunların yanı sıra Altıntepe’de 1938 yılında köylüler tarafından açılan bir mezar içerisindeki fildişi bulgulara dair henüz bir malumat bulunmamaktadır. Fakat bu

³²¹ T. Özgüç, *Altıntepe II*, s. 49.

mezarın 1960'ta temizliği esnasında fildişinden bir allık kutusunun el biçiminde küçük kapağına rastlanmıştır. Kapağa bakıldığında sağ el birbirine birleşik uzunlamasına yapılmış olup parmaklar da öne doğru uzanmaktadır. Ayrıca tüm detayları dikkatlice işlendiği görülen elin bileğinde ve avuç kısmında üçer milimetre çapında birer delik vardır. Yine el bilek ucundan kırılmış olup dış yüzeyi boyunca tahribat izleri görülmektedir³²² (**Resim 72**). Nitekim bu eser, burada başka fildişi işlenmiş eserlerin de olabileceğine işaret etmektedir. Çünkü ele geçen nesnenin el şeklindeki kapak kısmı bulunmuş olsa da tamamlayan diğer kısım henüz bulunamamıştır. Ayrıca fildişinden yapılmış benzeri kozmetik nesnelerin Eski Yakın Doğu toplumlarında kullanımının yaygın olduğu düşünüldüğünde çeşitli formlarda yapılmış diğer objelere de rastlanma olasılığı vardır.

Resim 72. Küçük el şeklindeki fildişinden yapılmış allık kutusu kapağı. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, s. 55.)

Bununla birlikte Altıntepe’de ortaya çıkarılan üçüncü mezarda birbirinin aynısı olan dört adet stilize “hayat ağacı” motifli levha bulunmuştur. Bunlar üst üste yapılmış çift dallardan müteşekkil olup uçlarında nar ve lotus tomurcukları çıkmaktadır. Yukarısı yuvarlak aşağısı dört girintili simetrik bir düzen halinde işlenen bu fildişi levhaların mobilya ve kozmetik kutuları süsledikleri anlaşılmaktadır³²³ (**Resim 73**). Buradan hareketle çevre toplumların zanaatkarları tarafından sanat eserlerinde sıklıkla işlenen hayat ağacı temasının Urartulu yerli zanaatkarların fildişi işlemeciliği başta olmak üzere diğer sanat eserlerinde en çok tercih ettikleri motiflerden olduğu düşünülmektedir.

³²² T. Özgüç, *Altıntepe II*, s. 55-56.

³²³ T. Özgüç, *Altıntepe II*, s. 56. ; R. Aksu, agm, s. 139.

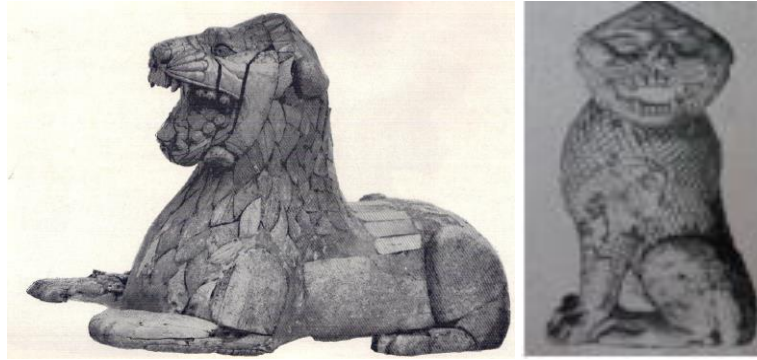

Resim 73. Altıntepe’de bulunan fildişinden yapılmış hayat ağacı motifli levha. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, s. 56.)

Bunun yanı sıra Toprakkale ve Altıntepe’de bulunan insan gövdeli grifon tasvirleri ile Toprakkale’den kadın ve erkek fildişi figürinlerin Urartu sarayında çalışan Suriyeli zanaatkarlar tarafından yapıma ihtimali üzerinde durulmakta olup Altıntepe’de bulunan fildişinden yapılmış yatan veya oturan arslan formlu heykelciklerin ise gerek teknik gerekse biçim yönünden tümüyle Urartulu özellikler taşıdığı görülmektedir³²⁴ (**Resim 74**). Öte yandan Suriye ve Asur Stilleri ile bağlantılı güney atölyesinin yanı sıra, kuzeyde Karmir-Blur’da kısmen bozkır sanatının etkisinde, daha basit işçilik gerektiren eserler üreten farklı bir stile sahip atölyelerin varlığı da söz konusudur. Bununla birlikte Urartu Krallığı Demir Çağı’nın kendine has üsluplarını barındıran fildişi oymacılığında ve ticaretinde Fenike ve Kuzey Suriye’den sonra önemli bir yerinin olduğu da düşünülmektedir.³²⁵ Bunların yanı sıra çoğunlukla Suriye üzerinden Anadolu ile Mezopotamya’ya ihraç edildiği belirtilen yarı mamul fildişlerinin sanat eserleri ve dekorasyon objelerine dönüştürülmesi esnasında zanaatkarları da üslub olarak etkilemiş olabileceği ihtimal dahilindedir.

³²⁴ Esra Alp, “Rethinking: On The Urartian Ivory Artefacts”, *Anadolu Araştırmaları*, S. 20, 2017, p. 135.

³²⁵ H. Sağlamtimur, agm, s. 485-486. ; Veli Sevin, *Başlangıcından Persler’e Kadar Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003, s. 234-235.

Resim 74. Altıntepe’de bulunan fildişinden yapılmış yatan ve oturan arslan formulu heykelcikler. (T. Özgüç, *Altıntepe II*, Levha XXXVIII, XXXIV.)

4.6. Phrygia Devleti’nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti

Herodotos ve Strabon gibi antikçağ yazarlarına göre Makedonyalıların komşuları olan ve Avrupa’da oturdukları sırada Brigler (Brygler) adını taşıyan Phrygler, Makedonya ve Trakya’dan Boğazlar yolu ile Anadolu’ya göç eden Trak boylarından biridir. Asya’ya yani Anadolu’ya geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adları değişerek Phrygia biçimini almıştır. Phrygialıların bu bölgeye gelişlerinin ani bir göç hareketiyle olmadığı uzun bir zaman dilimine yayılarak geliştiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Phrygia Bölgesi, Büyük Phrygia ve Küçük Phrygia (Phrygia Epiktetos) olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Büyük Phrygia, doğuda Kızılırmak Nehri ile Tuz Gölü’ne (Tatta), batıda Denizli yöresine, güneybatıda Antalya/Elmalı Ovası’na kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır. Küçük Phrygia ise günümüzde İç Batı Anadolu ile yukarı Sakarya Vadisi’nde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasında uzanan daha küçük bir coğrafyayı kapsamaktadır³²⁶. Ek olarak bölgenin önemli kentleri arasında; Midas Kenti (Eskişehir/Yazılıkaya), Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük), Midaion (Alpu/Karahöyük), Nakoleia (Eskişehir/Seyitgazi), Kotiaion (Kütahya), Aizanoi (Kütahya/Çavdarhisar) ve Kadaio (Kütahya/Gediz) sayılabilir.

Mimarlıktan madencilığe, dokumacılıktan el sanatlarına birçok sanat dalında gelişim gösteren Phryglerin mobilyacılıkta da mahir oldukları bilinmektedir. Nitekim Phryglerde mobilyacılığın ileri seviyeye ulaşmış olmasının temel nedeni bölgenin zengin orman örtüsüne bağlı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca marangozlukta üstün bir sanat düzeyi varlığı gösteren mobilyalar, Phryglere özgü geometrik bezemeli oyma ve

³²⁶ G. Kenneth Sams, “Gordion ve Frigler”, *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 49.

kakmalarla süslenip, estetik düşünceyle oluşturulmuştur. Ek olarak kral Midas Dönemi'nde daha çok mobilyacılıkla ilgili olarak çalışan bir fildişi atölyesinin varlığı da söz konusudur. Bununla birlikte Gordion'a hem hammadde hem de işlenmiş vaziyette, Kuzey Suriye'den fildişi geldiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda yerli atölyenin de kendine has bir stili bulunmaktadır. Ahşap kakma parçası olarak görülen levhalar üzerinde silahlı süvari, balıkçık, kartal başlı karışık yaratık ve geyik tasvirleri yer almaktadır. Bunların yanı sıra baklava dilimli gözleri bulunan ince bacakları üzerinde yükselen hantal hayvan betimleri Kuzey Suriye, Fenike, Asur hatta Urartu'dan tamamıyla ayrı ve Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden itibaren yerel Orta Anadolu'ya özgü bir atölyenin ürünü olduğu anlaşılmaktadır³²⁷.

Phrygia Kralı Midas ve onun inanılmaz zenginliği hakkındaki Hellen ve Roma kaynaklarından efsaneler çok iyi bilinmektedir. Gordion'da altın buluntular nadir olmasına rağmen ince işlenmiş metal kaplar, fildişi ve kaymaktaşıdan objeler ile grift bir şekilde oyulmuş ahşap mobilyalar Phrygia elitinin zenginliğini kanıtlamaktadır. Bu tür elit emtiaların imal edildiği atölyeler, Gordion'daki kazılardan sağlam bir şekilde ortaya çıkarılamamıştır. Bununla birlikte Gordion'daki çalışmalarda ana kazı alanının doğu yarısının, megaron yapılarının özenli yapısı ve içinde bulunan lüks malların izleri nedeniyle seçkin kimselerin yerleşim bölgesi olduğu düşünülmektedir. Megaron 3 yapısı, Gordion'daki tüm yapılar arasında en etkileyici olanıdır ve kraliyet konutu içinde en iyi aday konumundadır. Bu yapı içerisinde oyma fildişi mobilya kakmaları, ince bronz ve kil kaplar, ahşap mobilyalar, altın parçaları ve ayrıca bu yapıdaki odalarla ilişkili olabileceği düşünülen dokuma parçaları vb. çeşitli türden lüks eşyalar mevcuttur. Ayrıca kilden ağırşaklar, tezgâh ağırlıkları, bıçaklar, fildişi, kemik ve ahşaptan yapılmış aletler burada dokuma üretimine dair kanıtlar sunmaktadır³²⁸.

Fildişi'nin, Phrygia başkenti Gordion'a Kuzey Suriye'den geldiği bilinmektedir. Bu hammaddeyi Phrygler yerli atölyelerinde kendine özgü stilleri ile işlemişlerdir. Özellikle daha önce de ifade edildiği üzere, ahşap kakma parçası olarak çeşitli şekillerde Kuzey Suriye, Fenike, Asur ve hatta Urartu'dan tümüyle farklı ve Orta Anadolu'ya özgü bir biçimde tasarlamışlardır³²⁹. Öte yandan MÖ 8. yüzyıl sonu 7. yüzyıl başına tarihlendirilen depolar içerisinde ortaya çıkarılan buluntuların çeşitliliği demir aletler gibi

³²⁷ V. Sevin, *age*, s. 255-258.

³²⁸ Brendan Burke, "Textile Production at Gordion and the Phrygian Economy", *The Archaeology of Midas and the Phrygians Recent Work at Gordion*, (Ed. Lisa Kealhofer), University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia 2005, p. 69,72.

³²⁹ V. Sevin, *age*, s. 258.

pratik eşyalardan, damga mühür ve heykelcik gibi lüks fildişi objelere kadar uzanmaktadır³³⁰. Nitekim Phryg kültürünün zenginliğini yansıtan değerli emtialar, o dönemde yüksek işçilik seviyesine de işaret etmektedir.

Gordion'da yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde ortaya çıkarılan fildişi buluntulara burada yer vermek konunun mahiyetinin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir. Bunun ilk örneğini, İç Kale'de yer alan saray terasında yürütülen kazılarda Kuzey Suriye tarzı fildişi at alınlığı oluşturmaktadır. Bu buluntu saraylara yarışır bir obje olması bakımından dikkat çekmektedir. Söz konusu fildişi esere ayrıntılı olarak bakıldığında üzerindeki motiflerin çember vari sarmallar ile gemi dümeni şekilli güneş diski ve en önemlisi iki elinde birer yırtıcı hayvan tutan bir tanrıçanın betimlendiği görülmektedir (**Resim 75**). Ayrıca sarmalların çerçeve gibi alınlık kısmına nakşedildiği ve içerisine muhtemelen isteğe göre veya zanaatkârın hünerine göre çeşitli figürlerin nakşedildiğini görmek mümkündür. Bunun yanı sıra güneş diski şeklin etrafı ile alt ve üstünde palmiye veya hurma yaprağı şekilli ağaç dallarını andıran tasvirler yer almaktadır³³¹. Nitekim söz konusu bu objeler oldukça ince bir işçilik eseri olup saray bölgesinde ele geçmesi emtianın daha da değerli olduğunu göstermektedir. Ayrıca bunların yerli ustaların sanat eserleri mi yoksa gezici olarak nitelenen zanaatçıların mı eseri olduğu halen tartışma konusudur.

Resim 75. Gordion da bulunan fildişinden yapılmış at koşum takımı parçası. (E. Erdan, agm, s. 179.)

³³⁰ Keith DeVeries, "Greek Pottery And Gordion Chronology", *The Archaeology of Midas and the Phrygians Recent Work at Gordion*, (Ed. Lisa Kealhofer), University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia 2005, p. 42.

³³¹ Elizabeth Simpson, *The Gordion Wooden Objects Volume I the Furniture from Tumulus MM*, Brill Leiden-Boston 2010, p. 89-90.

Öte yandan yukarıda detaylı bir şekilde verilen at alınlığı üzerindeki tanrıça tasviri, Doğu Akdeniz'in güçlü hayvanlar hâkimi temasını çağrıştırmaktadır. Şöyle ki tanrıçanın polosunun üst kısmında bulunan disk şeklindeki güneş kursunun merkezinin ucu kıvrık olması ve sarmallanmış saç motifi daha önce Yakın Doğu'dan da bilinen bir özelliktir³³². MÖ 2. ve 1. binyılda Mezopotamya coğrafyasında fildişi ile çeşitli türden levhalar üzerine işlenen İstar figürünün paraleli, Phryglerin başkenti Gordion'da ortaya çıkarılan at koşum takımına ait alınlık üzerinde de izlenebilmektedir³³³. Ayrıca Nimrud, Salamis ve Samos gibi yerleşimlerde ortaya çıkarılan fildişi veya metal levhalar üzerinde söz konusu motiflere rastlanmaktadır. Yine adı geçen yerlerde bulunan at koşum takımlarından alınlıklar üzerindeki motiflerde tanrıçalar aslan veya boğa başları üzerinde ayakta resmedilmiş olup üst kısımları da çoğunlukla kanatlı güneş diskleri ile çevrili olduğu görülmektedir³³⁴. Buradan hareketle MÖ 1. binyıl Asur ve Kuzey Suriye kökenli pişmiş toprak ve fildişi buluntular üzerinde yer alan motiflere bakıldığında doğu ile batı dünyasının sanat ve zanaat alanındaki etkileşiminin örneklerini göstermektedir.

Ayrıca Gordion sitadelindeki teras üzerinde yer alan sıralı yapıların üretim merkezleri olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte Saray Alanı'ndaki büyük yapıda fildişi kakmalı ahşap mobilyalar ve kaliteli dokumalar gibi lüks emtialar bulunmuştur. Zira bu emtialar yapının krali karakter taşıdığını, belki de kralın kabul salonu olduğunu akla getirmektedir³³⁵. Adı geçen büyük megaron yapısında yürütülen arkeolojik çalışmalar neticesinde MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen, üzerinde atlı bir savaşçının tasvir edildiği fildişi levha keşfedilmiştir³³⁶ (**Resim 76**). Bu levha üzerinde bulunan atın kürek kemiğinin dış hatlarına varıncaya değin belirgin olup burada yer alan kalkanın da yerli üslup özellikleri barındırdığı görülmektedir. Söz konusu bu fildişi levha Sparta'daki Artemis Orthia Tapınağı'nda bulunan bir Hellen fildişi levhasıyla neredeyse aynıdır.³³⁷ Nitekim her iki levha karşılaştırıldığında sanat başta olmak üzere toplumlar arası kültürel etkileşimin izlerini açıkça görmek mümkündür.

³³²Emre Erdan, "Tipi Fibulalarda Tanrıça Sembolizmi Üzerine Bazı Düşünceler, *Art-Sanat Dergisi*, S.11, 2019, s.169.

³³³ Erkan Konyar, "Demir Çağı'nda Anadolu Kadını: Urartu, Frig ve Lidya", *Anadolu'da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s.244.

³³⁴ Virginia R. Herrmann, "The Winged Disk and Lotus...", p. 234-235.

³³⁵ G. K. Sams, agm, s. 52-53.

³³⁶ Fahri Işık, "Ein Neuer Beleg Zum Phrygischen Ursprung Der Architektonischen Tonplatten", *Anadolu/Anatolia*, S.34, 2008, p. 19.

³³⁷ Kontantinios Kopanias, *Die Datierung Der Anatolisch/Spathethitischen Plastik Und Ihre Beziehung Zur Archaischen Griechischen Kunst*, Logos Verlag, Berlin 2013, p. 325.

Resim 76. Gordion Erken Phrygia Sitadeli, büyük megarondaki bir mobilyaya ait süvari figürlü kakma fildişi levha. (C. Kenneth Sams, agm, s. 53.)

Bunların yanı sıra Phryg kültürünü ve ekonomisini en iyi şekilde soyulmamış zengin tümülüs mezarlarında ortaya çıkarılan buluntulardan anlamak mümkündür. Dolayısıyla Phryg inanç dünyasını yansıtan tümülüs mezarları arkeolojik buluntular bakımından oldukça zengindirler. Ayrıca bu tümülüsler içerisinde ölü hediyesi olarak yerleştirilmiş fildişinden çeşitli objelere rastlanmıştır. Örneğin Eskişehir yakınlarındaki Kocakızlar Tümülüs'ünde yatak veya herhangi bir mobilya parçası olan fildişinden yapılmış ayak keşfedilmiştir. Bununla birlikte inhumasyon ve kremasyon gömüye dair kanıtlar sunan mezar içerisinde yer alan iki bronz fulcra³³⁸ ve tahta parçaları burada bir sedirin bulunduğunu göstermektedir. Sedirin üzerine yerleştirilen fildişi taraklar, bronz ve kemikten (saç) iğneler tümülüs içerisinde çıkarılan diğer değerli objelerdir³³⁹. Tümülüs mezar içerisindeki yatağın üzerinde olduğu düşünülen bu objeler mezarın bir kadına ait olduğunun işareti olarak yorumlanmaktadır.

Daha sonra kazıları Pennsylvania Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi tarafından yürütülen Gordion'daki A Tümülüs'ünde ise altın ve elektron takılar, gümüş bir ayna ile fildişi objeler ele geçmiştir. Adı geçen tümülüs, ortaya çıkarılan objelerden de anlaşılacağı üzere bölgede şimdiye kadar bulunan en lüks ürünlere ait depo alanını

³³⁸ Antik kaynaklara göre Yunan ve Roma yataklarının ayak ve baş kısımlarında çeşitli bezemeleri ile dikkat çeken parçalara fulcrum denir. Genelde bronzdan yapılan yatakların baş (yatak başı) veya ayak ucu kısımlarında yüksekçe parça kıvrımlı olup "S" biçimindedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Davut Kaplan "Yüksel Erimtan Koleksiyonu'ndan iki Terrakotta Fulcrum Figürü", *Anadolu/Anatolia*, S. 45, 2019, s. 58.

³³⁹ Sümer Atasay, "The Kocakızlar Tumulus in Eskişehir, Turkey", *American Journal of Archaeology*, Vol. 78, No. 3, 1974, s. 260.

oluşturmaktadır. Ayrıca kronolojik olarak MÖ 540-530 yıllarına tarihlendirilen tümülüste bulunan, Hellen tarzı fildişi figürin parçası da belirtilen tarihi doğrulamaktadır³⁴⁰.

Öte yandan Orta Anadolu'da yer alan Kırşehir, Kaman-Kalehöyük'te Phrygia Dönemi'ne ait II. tabakada 1986 yılında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda fildişinden bir damga mühür bulgusuna ulaşılmıştır³⁴¹. Aynı şekilde sonraki yıllarda yapılan kazılar neticesinde de sitenin II. katında koni biçimli fildişinden yapılmış bir damga mühür ortaya çıkarılmıştır³⁴².

Tüm bunların yanında Antalya, Elmalı ilçesi Bayındır Mahallesi'nde 1987 yılında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları esnasında güneybatı hattında bulunan D Kurgan Tipli Mezar'da oldukça zengin ve ünik buluntularla karşılaşmış olup bunlar içerisinde en dikkat çekici olanı ise MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen fildişinden yapılmış 3 figürin heykelciğidir.³⁴³ Bunlar içerisinde özellikle mobilya süslemesi olan iki çocuklu kadın heykelciği, E. Akurgal'a göre, Geç Hitit Beylikleri Dönemi etkilerinin Hellen yontu sanatı ustalarına aktaran eserlerin başında gelmektedir (**Resim 77 a**). Nitekim heykelcik üzerindeki polos, üzerini örten kıyafeti, oğlunun omzunda oturması ve kızının saçı Hitit kökenli sanat unsurlarındandır. Öte yandan kadının badem gözleri ile gülüşü Suriye stilli sanat eserleriyle ilişkilendirilmektedir³⁴⁴. V. Sevin ise bu heykelciğin tamamıyla İç batı Anadolu-Lydia özelliklerine sahip olduğunu belirtmektedir.³⁴⁵ Bunun yanı sıra Efes Artemis Tapınağı'nda bulunan 6 adet fildişi heykelciği arasında özellikle bir tanesi Elmalı figürünü ile benzerlikler göstermektedir. Bu bağlamda Efesli rahip heykelciği kıyafet detayları Elmalı figüründeki giysi detaylarıyla birebir aynıdır (**Resim 77 b**). Belirgin bir gülüş gösteren bu heykelciğin MÖ 7. yüzyılın sonralarına ait olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca E. Akurgal bu figürünün de yine Geç Hitit etkisi gösteren bir başka örnek olduğunu ifade etmektedir³⁴⁶. Fakat V. Sevin'e göre ise iki parçalı giysi giymiş bu fildişi rahip veya rahibe yontusunun Samos ve Efes etkileri taşıdığı görülmektedir. Nitekim MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ 6. yüzyılın başlarında Batı Anadolu'da etkin olan fildişi atölyelerinin varlığı hem Efes Artemis Tapınağı'na

³⁴⁰ K. Deveries, agm, s. 53.

³⁴¹ Tsugio Mikami, Sachihito Omura, "1986 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *IX. KST*, Ankara 1988, s. 4.

³⁴² Sachihito Omura, "1993 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları" *XVI. KST*, C.I, Ankara 1995, s. 319.

³⁴³ Kayhan Dörtlük, "Elmalı Bayındır Tümülüsleri Kurtarma Kazısı", *X. KST*, C. I, Ankara 1989, s. 174.

³⁴⁴ Ekrem Akurgal, *Ege Uygarlığının Doğduğu Yer Doğu Hellen Kültür Tarihi MÖ 1050-333*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2000, s. 48.

³⁴⁵ V. Sevin, *age*, s. 281.

³⁴⁶ E. Akurgal, *age*, s. 48-54.

sunulmuş adak heykelcikleri hem de Elmalı/Bayındır Kurgan Tipli Mezar'da bulunmuş olan heykelciklerden anlaşılmaktadır³⁴⁷.

Resim 77. a) Elmalı D Kurgan Tipli Mezar'da bulunan fildişinden yapılmış iki çocuklu kadın heykelciği MÖ 7. yüzyıl başı. (R. Akarsu, agm, s. 150.), **b)** Efes, Fildişi rahip-rahibe heykelciği MÖ 7. yüzyıl sonu. (E. Akurgal, *age*, s. 62.)

Ayrıca Isparta ilinin kuzeydoğusunda yer alan Yalvaç ilçesine lokalize edilen Pisidia Antiokheia kentinde bulunan Kuzey Kilise yapısında Klasik Dönem üsluplu fildişi kadın figürünü bulunmuştur. Bu çıplak kadın figürünü, ayakta, sol kolu ile emen çocuğu taşımakta; dirsekten bükülü sağ kolu ise göğüs arasında durmakta, elinde de bir nar veya haşhaş tutmaktadır (**Resim 78**). Erken Hristiyanlık Dönemi'ne tarihlendirilen bu eser, Elmalı figürünü ile benzerlikler taşımaktadır³⁴⁸. Eski dönemlerden itibaren geleneklerin yeni hikâyelere dönüştürüldüğünün örneği olarak görülen anne-çocuk birlikteliği inançlar bağlamında çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Bunun en iyi örneğini çoğunlukla Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem'le olan tasvirleri oluşturmaktadır. Hz. Meryem-İsa betimlemelerinde seçilen en önemli modellerden bir tanesi Paganist dünyadaki çocuk taşıyan kadın kabartma ve heykelleridir. Nitekim Elmalı D Kurgan Tipli Mezar'da ve Pisidia Antiokheia'sında ortaya çıkarılan çocuk taşıyan fildişi kadın heykelleri ile Efes'teki rahip-rahibe yontusu bunun en güzel örneklerindedir. Buradaki kadın betimleri Kıbrıslı Aphrodit ve Fenikeli Astarte'nin bir devamı niteliğinde görülmektedir. Bununla birlikte bu fildişi figürinlerin saç ayrıntıları ve boynundaki kolyesiyle Kuzey Suriye Stilli fildişi

³⁴⁷ V. Sevin, *age*, s. 281.

³⁴⁸ Mehmet Özhanlı, "Pisidia Antiokheiası'nda Çocuk Taşıyan Paganist Kadınların Meryem'e Evrilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No.2, S.18, 2013, s. 86.

objeler ile benzer özellikler taşıdıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kadın betimleri Anadolu kökenli Tanrıça Kubaba ve Kybele'nin bir yansıması olarak görülürken, Klasik Döneme tarihlendirilen Knidos Aphroditi'ne de benzetilmektedir. Ancak bu betimlemeler Hristiyan ikonografisinde Anne, Hz. Meryem'e ve kucağındaki erkek çocuğun ise Hz. İsa'ya dönüştürüldüğü düşünülmektedir.

Resim 78. Pisidia Antiocheia Kenti'nde (Isparta/Yalvaç) bulunan fildişinden yapılmış kadın figürini. (M. Özhanlı, agm, s. 91.)

Öte yandan Kerkenes Dağı'ndaki (Pteria) yukarı şehirde yer alan saray kompleksinin Kabul Salonu'nun üstündeki bir odada mobilya kakması olan fildişinden tasvirli levha ele geçmiştir. Bir tapınağın tahtına ait olabileceği düşünülen bu fildişi levhanın üzerinde muhtemelen altın boynuzları bulunan bir geyik tasvir edilmiştir. Geyiğin karşısında sırasıyla bir dişi ve bir erkek keçi; bir ayağı havada, burunları kırışmış bir koyun ve koç mevcuttur. Simetrik bir tasvirin yer aldığı bu parçanın ucundaki geçme, bunun dik gelen başka bir parça ile birleştiğini göstermektedir. Sahnenin üzerindeki inci dizisi kehribardan işlenmiş ve ayrıca kalay ya da gümüşten yansıtıcı bir frizin üzerinde yer almaktadır. İnciler ve hayvanların boynuzları ise altın varakla kaplanmıştır. Alt kenar boyunca devam eden meander motifi ve geyiğin vücudu da kakma olarak işlenmiştir (**Resim 79**). Ayrıca Anadolu yaylalarında çok rastlanmayan kuyruksuz koyun türünün burada tasvir edildiği gözlenmektedir. Öte yandan ele geçen bir diğer buluntu ise üzerinde inci dizisi bulunan fildişi tutamaktır³⁴⁹.

³⁴⁹ Geoffrey Summers and Françoise Summers, "Kerkenes Dağı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 122-123.

Resim 79. Kerkenes Dağı'ndaki (Pteria) saray kompleksinde ortaya çıkarılan fildişi mobilya kakması. (G. Summers and F. Summers, agm, s. 122.)

4.7. Lydia Devleti'nde Fildişi Kullanımı ve Ticareti

Batı Anadolu'daki yerli krallıkların en önemlilerinden bir olan Lydia Krallığı tarihteki yerini zengin maden yatakları, verimli toprakları ve Kroisos gibi ünlü kralları ile almıştır. Ancak Lydia uygarlığı sadece bu özellikleri ile değil aynı zamanda mimarisi ve sanat eserleri ile de dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Coğrafi konumundan dolayı hem kıyı Ege'deki komşu Yunan kentleriyle, hem de doğudaki komşusu Phrygia Krallığı ile yakın ilişkilerde bulunan Lydia Krallığı, bu iki farklı kültürden de etkilenmiş ve bunu sanat eserlerine de yansıtmıştır. Ayrıca Lydia Krallığı, sahip olduğu büyük tarımsal potansiyelin ve zengin yeraltı kaynaklarının yanı sıra, geniş ormanlara ve yaylalara sahiptir. Bunun yanı sıra Orta Anadolu Platosu'ndan Ege kıyısına uzanan ticaret yollarının önemli bir kısmı da buradan geçmektedir. Ek olarak Lydia memleketi, sıra dağlar ile çevrelenmiş olup bu dağlar arasından akan önemli nehirler yer almaktadır. Bunlar; Gediz (Hermos) ve Küçük Menderes (Kaystros) Nehirleri olup aynı zamanda Lydia'nın önemli su kaynaklarıdır. Bakırçay (Kaikos) ve Büyük Menderes (Maiandros) Nehirleri ise Lydia memleketinin kuzey ve güney sınırlarını oluşturmaktadır.

Ünlü ozan Homeros'un Lydia'nın fildişi oymalarından övgüyle söz etmesinden hareketle, Lydia'da fildişi ve kemik oymacılığının oldukça gelişmiş olduğu düşünülmektedir. Fakat bugüne kadar başkent Sardeis kazılarında, keşfedilen fildişi buluntu miktarı yetersiz düzeydedir. Sardeis'te bir mezarda ele geçen fildişinden yanakları üzerine bir çift hilal betimi işlenmiş insan başı, muhtemelen Ay Tanrıçası Artemis'e hizmet eden bir rahibeye aittir ³⁵⁰.

Bununla birlikte yine Sardeis'te 1994'te yapılan arkeolojik kazılar doğrultusunda MÖ 7. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen Lydia tabakalarında üzeri geyik kabartma tekniğiyle işlenmiş bir fildişi süsleme parçası ele geçmiştir (**Resim 80**). Bir at koşum

³⁵⁰ V. Sevin, *age*, s. 280.

takımı süsü olabileceği düşünülen bu objenin üzerindeki boynuz vari şekiller ile delikli dolgular, bu eseri Bozkır Kavimleri ve Yakın Doğu sanatındaki boynuz kompozisyonlarından ayırmaktadır³⁵¹.

Resim 80. Sardeis'te bulunan fildişinden yapılmış geyik formu at koşum takımı parçası. (C. H. Greenewalt, Jr. and M. L. Rautman, agm, resim 19.)

Yine Sardeis yakınlarına lokalize edilen Bin Tepeler Tümülüsü'nde Alyattes'in mezarının güneybatısında yer alan BT 62.4 numaralı mezar odasında işlenmiş fildişi parçası bulunmuştur³⁵². Ayrıca Nekropolis A alanında 281 envanter numaralı mezar içerisinde 6 fildişi silindir ile çeşitli ebatlarda fildişi obje buluntuları da ele geçmiştir³⁵³. Boyut olarak farklılık arz eden bu fildişi buluntuların mobilya kakması ya da bıçak sapı olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Yine bir diğer önemli fildişi obje buluntusu ise bir kadın heykelciğinin parçası olan Pers Dönemi'ne ait küçük bir baştır. Bu figürünün her iki yanağı ile alt dudağının hemen altında hilal imgesi işlenmiştir. Kulağında da merkezden yayılan çizgilere sahip büyük ve yuvarlak biçimli küpeler mevcuttur³⁵⁴.

Diğer bir Lydia yerleşimi olan İkiztepe Tümülüsü ise Uşak il merkezinin 20 km batısında, Güre Kasabası'nın kuzeybatısında, Hermos Nehri'nin kenarındaki verimli ovanın sırtları üzerindedir³⁵⁵. Zira bu tümülüs Phrygia ve Lydia kültürlerinin kesiştiği bir noktada bulunmaktadır. Mezar odalarında ele geçen eserler arasında fildişinden süsleme

³⁵¹ Crawford H. Greenewalt, Jr. and Marcus L. Rautman, "The Sardis Campaigns of 1994 and 1995", *American Journal of Archaeology*, Vol. 102, No. 3, 1998, p. 493.

³⁵² Barbara K. McLauchlin, *Lydian Graves and Burial Customs*, PhD Dissertation University of California, Berkeley 1985, p. 182-197.

³⁵³ Barbara K. McLauchlin, agt, p. 226-227.

³⁵⁴ Nicholas D. Cahill, "Lidya Fildişi Eserleri", *Lidyalılar ve Dünyaları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 93-94.

³⁵⁵ Rafet Dinç, *Lydia Tümülüsleri*, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1993, s. 12.

objeleri de yer almaktadır. Aynı zamanda ahşap mobilya kalıntılarının da ele geçmesinden hareketle fildişi süsleme objelerinin bazı ahşap mobilyalara ait olabileceği düşünülmektedir³⁵⁶.

Başka bir Lydia yerleşimi olan ve Manisa ili, Saruhanlı ilçesi, Alibeyli kasabasının yaklaşık 700 m güneyinde bulunan Mitralyöztepe Tümülüs'ü ise 1965 yılında yapılan kaçak kazılar sonucu tahrip edilmiştir. Çok fazla tahrip edilen mezarda parçalanmış, çok sayıda buluntu ele geçmiş olup bunlar içerisinde mobilya süslemesi olarak kullanılmış olabileceği düşünülen fildişi parçalar mevcuttur. Buradaki bulgular mezarın MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığına işaret etmiştir³⁵⁷. R. Dinç, mezar odasında ele geçen fildişinden karşılıklı arslan ve kartal figürlü parça ile sfenks biçimindeki parçaların bir mobilyaya applike ait olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca bu mezarda bulunan fildişi objelerin Persepolis kabartmalarındaki mobilya betimleriyle benzer özellikler taşıdığı görülmektedir³⁵⁸.

Sardeis'te az sayıda fildişi buluntu ortaya çıkarılmasına rağmen, Phrygia'dan gelen bazı fildişi buluntular ile Lydia'daki metal işçiliği arasında üzerlerinde yer alan tasvirler bakımından yakın ilişkiler bulunmaktadır. Bu durum, lüks malların Lydia'da üretildiğini akla getirmektedir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı Kerkenes Dağı'nda bulunan işlenmiş fildişi levhadır. Bu levha büyük olasılıkla düz arkalıklı bir sandalye ya da tahtın arkasına ait bir kakmayı süslemek üzere yapılmıştır. Adı geçen levha başlı başına Anadolu ve Mezopotamya toplumlarına ait sanatların karışımı gibidir³⁵⁹.

4.8. MÖ 1. Binyılda Anadolu'nun Diğer Toplumlarında Fildişi Kullanımı ve Ticareti

Hatay'ın Reyhanlı ilçesi dolaylarında bulunan Tell Tayinat yerleşiminde İlk Demir Çağı'na ait tabakalarda bir oda içerisinde bronz malzemelerle birlikte birkaç fildişi buluntu ele geçirilmiştir. Bu kalıntıların odanın taban döşemesi veya duvarlarında asılı apliklere ait olabileceği düşünülmektedir³⁶⁰. Bunun yanı sıra 2010 yılı arkeolojik kazılarında Alan 2'de bulunan Tapınak XVI olarak isimlendirilen yapı içerisinde tam

³⁵⁶ İlnur Özgen, Jean Öztürk, *The Lydian Treasure: Heritage Recovered*, Republic Of Turkey Ministry Of Culture, İstanbul 1996, p. 51.

³⁵⁷ Kubilay Nayır, "Alibeyli Tümülüsleri Kurtarma Kazısı 1981", *IV. KST*, Ankara 1983, s. 202-203.

³⁵⁸ R. Dinç, agt, s. 100-101.

³⁵⁹ N. D. Cahill, agm, s. 94.

³⁶⁰ Timothy P. Harrison, Stephen Batiuk, "Tayinat Höyük Kazıları, 2008", *31. KST*, C. 3, Ankara 2010, s. 496.

olarak tanımlanamayan bir obje ortaya çıkarılmıştır. Bakır alaşım ve ahşap bileşenlerden oluşan bu objenin kemik ile fildişi içerdiği ve altın kaplamalı olduğu belirlenmiştir³⁶¹.

Bunların yanı sıra Kilis ili, Oylum Mahallesi sınırları içerisinde yer alan Oylum Höyük'te 1995 yılı arkeolojik kazı çalışmalarında MÖ 1. binyılın ilk yarısında yaygın olarak kullanıldığı düşünülen üzerinde "Amun-Re" yazılı fildişinden yapılmış skarabe böceği ortaya çıkarılmıştır³⁶². Bu obje söz konusu dönem veya öncesinde yaygın olarak kullanıldığı bilinen fildişinden yapılmış hayvan formlu damga mühürlendendir. Ayrıca Eski Mısır sanat anlayışının Demir Çağ boyunca da Levant Bölgesi'nin yanı sıra Anadolu'nun güneyinde de etkisini sürdürdüğünü göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.

Ek olarak Dicle Nehri'nin sağ kıyısındaki Asur şehri Tuşhan/Ziyaret Tepe'de yapılan çalışmalar sırasında, MÖ 8. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen üzerinde Asur stilinekilere benzeyen saraylı figürlerin işlenmiş olduğu, yanmış bir kremasyon mezarda ısıdan dolayı kararmış fildişi objelere ait parçalar bulunmuştur (**Resim 81**). Bununla birlikte adı geçen yerleşimde bir başka fildişi buluntusu ise Krali Mezar I'de, sapı şahin başı biçimindeki bir çanaktır³⁶³.

Resim 81. Ziyaret Tepe'de kremasyon tipi mezarda bulunan fildişi objeler. (E. Mandacı, agm, s. 54.)

³⁶¹ Timothy P. Harrison, Elif Denel, Stephen Batiuk, "2010 Tayinat Kazıları ve Araştırmaları", 33. *KST*, C. 3, Ankara 2012, s. 182.

³⁶² Engin Özgen, Halil Tekin, Barbara Helwing, "Oylum Höyük 1995 Kazıları", *XVIII. KST*, C. I, Ankara 1997, s. 191.

³⁶³ Timothy Mathey, Kemalettin Köroğlu, Dirk Wicke, John Macginnis, "Diyarbakır/Ziyaret Tepe 2008 Yılı Kazı Çalışmaları", 31. *KST*, C. 4, Ankara 2010, s. 318.

Bunların yanı sıra Troia’da Blegen tarafından Demir Çağı’na tarihlendirilen bir katmanda, Mykenai seramikleri ile Kıbrıs menşeli beyaz astarlı süt kapları ve kaya kristalinden yapılmış aslan başı, akik, cam ve fildişinden yapılmış boncuklarla birlikte bronz bıçaklar ele geçirilmiştir. Bu buluntulardan da anlaşılacağı üzere Mykenlerin, Doğu Akdeniz ve Ege kıyıları arasında genişleyen ticari organizasyona sahip oldukları belirlenmiştir³⁶⁴.

Ayrıca Batı Anadolu’daki Smyrna yerleşiminde MÖ 1. binyıla ait fildişinden işlenmiş çeşitli objelere rastlanmıştır³⁶⁵. Yine Batı Anadolu’nun önemli bir antik liman şehri olan Miletos’ta Aphrodite Kutsal Alanı buluntuları arasında MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen fildişi figürler ele geçmiştir³⁶⁶. Bununla birlikte Miletos’ta sonraki yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde Aphrodite Kutsal Alanı’nda fildişinden yapılmış çeşitli figürler ile üzerinde koç götüren insan kabartmalı fildişi levha bulunmuştur³⁶⁷ (**Resim 82**).

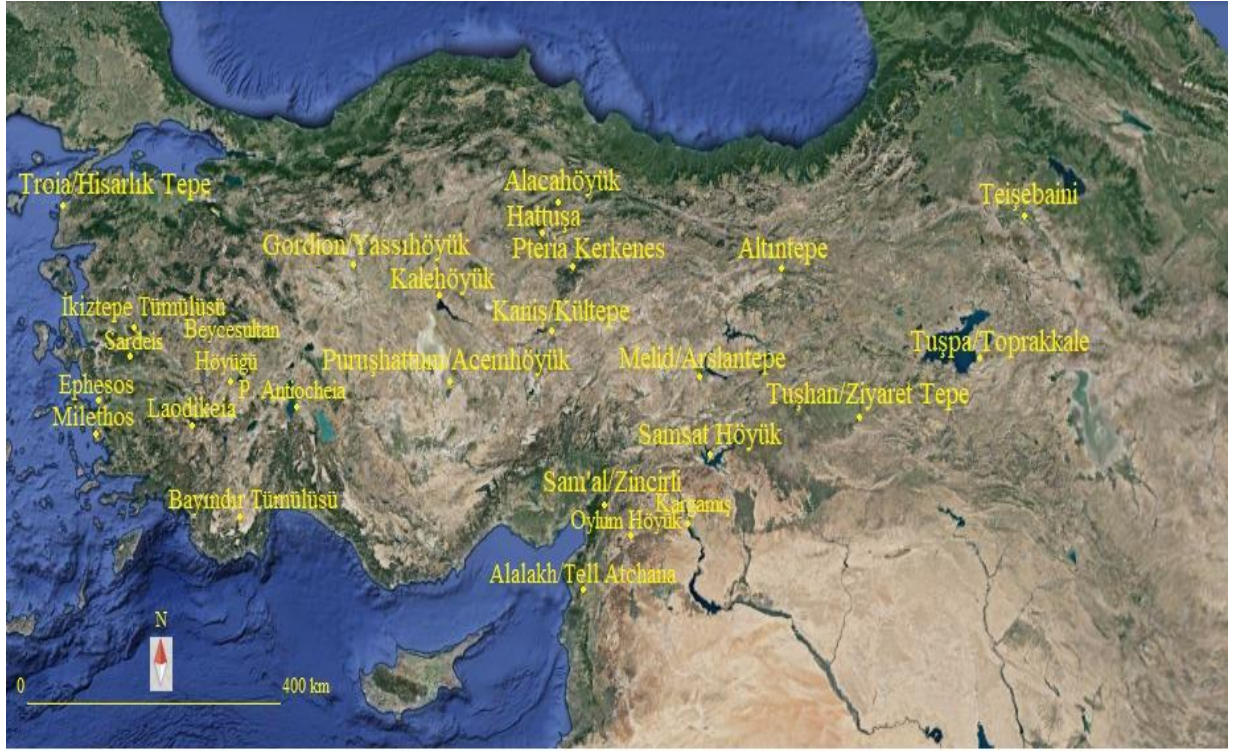
Resim 82. Miletos’ta Aphrodite kutsal alanında koç götüren insan tasvirli fildişi levha. (V. Von Graeve, agm, s. 20.)

³⁶⁴ Coşkun Özgünel, “Batı Anadolu ve İçerilerinde Miken Etkinlikleri”, *Bellekten*, C. 47, S. 187, s. 704.

³⁶⁵ Detaylı bilgi için bakınız. Duygu Akar Tanrıverdi, Serhat Foça, “Eski Smyrna’da Ele Geçen Kemik ve Fildişi Objeler”, *TÜBA-KED*, S. 26, 2022, s. 135-156.

³⁶⁶ Volkmar Von Graeve, “2007-2008 Milet Çalışmaları”, *31. KST*, C.4, Ankara 2010, s. 139.

³⁶⁷ Volkmar von Graeve, “2009-2010 Milet Çalışmaları”, *33. KST*, C. 4, Ankara 2012, s. 6.

Harita 5. Eski Çağ Anadolu'da başlıca fildişi buluntu yerleri.

Harita 6. Eski Çağ Anadolu fildişi ticaret yolları.

SONUÇ

Çalışmamızın kaynağını temelde maddi kültür nüvelerinden fildişinden yapılmış arkeolojik buluntular ile çivi yazılı belgeler oluşturmaktadır. İkinci elden incelediğimiz ancak orijinal tarihi malzemeye dayalı yapılmış bu tür eserlerden elde edilen veriler ışığında Eski Yakın Doğu coğrafyasında var olan fildişi kullanımı ve ticaretinin detaylı bir şekilde ortaya konulması için öncelikle fildişinin doğal kaynaklarının tespiti gerektiğinden fildişi elde edilen hayvan popülasyonunun önemli coğrafi sınırlılıkları belirlenmiştir. Burada özellikle fildişi emtiası elde edilen hayvanlardan yaban domuzu yaşam alanlarının Prehistorik Çağ'dan günümüze kadar çok değişmediği gözlenmektedir. Dünya genelinde ılıman iklim kuşağı bölgesinin tamamına yayıldığı görülen domuzların Pasifik Okyanusu'nun kıyı bölgelerinden Afganistan'ın dağlık alanlarını da içine alan orta kuşak olarak belirtilen alanlarda yaşamaktadırlar. Özellikle Akdeniz ve Karadeniz'in doğusundan Hazar Denizi'ne kadar olan bölge yaşam alanlarının yoğun olduğu yerler arasındadır. Bununla birlikte bir diğer fildişi doğal kaynağı olarak görülen hayvan ise su aygırıdır. Bu canlının da dünya geneli yayılım alanına bakıldığında Prehistorik Çağ'da Levant Bölgesi nehir vadileri ile Nil Nehri Vadisi genelinde yaşamlarını sürdürdükleri ele geçen zooarkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Yine bu hayvanın yaşadığı belirtilen coğrafyalarda ele geçen çeşitli hayvan fosil kalıntıları üzerine yürütülen araştırma ve laboratuvar incelemeleri bu canlının söz konusu bölgelerde yaşadığına dair bilgileri doğrulamaktadır. Ancak söz konusu hayvanın Neolitik Çağ'ın sonundan itibaren yaşam alanlarının daraldığı ve günümüzde de olduğu gibi Sahraaltı Afrika ülkelerindeki nehir vadilerinde yaşamlarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Asıl konumuzun temelinde yer alan fildişi kaynağının temelini teşkil eden fillerin yaşam alanlarına bakıldığında ise Prehistorik Çağ'dan itibaren dünyanın kuzeyinden güney ucuna kadarki coğrafyada yaşadığı gözlenmektedir. Burada özellikle insanların mağara yaşamları sırasında fil ile filgiller popülasyonunda yer alan mamutların avlanan hayvanların başında yer aldığı bu hayvana dair osteolojik kalıntılardan anlaşılmaktadır. Yine bu canlının da zamanla yaşam alanları daralmış ve aynı popülasyonda yer alan mamutların soyu ise Son Buzul Çağ'dan itibaren tükenmiştir. Ayrıca fil/mamut dişi olarak tasniflenen mamut dişlerinden Üst Paleolitik Çağ'dan itibaren Avrupa kıtasının orta kesimleri ile Asya steplerindeki mağara yerleşimlerinde çok sayıda süs eşyaları ve çeşitli araç gereçler ele geçmiştir. Ek olarak buralarda yürütülen arkeolojik çalışmalarda

fil/mamut dişinden yapılmış çıplak kadın şekilli heykelcikler ortaya çıkarılan en yaygın buluntulardandır.

Bunların yanı sıra fillerin tarih öncesi çağlarda gerek Anadolu ve gerekse Asya ile Afrika kıtası çöl bölgeleri hariç dünyanın hemen her kesiminde yaşadıklarına dair fosil kalıntıları mevcuttur. Anadolu'daki başlıca fil fosil buluntu yerlerine bakıldığında ise; Konya, Eskişehir, Denizli, Kayseri, Bursa, Hatay, Kahramanmaraş, Erzurum, Amasya ve Ankara gibi şehirleri saymak mümkündür. Anadolu'nun sayılı şehirlerinde ele geçen fosil buluntularından hareketle uzmanlar fillerin Anadolu üzerinden Avrupa'ya ve oradan da Asya Steplerine doğru yayıldıklarını belirtmektedir. Söz konusu verilerden de anlaşılacağı üzere fillerin Paleolitik Çağ'da nerede ise eski kıtaların tamamında yaşamlarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. İlerleyen zamanlarda dünya genelindeki iklimsel değişimler başta olmak üzere insanlar tarafından aşırı avlanma gibi bir takım olumsuz etmenlerden dolayı fillerin yaşam alanları da daralmaya başlamıştır. Fillerin yaşam alanlarının daralmasında yer alan etmenlerden olan avlanmayla ilgili Eski Çağ devletlerinden Mısır ve Asur krallarının av partilerine de değinmek gerekmektedir. MÖ 15. yüzyıl ortalarında hüküm süren Mısır krallarından I. ve III. Tuthmosis'in Kuzey Suriye bölgesinde fil avladıklarına dair yıllıklarında bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Orta ve Yeni Asur Devleti krallarından I. Tiglat-pileser, II. Adadnirari, II. Asurnasirpal ve III. Salmanasar'ın Harran toprakları ile Habur Nehri dolaylarını kapsayan Kuzey Suriye coğrafyasında fil avladıklarına dair bilgilere adı geçen kral yıllıklarında rastlanmaktadır. Yine Asur krallarının av partilerinde filleri canlı bir şekilde yakalayıp başkent Asur'da yaptırdıkları hayvanat bahçelerine getirdikleri de bilinmektedir. Burada aktarılan bilgilerden fillerin Kuzey Suriye Bölgesi'nde Demir Çağı'n ortalarına kadar yaşadıkları anlaşılmaktadır. Yine Mısır coğrafyasına bakıldığında ise Hanedanlar Öncesi Dönem'de Mısır'ın kuzeyi ile Kuzey Afrika'nın muhtelif yerlerinde fillerin yaşadığı tespit edilmiş olup bu fillerin dişlerinden elde edilen süs ve takı objelerine mezarlarda rastlanmıştır. Nitekim Mısır'da Badarian ve Naqada Dönemleri'ne ait mezarlarda ele geçen fildişinden yapılmış çeşitli süs eşyaları ve taraklar üzerinde yürütülen laboratuvar incelemeleri sonucu elde edilen veriler bu bilgileri teyit etmektedir. Tüm bunlarla birlikte fillerin yaşadığı alanlar Prehistorik Çağ'da çok daha geniş iken zamanla belirtilen faktörlerden dolayı daraldığı anlaşılmaktadır. Fillerin günümüzde ise Güney Asya ile Orta Afrika bölgesinde yaşadıkları gözlemlenmekle, ancak sayıları kaçak avcılık yüzünden her geçen gün daha da azalmaktadır.

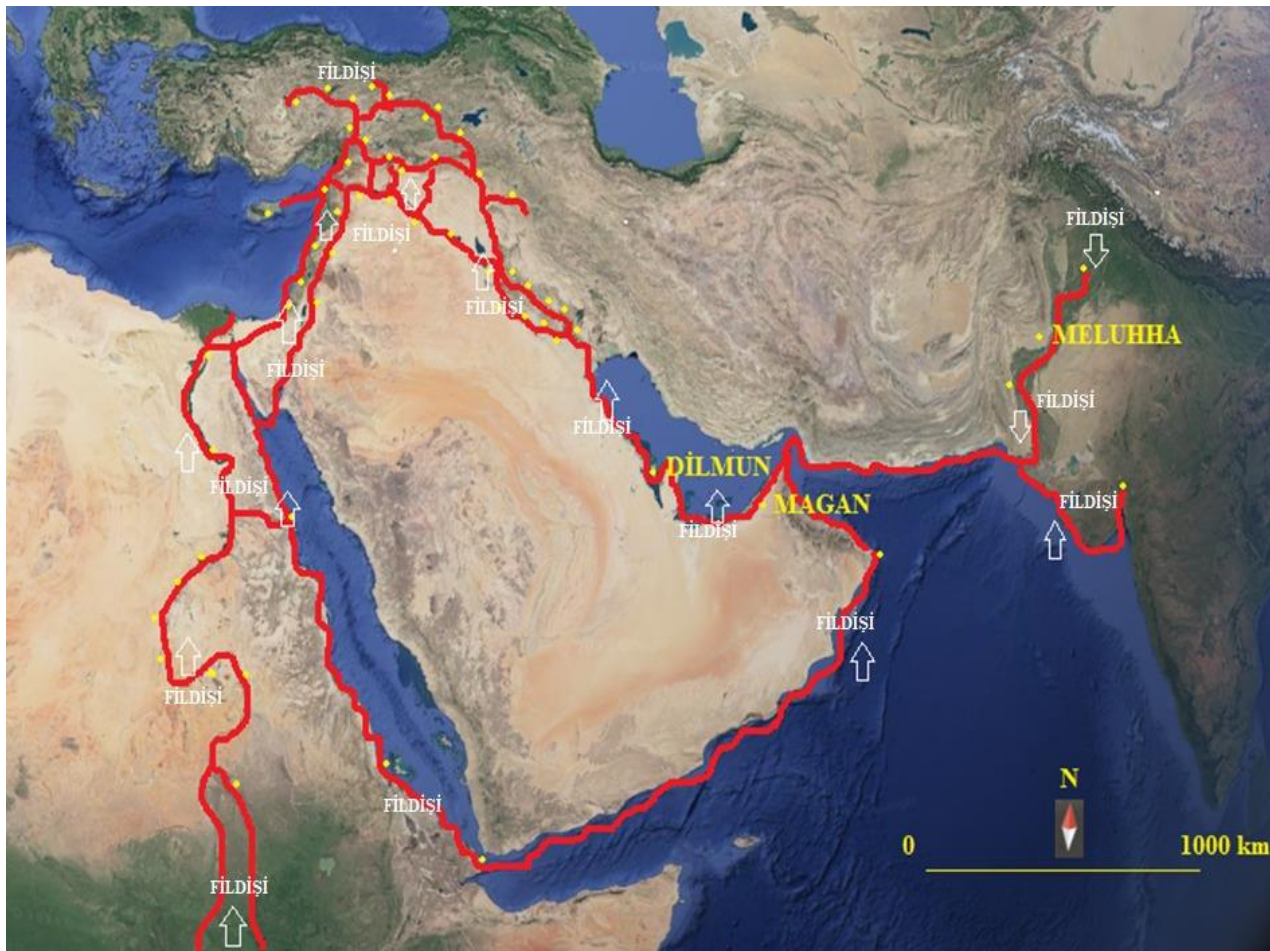
Yukarıda sınırlılıklarını belirlediğimiz fil yaşam alanları aynı zamanda fildişinin temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla çalışmada metin içerisindeki çivi yazılı belgeler, arkeolojik veriler ve görseller ile izah edildiği üzere fildişi kaynakları ve ticari pazar şebekesi şu şekilde tespit edilmiştir. Aşağıda verilen haritada görüldüğü üzere Asya Fili dışının Basra Körfezi üzerinden Mezopotamya bölgesine nakledildiği anlaşılmaktadır. Buradan temin edilen fildişlerinin öncelikle Magan bölgesine, oradan da Dilmun ülkesine ulaştırıldığı görülmektedir. Akabinde Ur'lu tüccarlar vasıtasıyla Mezopotamya bölgesinin geneline yayıldığı düşünülmektedir.

Bunların yanısıra Kuzey Suriye Bölgesi nehir vadileri ile ormanlık alanlarında yaşayan fillerden elde edilen fildişinin Asur kenti başta olmak üzere Babil'e kadar tüccarlar tarafından taşındığını söylemek mümkündür. Ayrıca Demir Çağı'nda özellikle Mısır'dan gelen Afrika Fili dışlarının Levant Bölgesi üzerinden Mezopotamya'ya nakledilip buralardaki yerel atölyelerde işlendiği anlaşılmaktadır. Burada özellikle Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde ticareti yapılan ürünler arasında az da olsa fildişinin yer aldığı düşünülmektedir. Nitekim adı geçen dönemde gerek Anadolu ve gerekse Mezopotamya Eski Çağ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan fildişi objelerin ithal edildiği anlaşılmaktadır. Burada ithal edilen fildişi ham maddesinin yerel atölyelerde üretildiğine dair bilgilere de ulaşılmıştır. Acemhöyük Sarıkaya Sarayı'nda ele geçen fildişi eserler, buradaki yerel atölyede işlendiğinin kanıtını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra Urartu Devleti yerleşimlerinden Altıntepe, Toprakkale ve Karmir-Blur yerel atölyelerinde farklı stillerle yapılmış fildişi objelere de rastlanmıştır. Aynı zamanda Mezopotamya Nimrud ve Ninova yerleşimleri ile Hasanlu (İran) yerleşiminde ortaya çıkarılan fildişi objelerin de yerel atölyelerde üretildiği anlaşılmaktadır. Zira belirtilen yerlerde ortaya çıkarılan fildişi eserler üzerindeki motiflerin yerel unsurlar barındırması bunun en iyi kanıtını oluşturmaktadır.

Ayrıca Eski Mısır coğrafyasındaki fildişi ticaretine gelindiğinde ise tarih öncesi dönemde bölgede yaşayan fillerin dışlarından elde edilen ham maddelerin işlendiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki Badarian ve Naqada kültürlerine ait yerleşimlerde bulunan fildişi objeler bunun delilidir. İlerleyen dönemlerde fildişi arzını karşılamak için Nübye ve Kuzey Suriye Bölgesi'nde varlığı bilinen fillerin dışları için ticari ve askeri seferlerin tertip edildiği kralların yıllıklarında ve mezar odalarındaki görsellerde bu durum açıkça görülmektedir. Örneğin I. ve III. Tuthmosis yıllıkları ile El-Amarna Dönemi çivi yazılı belgelerinde fildişi ticaretine dair bilgiler mevcuttur. Özellikle El-Amarna Dönemi'nde

Kasit (Orta Babil) ve Alaşia kralı arasındaki yazışmalarda fildişi talebine dair ifadelere rastlanmaktadır.

Yine çivi yazılı belgelerde bu dönemlerde kralların fildişi arzını karşılamak için askeri seferler organize ettikleri veya tabi krallıklardan bu emtiayı talep ettikleri bilgisine rastlanmaktadır. Öte yandan çivi yazılı belgelerden özellikle Demir Çağı'ndan itibaren Afrika ve Asya Fili dişinin belirli bölgelerden temin edildiği öğrenilmektedir. Burada Afrika Fili dişlerinin Nil Vadisi ile Kızıldeniz ticaret rotalarını takiben önce Eski Mısır memleketine oradan da Levant Bölgesi krallıklarına ulaştığı anlaşılmaktadır. Böylece fildişinin Akdeniz'i bir uçtan diğer uca kat ederek Avrupa içlerine ve Akdeniz ada topluluklarına ait limanlara ulaştığı gözlenmektedir. Akabinde ise fildişinin Fenikeli tüccarlar vasıtasıyla daha da ileri seviyeye taşınan ticaret sayesinde Atlantik'e kıyısı olan Batı Avrupa liman kentlerine nakledilmeye başlandığı anlaşılmaktadır.

Harita 7. Eski Çağ'da Yakın Doğu fildişi ticaret yolları.

Önemli bir hammadde özelliği taşıyan ve farklı yerlerden temin edilen fildişinin kullanımına gelindiğinde ise mağara yerleşimi sürecinde avcı-toplayıcı şeklinde yaşamını

sürdüren insanlar yabani hayvanları da avlayıp gerekli olan protein ihtiyacını buradan sağlamışlardır. Nitekim Hohle Fels, Swabian Jura, Altamira, Lascaux, Karain, Öküzini ve Chauvet gibi Paleolitik Çağ mağara yerleşimleri duvarlarında yer alan avcılık sahneleri de bu zorlu aktiviteyi göstermektedir. Bu mağara duvarlarında bulunan av sahnelerinin yanı sıra ele geçen arkeolojik veriler bizon, mamut, at gibi bazı hayvanların bu çağda avlandıklarını doğrulamaktadır. Ayrıca adı geçen mağara yerleşimlerinde rastlanılan araç gereçler bu hayvanların kemik ve dişlerinin daha çok takı yapımında kullanıldığını göstermektedir. Nitekim mağaraların içine veya yakınına gömülmüş kişilerin mezarlarında yapılan çalışmalarda ölü hediyeleri arasında avlanan hayvanların dişlerinden yapılmış çok sayıda boncuk taneleri ortaya çıkarılmıştır. Gerçekten bu boncukların yapımında, mamut ve mağara ayısı gibi iri cüsseli hayvanların dişlerinin yoğun olduğu gözlenmektedir. Nitekim bu tür takıların bir statü göstergesi olduğu düşünülmektedir.

Bunun yanı sıra fildişi olarak literatürde yer alan mamut/fildişinin, günümüze kadar takı yapımı başta olmak üzere kadın süs eşyaları ile erkek aksesuarlarının vazgeçilmez malzemesi arasında olduğu görülmektedir. Ayrıca çeşitli bitki, ağaç yaprağı ve tomrukları ile mamut vb. av hayvanlarının dişlerinin barınak yapımında kullanıldığına dair verilere de ulaşılmıştır. Burada özellikle Karadeniz ile Hazar Denizi'nin kuzeyi ve Sibiryaya step alanlarında ele geçen diş ve kömürleşmiş ahşap kalıntıları bu savı doğrulamaktadır. Ayrıca günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde yer alan Malta Mağarası gibi step alan yerleşimlerinde mamut dişinden yapıldığı anlaşılan kolye, bileklik ve gerdanlıklara ait boncuk taneleri ortaya çıkarılmıştır. Ek olarak Orta Avrupa'da Tuna Vadisi dolaylarına lokalize edilen Hohle Fels, Swabian Jura gibi başlıca mağara yerleşimlerinde de mamut dişlerinden balık oltası, bız, iğne gibi gündelik eşyaların yanı sıra erkek takıları ile kadın süs eşyalarına rastlanmıştır. Bununla birlikte dini ritüellerin vazgeçilmezi olarak düşünülen venüs figürinlerinin üretiminde de mamut dişlerinin ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Yine adı geçen dönemde fildişinden üretilen ilkel objelerin çoğunun yüzeyinin çeşitli geometrik şekillerle bezeli olduğu ve bunların prestij amaçlı yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum daha o çağlardan itibaren insanların beceri ve maharetlerini ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir.

Diğer taraftan fil/mamut dişi veya kalker taşı gibi kolay işlenebilen maddelerden yapılmış Venüs adı verilen küçük idollere bakıldığında paganist inançların temelini bu çağdan itibaren oluşturduğu düşünülmektedir. Ayrıca genellikle kadın formunda yapılmış

olan bu figürinler ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilmek istenmektedir. Nitekim daha bu çağda kadının üreyebilme yetisinin fark edildiğini, bu özelliğin onu erkeğin önüne geçirmiş olduğunu ve böylece kutsiyet kazandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Söz konusu bu yeti sayesinde kadın yoktan var edebilen bir doğaüstü yaratık olarak görülmüştür. Buna karşın ana tanrıça kültü Neolitik Çağ'da yerleşik hayat tarzı ve zirai faaliyetlerin başlamasıyla birlikte önemini kaybetmiş ve erkek hegemonyası başlamıştır. Bu gelişmeler neticesinde Eski Yakın Doğu toplumlarında tanrılara ait figürinler de yapılmıştır. Yine bunların üretiminde de fildişi, pişmiş toprak ile çeşitli kayaçların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Eski Yakın Doğu coğrafyasının muhtelif yerlerinde tanrı ve tanrıçalara ait kült merkezlerinde fildişinden yapılmış figürinlere rastlanmıştır. Bunun bilinen en iyi örneğini ise Kültepe/Kaniş Karum'unda bulunan Tanrıça Kubaba/Kybele heykelciği oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra fildişinden yapıldığı bilinen diğer örnekler Hitit Devleti'nin başkenti Hattuša'da (Boğazkale) bulunan Dağ ve Savaş Tanrısı figürinleridir. Ayrıca Eski Mısır'da ele geçen Tanrıça Hathor betimli fildişi figürinler de görülmektedir. Bununla birlikte Levant Bölgesi yerleşimlerinde ortaya çıkarılan Tanrıça Astarte figürinleri gibi kutsal objelerinde yapımında fildişinin varlığına rastlanmaktadır. Mezopotamya bölgesine gelindiğinde ise Sumer Şehir Devletleri'nden olan Kiş kentinde bulunan fildişi tanrı figürini de dikkate değer buluntular arasındadır. Bunlardan anlaşılacağı üzere fildişinin daha Paleolitik Çağ'dan itibaren kutsal objelerin yapımında sık sık tercih edildiği görülmekte ve bu durum söz konusu metanın değerli olduğuna dair de bilgiler sunmaktadır.

Tüm bunlarla birlikte Neolitik ve Kalkolitik Çağ'dan itibaren çoğunlukla fildişlerinin yerleşik hayata geçiş ve madenlerin keşfinden sonra madeni bıçak ve kılıç gibi savaş aletlerinin kabza yapımında kullanıldığı görülmektedir. Yine belirtilen çağlardan sonra fildişlerinin yerleşim alanlarında yapı malzemelerine de dâhil edildiği gözlenmektedir. Nitekim bu durum birçok Eski Çağ yerleşimlerinde yer alan tapınak ve saray gibi mekânlarda ortaya çıkarılan donatı emtia kalıntılarında teyit edilmektedir.

Öte yandan Levant Bölgesi Demir Çağı önemli yerleşimlerinden Kamid el-Loz, Salamis, Megiddo gibi kentlerde yürütülen arkeolojik çalışmalarda ele geçen fildişinden yapılmış ördek şekilli kozmetik kutulara da rastlanmıştır. Bu kozmetik kutuların öncelikle tek kapaklı üretildiği akabinde ise çift kapaklı yapıldıkları görülmektedir. Ayrıca bunların boyun, kanat, kuyruk ile ayaklarının perdahlarına kadar ayrıntılı şekillendirilip boyandığı tespit edilmiştir. Bu tür kozmetik kapların diğer örneklerine Uluburun ve Gelidonya gibi

Akdeniz’de ortaya çıkarılan gemi batıklarında rastlanmıştır. Bunlara ek olarak Eski Mısır yerleşimlerinde de kozmetik kapların parçası olan yüzen kadın formlu kaşıkların çoğunlukla fildişinden yapılmış numuneleri ortaya çıkarılmıştır. Tüm bunlar Akdeniz toplumlarının kutsiyet atfedilmiş olabileceği düşünülen ortak sanat eserleri olarak yorumlanabilir. Aşağıdaki haritada görüldüğü üzere Levant Bölgesi fildişi buluntuların çoğunlukla liman kentleri ile önemli ticaret güzergahlarında yer alan yerleşimlerde yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bu durumun yegâne sebebi olarak Demir Çağı’nda prestij ve statü sembolü haline gelen fildişinin refah seviyesi yüksek bölgelerde aktif olarak ticaretinin yapılmasını göstermek mümkündür. Yine haritada Levant Bölgesi fildişi ticaretinde kuzey-güney yönlü hareketlilik gözlenmekte olup, Afrika fildişlerinin buradan Anadolu ve Mezopotamya’ya nakledilmiş olabileceği düşünülmektedir. Eski Anadolu ve Mezopotamya yerleşimlerinde bulunan fildişi objelerin söz konusu bölgeye ait unsurları taşıdığı görülmektedir. Özellikle Demir Çağı’nda Doğu Anadolu ve Mezopotamya’da hüküm süren Urartu ile Asur Devleti’ne ait fildişi sanat eserlerinde bu durum daha sarıdır. Ayrıca burada ele geçen fildişi objelerin ham madde kaynağının Mısır’daki Nil Vadisi üzerinden Levant’a oradan da adı geçen coğrafyaya nakledilen Afrika Fildişlerinden temin edildikleri tespit edilmiştir.

Harita 8. Eski Çağ Levant Bölgesi fildişi ticaret yolları ve başlıca buluntu yerleri.

Ayrıca ticari serüveni oldukça eskilere dayanan fildişi emtiasının günümüzde nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıya kalan fillerin koruma altına alınmasına neden olmuş ve Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme'si (CITES) tarafından sıkı bir denetime tabi tutulmuştur. Ancak fildişi arzının eksilmediği kaçak fil avcılığının her geçen gün daha da arttığı görülmektedir. Bunların yanı sıra Güney Asya ve Avrupa ülkelerinde yaşayan kişilerin fildişi talebinin bitip tükenmek bilmediği aksine her geçen gün artarak Afrika ve Asya'da kaçak fil avcılığına yol açmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abay, E. ve Dedeoğlu F. (2012). “Beycesultan 2007-2010 Yılları Kazı Çalışmaları Raporu”, 33. *KST*, C. 4, Ankara, s. 303-330.
- Affanni, G. (2009). “Ivory Sphinxes of North Syrian Tradition: The Flame and Frond School”, *Syrian and Phoenician Ivories of Early First Millennium BCE: Chronology, Regional Styles and Iconographic Repertories, Patterns of Inter-regional Distribution, Acts of the International Workshop Pisa, December 9th-11th 2004*, (Eds. S. M. Cecchini, S. Mazzoni and E. Scigliuzzo), *Ricerche di Archeologia del Vicino Oriente* 3, Pisa, p. 171-185.
- Akar, M. (2013). “Krallar ve Tüccarlar Kenti Alalakh”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 33, s. 85-93.
- Akar, T. D., Foça S. (2022). “Eski Smyrna’da Ele Geçen Kemik ve Fildişi Objeler”, *TÜBA-KED*, S. 26, s. 135-156.
- Akarsu, R. (2017). “Erken Dönemlerde Anadolu’da Ele Geçen Fildişi Eserler Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 38, s. 131-150.
- Akurgal, E. (2000). *Ege Uygarlığının Doğduğu Yer Doğu Hellen Kültür Tarihi MÖ 1050-333*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir.
- Albayrak, E. (2012). “Fossil Elephants of Turkey”, *Hacettepe Journal of Biology and Chemistry*, Vol. 40, p. 365-370.
- Albayrak, E. and Lister A. (2012). “Dental Remains of Fossil Elephants From Turkey”, *Quaternary International*, Vol. 276-277, No. 9, p. 198-211.
- Alberti, M. E. (2012). “Aegean Trade Systems: Overview and Observations on the Middle Bronze Age”, *Interaction and Local Change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age*, Oxbow Books, Oxford, p. 22-43.
- Alberti, M. E. and S. Sabatini (2012). “Transcultural Interaction and Local Transformations in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age,” *Interaction and Local Change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age*, Oxbow Books, Oxford, p. 1-6.
- Albright, W. F. (1922). “New Light on Magan and Meluḫa”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 42, p. 317-322.
- Alexander, M. W., Violet W., (2012). “Trade and Traders of Mesopotamian Ur”, *Proceedings of ASBBS*, Vol. 19, No. 1, p. 1-6.
- Alexander, M. W., Violet, W. (2015). “Trade in the Ancient Near East: Lagaš, Ur, Larsa, Mari”, *Journal of Management and Marketing Research*, Vol. 19, p. 1-10.
- Alexander, P. (2018). *The Donkey in Human History*, Oxford University Press, Oxford.
- Alp, E. (2017). “Rethinking: On the Urartian Ivory Artefacts”, *Anadolu Araştırmaları*, S. 20, p. 135-159.
- Alp, S. (2003). *Hitit Güneşi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara.

- Alpagut, B. (1986). "Paşalar Köyü Kazısı-1984", *VII. KST*, Ankara, s. 1-16.
- Alpagut, B. (1989). "Bursa-Paşalar Köyü Kazısı 1987", *X. KST*, C. 1, Ankara, s. 1-13.
- Alpagut, B. (1991). "Paşalar (Bursa) Kazısı-1989", *XII. KST*, C. 1, Ankara, s. 1-15.
- Andrea, W. (1938). "Elfenbeineinlagen aus Assur: Ass. 10015-10018 = va ass. 981", *Berliner Museen* 59, p. 12-16.
- Arie, E., (2019). "Pomegranate and Poppy-Capsule Headings from Ivory and Bone in the Late Bronze and Iron Ages Putting the Famous Inscribed Ivory Pomegranate in Context" *Israel Museum Studies in Archaeology*, Vol. 9, p. 2-40.
- Arnold, D. (1996). *The Royal Women Of Amarna Images of Beauty from Ancient Egypt*, The Metropolitan Museum of Art, New York.
- Arslantaş, Y. (2009). "Mezopotamya'nın Faunası ve Florası", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, Elâzığ, s. 405-430.
- Arslantaş, Y. (2013). "Kuzey Mezopotamya'da Bir Kavşak Noktası Tepe Gawra", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, S. 2, Elâzığ, s. 1-50.
- Aruz, J. (2010). "Archaeology and the Department of Ancient Near Eastern Art", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 68, No. 1, New York, p. 4-48.
- Aruz, J. (2015). "Art and Networks of Interaction Across the Mediterranean", *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age* (Eds. J. Aruz, S. B. Graff, Y. Rakic), Yale University Press, London, p. 112-124.
- Aslan, F. ve Sarıboğa B. (2012). "Flüt Tarihinde Theobald Boehm ve Flüte Getirdiği Yenilikler", *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, C. 2, S. 4, p. 133-140.
- Atasay, S. (1974). "The Kocakızlar Tumulus in Eskişehir, Turkey", *American Journal of Archaeology*, Vol. 78, No. 3, p. 255-263.
- Aubet, M. E. (1993). *The Phoenicians and the West Politics Colonies and Trade*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bahrani, Z. (2016). "Assyria to Iberia: Closing Remarks", *Assyria to Iberia: Art and Culture in the Iron Age*, (Eds. J. Aruz and M. Seymour), Metropolitan Museum of Art, New York, p. 324-329.
- Bailleul-Lesuer, R. (2012). *Between Heaven and Earth; Births in Ancient Egypt*, Chicago Üniversitesi Press, Chicago.
- Baker, H. D. (2012). "The Neo-Babylonian Empire", *Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, (Ed. D. T. Potts), Wiley-Blackwell Publishing, New Jersey, p. 914-930.
- Banks, E. J. (1912). *Bismya or The Lost City of Adab*, The Tknickerbocker Press, London
- Bar-Adon, P. (1962). "Another Ivory Bull's Head from Palestine", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 165, p. 46-47.
- Bard, K. A., Fattovich R. and Manzo A. (2013). "The Ancient Harbor at Mersa/Wadi Gawasis and How to Get There: New Evidence of Pharaonic Seafaring Expeditions in the Red Sea", *Desert Road Archaeology in Ancient Egypt and Beyond*, (Eds. F. Förster and H.

- Riemer), Köln, p. 533-556.
- Barnett, R. D. (1935). "The Nimrud Ivories and the Art of the Phoenicians", *Iraq*, Vol. 2, No. 2, London, p. 179-210.
- Barnett, R. D. (1950). "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale Near Van", *Iraq*, Vol. 12, No:1, p. 1-43.
- Barnett, R. D. (1954). "An Inlaid Phoenician Ivory from Assyria", *The British Museum Quarterly*, Vol. 19, No. 2, p. 37-38.
- Barnett, R. D. and D. J. Wiseman, (1955). "The Excavations of Nimrud, 1949-53", *The British Museum Quarterly*, Vol. 20, No. 1, p. 16-18.
- Barnett, R. D. (1956). "Phoenicia and the Ivory Trade", *Archaeological Institute of America*, Vol. 9, No. 2, p. 87-97.
- Barnett, R. D. (1957). *A Catalogue of the Nimrud Ivories*, The British Museum, London.
- Barnett, R. D. (1982). *Ancient Ivories in the Middle East*, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem.
- Baskıcı, M. (1998). "Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış", *AÜSBF Dergisi*, C. 53, S. 1-4, s. 73-94.
- Bass, G. F. (1987). "Oldest Known Shipwreck Reveals Bronze Age Splendors" *National Geographick Magazine*, Vol. 172, No. 6, p. 693-734.
- Bass, G. F. (2006). "Doğu Akdeniz'de Tunç Çağı Batıkları", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (Eds. Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta), Bochum, s. 305-310.
- Bayram, S. ve Kuzuoğlu R. (2010). "Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", *XVI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 20-24 Eylül 2010)*, C. I, Ankara, s. 225-244.
- Bednarik, R. G. (1994). "Conceptual Pitfalls in Palaeolithic Rock Art Dating", *Prehistoire Anthropologie Méditerranéennes*, Vol. 3, p. 95-102.
- Bednarik, R. G. (2007). "A New Method to Date Petroglyphs", *Archaeometry*, Vol. 34, p. 279-291.
- Behrmann, A. (1996). *Das Nilpferd in der Vorstellungswelt der Alten Ägypter Teil II. Textband*, Peter Lang GmbH, Frankfurt.
- Bénédite, G. (1918). "The Carnarvon Ivory" *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 5, No. 1, p. 225-241.
- Ben-Shlomo, D. (2010). *Philistine Iconography: A Wealth of Style and Symbolism*, Germany: Academic Press, Switzerland/Göttingen.
- Ben-Tor, A. (1972). "An Ivory Bull's Head from 'Ay", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 208, p. 24-29.
- Benzel, K., Graff S. B., et al., (2010). *Art of the Ancient Near East*, Yale University Press, New York.
- Bilgi, Ö. (2012). *Anadolu'da İnsan Görüntüleri 'Klasik Çağ Öncesi'*, Aygaz Yayıncılık, İstanbul.

- Bilgiç, E. (1948). “Anadolu’nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatları ile Rekonstrüksiyonu (Siyasî-idarî ve iktisadî-içtimaî bakımlardan)”, *AÜDTCFD*, C. 6, S. 5, s. 489-516.
- Black, J., George A. and Postgate N. (2000). *A Concise Dictionary of Akkadian 2nd Printing*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden.
- Blasco-Martín, M., Gallelo G., et al. (2019). “Decoration Composition of Iberian Iron Age Ivory Artifacts Identified By No-Destructive Chemical Analyses”, *Archaeological and Anthropological Sciences*, Vol. 11, p. 3561-3576.
- Boisserie, J. R., Lihoreau F. and Brune M. (2005). “The position of Hippopotamidae within Cetartiodactyla”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 102, No. 5, p. 1537-1541.
- Bollok, A., Koncz I. (2020). “Sixth and Seventh-Century Elephant Ivory Finds from the Carpathian Basin the Sources, Circulation and Value of Ivory in Late Antiquity and the Early Middle Ages”, *Archaeological Ertesito*, Vol. 145, p. 39-68.
- Bonomi, J. (1857). *Nineveh and Its Palaces*, H.G. Bohn, London.
- Bordreuil, P. et al. (2015). *Tarihin Başlangıçları*, (Çev. L. Başaran), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Branting, S., Baltalı T. S. vd. (2016). “Kerkenes Dağı 2014”, *37. KST*, C. 2, Ankara, s. 1-12.
- Bryce, T. (2012). *The World of the Neo-Hittite Kingdoms A Political and Military History*, Oxford University Press, New York.
- Bubenzer, O. and Andreas B. (2013). “Top Down: New Satellite Data And Ground-Truth Data As Base for A Reconstruction Of Ancient Caravan Routes. Examples From The Western Desert Of Egypt” *Desert Road Archaeology in Ancient Egypt and Beyond* (Eds. F. Förster and H. Riemer), Köln, p. 61-76.
- Bunnens, G. (1997). “Carved Ivories from Til Barsip”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 101, No. 3, New York, p. 435-450.
- Burke, B. (2005). “Textile Production at Gordion and the Phrygian Economy”, *The Archaeology of Midas and the Phrygians Recent Work at Gordion*, (Ed. L. Kealhofer), University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, p. 69-81.
- Cahill, N. D. (2010). “Lydia Fildişi Eserleri”, *Lidyalılar ve Dünyaları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 75-103.
- Cattani, M., Kenoyer J. M., Frenez D., Law R. W. and Méry S. (2019). “New excavations at the Umm an-Nar site Ras al-Hadd HD-1, Sultanate of Oman (seasons 2016–2018): Insights on Cultural Interaction and Long-Distance Trade”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, Vol. 49, Oxford, p. 69-84.
- Caubet. A. (2002). “Animals In Syro-Palestinian Art”, *A History of the Animal World in The Ancient Near East*, (Ed. B. J. Collins), Brill, Leiden-Boston, p. 211-236.
- Caubet. A. (2008). “Ivory, Shell, and Bone”, *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, New York, p. 406-419.
- Caubet. A. (2013). “Working Ivory in Syria and Anatolia during the Late Bronze-Iron Age”, *Across The Border: Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria And Anatolia Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul May 31–June 1, 2010*, (Ed. K. A. Yener), Paris, p. 449-463.

- Ceylan, N. (2015). "Kuzeybatı İnan'da Önemli Bir Yerleşme: Hasanlı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 9, s. 189-221.
- Charaf, H. (2017). "Kamid el-Loz", *Encyclopedia of the Bible and Its Reception*, Vol. 15, Walter de Gruyter, Berlin/Boston, p. 17-20.
- Charles, M. B. (2008). "African Forest Elephants and Turrets in the Ancient World", *Phonix*, Vol. 62, p. 338-362.
- Chester, G. J. And Oxon B.A. (1881). *Catalogue of the Egyptian Antiquities in the Ashmolean Museum*, Bibliolife, Oxford.
- Childe, V. G. (2020). *Doğu'nun Prehistoryası* (Çev. Şevkez Aziz Kansu), TTKY, Ankara.
- Cleveland, R. L. (1961). "An Ivory Bull's Head from Ancient Jericho", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 163, p. 30-36.
- Collins, P. (2003). "Tell Abraq", *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, The Metropolitan Museum of Art, New York, p. 313-323.
- Collins, P. (2006). "Trees and Gender in Assyrian Art", *Iraq*, Vol. 68, London, p. 99-107.
- Collins, P. (2009). "An Ivory Fan Handle from Nimrud", *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 44, New York, p. 9-20.
- Collon, D. (1977). "Ivory", *Iraq*, Vol. 39, No. 2, p. 219-222.
- Conard, N. J. (2003). "Palaeolithic Ivory Sculptures from Southwestern Germany and the Origins of Figurative Art", *Nature*, Vol. 426, p. 830-832.
- Conard, N. J. (2009). "A Female Figurine from the Basal Aurignacian of Hohle Fels Cave in Southwestern Germany", *Nature*, No. 459, p. 248-252.
- Conard, N. J. and Malina M. (2008). "New Evidence for the Origins of Music from the Caves of the Swabian Jura", *Studien zur Musikarchäologie*, Vol. VI, p. 13-22.
- Conard, N. J. Malina M. and Münzel S. C. (2009). "New Flutes Document the Earliest Musical Tradition in Southwestern Germany", *Nature*, Vol. 460, p. 737-740.
- Cooney, J. D. (1948). "Three Ivories of the Late XIII. Dynasty", *Brooklyn Museum Bulletin*, Vol. 10, No. 1, p. 1-16.
- Crawford, H. (2015). *Sümer ve Sümerler*, (Çev. N. Uzan), Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Crawford, H. (2015). *Ur the City of the Moon God*, Bloomsbury-New York.
- Crawford, V. E. et al. (1980). *Assyrian Reliefs and Ivories in the Metropolitan Museum of Art: Palace Reliefs of Assurnasirpal II and Ivory Carvings from Nimrud*, The Metropolitan Museum of Art, New York.
- Crist, W. (2016). *Games of Thrones: Board Games and Social Complexity in Bronze Age Cyprus*, A Dissertation Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy, Arizona State University, Tucson.
- Crist, W., De Voogt A. And Dunn-Vaturi A.E. (2016). "Facilitating Interaction: Board Games as Social Lubricants in the Ancient Near East", *Oxford Journal Of Archaeology*, Vol. 35, No. 2, p. 179-196.
- Cutler, A. (1994). *The Craft of Ivory: Sources, Techniques, and Uses in the Mediterranean World*

- A.D. 200-1400, Oxford Clarendon Press. Oxford.
- Çıvgın, İ. (2014). “Ön ve Erken Hanedanlar Devri’nde (MÖ. 3300-3000) Levant’ta Kurulan Ticaret Kolonilerinin Mısır Devletleşmesine Katkısı”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3, No. 2, s. 99-155.
- Çıvgın, İ. (2015). “Mısır Eski Krallığı (MÖ. 2700-2200) Devrindeki Ticari Ağların Mısır Uygarlığı ile Nübye/Sudan Devletleşmesi Üzerindeki Etkileri”, *TAD*, C. 34, S. 58, s. 371-424.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İzmir.
- Darga, M. (1992). *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul.
- Deniz, E. (1985). “Acemhöyük Saray Kazılarında Çıkan Kemik Kalıntıları Üzerinde Arkeobiyolojik Araştırmalar”, *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, s. 75-91.
- Deniz, E. vd. (1991). “Acemhöyük Kazılarında Çıkan ve Türü Tükenmekte Olan Bir Hint Fili (*Elephas Maxima*) Dişi Üzerinde Arkeobiyolojik-Arkeometrik Etütler”, *VI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara. s. 13-20.
- D’Errico, F., vd., (2012). “Identifying Regional Variability in Middle Stone Age Bone Technology: The Case of Sibudu Cave”, *Journal of Archaeological Science*, Vol. 39, p. 2479-2495.
- Deveries, K. (2005). “Greek Pottery And Gordion Chronology”, *The Archaeology of Midas and the Phrygians Recent Work at Gordion*, (Ed. L. Kealhofer), University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, p. 36-55.
- Dimand, S. (1936). “A Gift of Syrian Ivories”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. XXXI, No. 11, p. 221-223.
- Dimand, S. (1937). “An Additional Gift of Syrian Ivories”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. XXXII, No. 4, p. 88-90.
- Diñç, R. (1993). *Lydia Tümülüsleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Diñçol, A. ve Diñçol B. (2002). “‘Tabarna’ ve ‘Aedikula’ Mühürleri’ Hitit Büyük Kral ve Büyük Kraliçelerinin Mühürleri”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, (Ed. W. Jacob, K. Ausstellungshalle), Bonn, s. 432-434.
- Dixson, A. F. and Dixson B. J. (2011). “Venus Figurines of the European Paleolithic: Symbols of Fertility or Attractiveness?” *Hindawi Publishing Corporation Journal of Anthropology*, p. 1-11.
- Dönmez, S. (2013). *Hititler Döneminde Anadolu’da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dönmez, Ş. (2011). “Oluz Höyük Kazısı 2009 Dönemi Çalışmaları”, *32. KST*, C. 4, Ankara, s. 92-110.
- Dörtlük, K. (1989). “Elmalı Bayındır Tümülüsleri Kurtarma Kazısı”, *XVI. KST*, C. I, Ankara, s. 171-174.
- Edwards, H. G. M., Villar S. E. J., et al., (2005). “Ancient Biodeterioration: an FT-Raman

- Spectroscopic Study of Mammoth and Elephant Ivory”, *Anal Bioanal Chemistry*, Vol. 383, No. 4, p. 713-720.
- Ekmen, H. (2015). “Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre Anadolu’da M.Ö. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi”, *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon* (Yay. Haz. A. Baysal), Ege Yayınları, İstanbul, s. 47-66.
- Ekmen, H. (2021). “Yaşam ve Ölüm: Acemhöyük-Arıbaş Mezarlığı’nda Gündelik Yaşama İlişkin Veriler”, *Arkeoloji ve Sanat*, S. 166, 2021, s. 81-96.
- Elspeeth, R. M. Dusingberre (2010). “Lidya Fildişi Eserleri”, *Lidyahılar ve Dünyaları* (Ed. N. D. Cahill), YKY, İstanbul, s. 191-200.
- Eltringham, S.K, Kingdon J. und Boisserie J.R. (2013). “Genus Hippopotamus Common Hippopotamus”, *Mammals of Africa Volume VI. Pigs, Hippopotamuses, Chevrotain, Giraffes, Deer and Bovids*, (Eds. J. Kingdon, D. Happold, et al.), London, p. 64-67.
- Emre, K. (2002). “Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, (Ed. W. Jacob), Kunst- und Ausstellungshalle, Bonn, p. 487-492.
- Erdan, E. (2019). “Frig Tipi Fibulalarda Tanrıça Sembolizmi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Art-Sanat Dergisi*, S. 11, s. 163-185.
- Erdem, F. (2020). *Eski Mezopotamya’da Kehanet Geleneği*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Denizli.
- Erkanal, H. ve T. Özkan (1998). “1996 Bakla Tepe Kazıları”, *XIX. KST*, C. 1, Ankara, s. 399-425.
- Erkanal-Öktü, A. (2006). “Girnavaz Höyük Kazısında Bulunan Fildişi Ayna Sapı Parçası ve Düşündürdükleri”, *Hayat Erkanal’a Armağan: Kültürlerin Yansıması* (Ed. A. Erkanal-Öktü, E. Özgen vd), İstanbul, s. 345-358.
- Evans, J. M. (2009). “The Middle Assyrian Period”, *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, The Metropolitan Museum of Art, New York, p. 206-214.
- Faulkner, R. O. (2002). *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*, (Mod. Boris Jegorović), Griffith Institute, Oxford.
- Feldman, M. H. (2012). “The Practical Logic of Style and Memory in Early First Millennium Levantine Ivories” *Materiality and Social Practice Transformative Capacities of Intercultural Encounters* (Eds. J. Maran and P. W. Stockhammer) Oxbow Books, Oxford, p. 198-212.
- Fildişi ve Fildişi Türevleri İçin Kullanma Klavuzu* (1999). Dünya Yaban Hayatı Fonu ve Koruma Derneği, Yeniden Basım, Oregon.
- Fitton, J. L. (1992). *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period*, British Museum, London.
- Fleischer, R. C. (2001). "Phylogeography of the Asian Elephant (*Elephas Maximus*) Based on Mitochondrial DNA." *Evolution*, Vol. 55, No. 9, p. 1882-1892.
- Floss, H. (2014). “A New Type of Society Creates a New Type of Objects. Aurignacian Ivory Sculptures from the Swabian Jura (Southern Germany)”, *CIEN Años de Arte Rupestre Paleolítico: Centenario del Descubrimiento de la Cueva de la Peña de Candamo, 1914-*

- 2014, (Eds. M. Soledad Corchón y Mario Menéndez), Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, p. 53-62.
- Foster B. R. (2002). "Animals in Mesopotamian Literature", *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, (Ed. J. B. Collins), Brill, Leiden, p. 271-288.
- Frame, G. (2006). "The Acharneh Stela of Sargon II of Assyria", *Subartu*, Vol. XVIII, 2006, p. 49-68.
- Frangipane, M., Manuelli F. and Vignola C. (2017). "Arslantepe, Malatya: Recent Discoveries in the 2015 and 2016 Seasons", *The Archaeology of Anatolia: Recent Discoveries (Vol. II, 2015-2016)*, (Eds. S.R., Steadman, G. McMahon), Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, p. 66-93.
- French, D. H. (1967). "Excavations at Can Hasan, 1966: Sixth Preliminary Report", *Anatolian Studies*, Vol. 17, p. 165-178.
- Gates, M. H. (1994). "Archaeology in Turkey", *AJA*, Vol. 98, No. 2, p. 249-278.
- Genz, H. (2006). "Geç Tunç Çağı'nda Levant Bölgesi'nde Zanaat ve Ticaret", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (Eds. Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta), Bochum s. 375-382.
- Gilbert, A. S. (1995). "The Flora and Fauna of the Ancient Near East", *Civilizations of the Ancient Near East Vol. I*, (Eds. J. M. Sasson, C. S. Sons), New York, p. 153-175.
- Goff, B. L. (1963). *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*, Yale University Press, London.
- Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Grayson, A. K. (1976). *Assyrian Royal Inscriptions (ARI-II)*, Vol. 2, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Grayson, A. K. (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I-RIMA 2*, (1114- 859 BC), University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London.
- Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II- RIMA 3*, (858- 745 BC), University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London.
- Grayson, A. K. - Novotny J. (2014). *The Royal Inscription of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC) – RINAP 2*, Eisenbraunes.
- Greenewalt, C. H. Jr. and Rautman M. L. (1998). "The Sardis Campaigns of 1994 and 1995", *American Journal of Archaeology*, Vol. 102, No. 3, p. 469-505.
- Gruber, C. (2004). *Möbeldekor aus Elfenbein Zur Rekonstruktion von Schnitzverzierungen an altorientalischen Möbeln*, Universität München, München.
- Günbattı, C. (2008). "An Eponym List (KEL G) from Kültepe", *Akademia Verlag*, XXXV/1, Berlin, p. 103-132.
- Güterbock, H. G. (1971). "Ivory in Hittite Texts", *Anatolia*, S. 15, Ankara, p. 1-17.
- Hanfmann, G. M. A. (1956). "Four Urartian Bulls' Head", *Anatolian Studies*, Vol. 6, London, p. 205-213.
- Harmankaya, S. - O. Tanındı - M. Özbaşaran. (1998). "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *TAY-3(Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri)*, Ege Yayınları, İstanbul, s. 7-16.

- Harrison, T. P., ve Batiuk S. (2010), "Tayinat Höyük Kazıları, 2008", 31. *KST*, C. 3, Ankara, s. 491-504.
- Harrison, T. P., Batiuk S. ve Denel E. (2011). "Tayinat Höyük Kazıları, 2009", 32. *KST*, C. 3, Ankara, s. 368-384.
- Harrison, T. P., Batiuk S. ve Denel E. (2012). "2010 Tayinat Kazıları ve Araştırmaları", 33. *KST*, C. 3, Ankara, s. 173-190.
- Harrison, T. P., Denel E. ve Batiuk S. (2016). "Tayinat Höyük Araştırmaları, 2014", 37. *KST*, C. 2, Ankara, s. 477-490.
- Hassaan, G. A. (2017). "Mechanical Engineering in Ancient Egypt, Part 46: Birds Statues (Duck, Ibis and Hen)", *Asia Pacific Journal of Engineering Science and Technology* 3, p. 107-120.
- Haupt, P. (1907). "Der Assyrische Name des Potwals", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 23, No. 3, p. 253-263.
- Hawkins, J. D. (2000). *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions; Vol. 1*, Walter de Gruyter, Berlin.
- Hayes, W. C. (1953). *The Scepter of Egypt: A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in the Metropolitan Museum of Art. Vol. 1, from the Earliest Times to the End of the Middle Kingdom*, Metropolitan Museum of Art, New York.
- Hayes, W. C. (1973). "Egypt: Internal Affairs From Tuthmosis I to the Death Of Amenophis III", *The Cambridge Ancient History Volume II Part 1 History Of The Middle East And The Aegean Region C. 1800-1380 B.C.*, (Eds. I. E. S. Edwards, et al.), Cambridge University Press, New York.
- Haynes, G. (2002). *Mammoths, Mastodons, and Elephants: Biology, Behavior and the Fossil Record*, Cambridge University Press, New York.
- Heinz, M. (2016). *Kamid el-Loz 4000 Years and more of Rural and Urban Life in the Lebanese Beqa'a Plain*, The Lebanese British Friends of the National Museum, Beirut.
- Hermann, G. (1986). *Ivories from Room SW 37 Fort Shalmaneser, Commentary and Catalogue*, London.
- Hermann, G. (1989). "The Nimrud Ivories, 1: The Flame and Frond School", *Iraq*, Vol. 51, p. 85-109.
- Hermann, G. (1992). *The Small Collections from Fort Shalmaneser (Ivories from Nimrud V)*, London.
- Hermann, G. (1996). "Ivory Furniture Pieces from Nimrud: North Syrian Evidence for Regional Traditions of Furniture Manufacture", *In the Furniture of Western Asia: Ancient and Traditional* (Ed. G. Hermann), Mainz, p. 153-166.
- Hermann G. and S. Laidlaw with H. Coffey (Eds.), (2008). *Ivories From the North West Palace(1845-1992), Ivories from Nimrud VI*, British Institute for the Study of Iraq, London.
- Hermann G. and S. Laidlaw, (2013). "Assyrian Nimrud and the Phoenicians", *Archaeology International*, No. 16, p. 84-95.

- Hermann, V. R. (2023). "The Winged Disk and Lotus. Levantine Regenerative Motifs on the Banquet Steles of Sam'al", *Über das Alte Testament hinaus. Exegetische, religionsgeschichtliche und archäologische Beiträge. Festschrift für Herbert Niehr* (Ed. H. von Dagmar Kühn, O. Dyma und S. Maier) Zaphon Printed, Münster, p. 221-260.
- Hoffmeier, J. K. and Stephen O. M. (2013). "A Highway out of Egypt": The main Road from Egypt to Canaan", *Desert Road Archaeology in Ancient Egypt and Beyond* (Eds. F. Förster and H. Riemer), Köln, p. 485-510.
- Hooijer, D. A. (1952). "Fact and Fiction in Hippopotamology (Sampling the History of Scientific Error)", *Osiris*, Vol. 10, p. 109-116.
- Hussein, M. M. (2016). *Nimrud The Queens Tombs*, The Oriental Institute, Chicago.
- Işık, F. (2008). "Ein Neuer Beleg Zum Phrygischen Ursprung Der Architektonischen Tonplatten", *Anadolu/Anatolia*, S.34, p. 17-25.
- Jacobi, R. M., Higham T. F. G., et al. (2010). "Radiocarbon Chronology for the Early Gravettian of Northern Europe: New AMS Determinations for Maisieres-Canal, Belgium", *Antiquity*, Vol. 84, No. 323, p. 26-40.
- Kalla, G. (2018). "Date Palms, Deer/Gazelles And Birds In Ancient Mesopotamia and Early Byzantine Syria. A Christian Iconographic Scheme And Its Sources In The Ancient Orient", *Across The Mediterranean-Diterranean- Along The Nile Studies in Egyptology, Nubiology and Late Antiquity Dedicated to László Török on the Occasion of His 75th Birthday Vol. 2*, (Eds. T. A. Bács, Á. Bollók and T. Vida), Budapest, p. 863-899.
- Kansoy, U. (2019). "Savaş Hayvanı Olarak Fillerin Yetenekleri ve Kusurları", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 3, s. 1475-1513.
- Kaplan, D. (2019). "Yüksel Erimtan Koleksiyonu'ndan iki Terrakotta Fulcrum Figürü", *Anadolu/Anatolia*, S. 45, s. 57-80.
- Karakoç, M. (2016). "Paleolitik Çağda Mezarlar ve Ölüm Kavramı", *Folklor/Edebiyat*, C. 22, S. 87, s. 182-183.
- Khelifi, L. (2017). *Les Ivories À Carthage À L'époque Phénico-Punique*, Latrach Editions, Tunis
- Kılıç, Y. (2014). *Eskiçağ Aile Hukuku (Asur, Babil ve Hitit Devletlerinin Yıkılışına Kadar)*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, AÜDTCF Yay., Ankara.
- Killin, A. (2019). "Music Pluralism, Music Realism, and Music Archaeology" *Springer Nature*, p. 1-12.
- King, L. W. (1914). "Some New Examples of Egyptian Influence at Nineveh", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 1, No. 2, p. 107-109.
- Kitchell, K. F. (2014). *Animals in the Ancient World from A to Z*, New York.
- Klengel, H. (2006). "Basra Körfezinden Akdeniz'e: Eski Yakın Doğu'da Ticaret", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (Eds. Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta), Bochum, s. 369-374.
- Klengel, H. (2019). *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (Çev. N. Oral), Totem Yayınları, İstanbul.

- Klingel, H. (2013). "Hippopotamus Amphibius Common Hippopotamus", *Mammals of Africa Volume VI. Pigs, Hippopotamuses, Chevrotain, Giraffes, Deer and Bovids*, (Eds. J. Kingdon, D. Happold, et al.), London, p. 68-78.
- Knapp, A. B. (1988). *The History and Culture of Ancient Western Asia and Egypt*, Wadsworth Publishing Company. Marceline-Missouri.
- Konyar, E. (2013). "Demir Çağı'nda Anadolu Kadını: Urartu, Frig ve Lidya", *Anadolu'da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 241-267.
- Kopaniak, K. (2013). *Die Datierung Der Anatolisch/Spathethitischen Plastik Und Ihre Beziehung Zur Archaischen Griechischen Kunst*, Logos Verlag, Berlin.
- Koşay, H. Z. (1966). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, TTKY, Ankara.
- Koşay, H. Z. ve Akok M. (1966). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1940-1948'deki Çalışmaları ve Keşiflerine Ait İlk Rapor*, TTKY, Ankara.
- Köpp, H. (2013). "Desert Travel And Transport In Ancient Egypt. An Overview Based On Epigraphic, Pictorial And Archaeological Evidence", *Desert Road Archaeology in Ancient Egypt and Beyond*, (Eds. F. Förster and H. Riemer), Köln, p. 107-132.
- Köpp, H. (2017). "Heiko Riemer and Frank Förster Mobility in Ancient Egypt-Roads and Travel in the Nile Valley and Adjacent Deserts", *Mobility in Prehistoric Sedentary Societies*, (Eds. S. Scharl and B. Gehlens), Köln, p. 277-300.
- Köroğlu, K. (2011). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler*, (Çev. Ö. Buze), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Kramer, S. N. (2014). *Tarih Sümer'de Başlar*, (Çev. H. Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Krzyszowska, O. (1990). *Ivory and Related Materials: An Illustrated Guide*, Oxford University Press, Oxford.
- Krzyszowska, O. and Morkot, R. (2000). "Ivory and Related Materials", *Ancient Egyptian and Technology*, (Eds. P. T. Nicholson and I. Shaw), Cambridge University Press, Cambridge, p. 320-331.
- Kunz, G. F. (1916). *Ivory and the Elephant in Art, in Archaeology, and in Science*, Doubleday, Page And Company.
- Kuzuoğlu, R. (2016). "Two Cuneiform Texts Found in Acemhöyük from the Old Assyrian Period", *Belleten*, C. LXXX, S. 289, p. 685-699.
- Lacovara, P. (2021). "A Swimming Girl Spoon from Sheikh Farag", *Up and Down the Nile – Ägyptologische Studien für Regine Schulz*, (Eds. M. Ullmann, G. Pieke et. al.), Ägypten und Altes Testament Band 97, Münster, p. 237-39.
- Lafontaine, R. H. and Wood P. A. (1982). "The Stabilization of Ivory Against Relative Humidity Fluctuations", *Studies in Conservation*, Vol. 27, No. 3, p. 109-117.
- Lafrenz, K. A. (2004). *Tracing the Source of the Elephant and Hippopotamus Ivory from the 14th Century B.C. Uluburun Shipwreck: The Archaeological, Historical, and Isotopic Evidence*, USF Tampa Graduate Theses and Dissertations, University of South Florida, Tampa.

- Larson, G., Cucchi T., Dobney K. (2011). "Genetic Aspect of Pig Domestication", *The Genetics of the Pig*, (Eds. M. F. Rothschild and A. Ruvinsky), Oxfordshire, p. 14-37.
- Laursen, L., Bekoff M. (1978). "Loxodonta Africana", *Mammalian Species*, Vol. 92, p. 1-5.
- Laursen, S. T. (2017), *The Royal Mounds of A'ali in Bahrain the Emergence of Kingship in Early Dilmun*, Aarhus University Press, Aarhus.
- Laws, R. M. (1968). "Dentition and Ageing of the Hippopotamus", *East African Wildlife Journal*, Vol. 6, p. 19-52.
- Layard, A. H. (1849). *Nineveh and Its Remains Vol II*, Spottishwoode and Shaw, London.
- Lbova, L., Volkov P. (2016). "Processing Technology for the Objects of Mobile Art in the Upper Paleolithic of Siberia (the Malta site)", *Quaternary International*, S. 403, p. 16-22.
- Leemans, W. F. (1960). "The Trade Relations of Babylonia and the Question of Relations with Egypt in the Old Babylonian Period", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 3, No. 1, Leiden, p. 21-37.
- Leemans, W. F. (1968). "Old Babylonian Letters and Economic History a Review Article with a Digression on Foreign Trade", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 11, No. 2, p. 171-226.
- Legrain, L. (1947). *Ur Excavation Texts III*, Publications of the Joint Expedition of the British Museum and of the University Museum and University Of Pennsylvania to Mesopotamia, London and Philadelphia.
- Lehmann, M. (2019). Nigel Tallis et al, "Esarhaddon in Egypt: An Assyrian-Egyptian Battle Scene on Glazed Tiles from Nimrud", *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan*, Vol. 25, p. 1-10.
- Leichty, E. (2011). *The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)-RINAP 4*, Winona Lake, Eisenbrauns.
- Lewin, R. (1999). *Modern İnsanın Kökeni*, (Çev. N. Özüaydın), TÜBİTAK, Ankara.
- Lewison, R. L. (2011). "Family Hippopotamidae (Hippopotamuses)", *Handbook of the Mammals of the World, Vol. 2: Hoofed Mammals*, Lynx Edicions, Barcelona.
- Lewis-Williams, J. D. (1997). "Art, Agency and Altered Consciousness: A Motif in French (Quercy) Upper Pleaeolithic Parietal Art", *Antiquity*, Vol. 71, No. 274, p. 810-830.
- Lewis-Williams, J. D. and Lawson E. T., et al. (2003). "The Mind in the Cave: Consciousness and the Origins of Art", *Cambridge Archaeological Journal*, Vol. 13, No. 2, p. 265-279.
- Li, Z., Doyon L., et al. (2020). "A Paleolithic Bird Figurine from the Lingjing Site, Henan, China", *PLoS ONE*, Vol. 15, No. 6, p. 1-24.
- Liebowitz H. (1987). "Late Bronze II Ivory Work in Palestine: Evidence of a Cultural Highpoint", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 265, p. 3-24.
- Lihoreau, F., Boisserie J. R. et al. (2006). "Anthracothere Dental Anatomy Reveals a Late Miocene Chado-Libyan Bioprovince", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 103, No. 23, p. 8763-8767.
- Lines, J. (1955). "Ivories from Nimrud", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 13, No. 18, p. 233-243.

- Liverani, M. (2001). *International Relations in the Ancient Near East 1690-1100 BC*, Palgrave, New York.
- Lloyd, S. (1961). *The Art of the Ancient Near East*, Praeger Publishers, New York.
- Loud, G. (1938). *The Megiddo Ivories*, Oriental Institute Publications, Vol. LII, Chicago.
- Louis, D. L. (1972). *Two Neo-Assyrian Stelae from Íran*, Art and Archaeology Royal Ontario Museum Occasional Papers, Toronto.
- Luckenbill, D. D. (1975). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, Vol. II, (ARAB II) Historical Records of Assyria from Earliest Times to Sargon*, Greenwood, New York.
- Lujan, E. R., Bernabe A. (2012). "Ivory and Horn Production in Mycenaean Texts", *Kosmos Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*, Peeters, Leuven-Liege, p. 627-638.
- Macgregor, A. (2001). *Bone, Antler, Ivory and Horn, The Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period*, Croom Helm Ltd., Sydney.
- Maeir, A. M., Davis B., et al, (2015). "An Ivory Bowl from Early Iron Age Tell es-Safi/Gath (Israel): Manufacture, Meaning and Memory", *World Archaeology*, p. 1-25.
- Mallowan, M. E. L. (1952). "The Excavations at Nimrud (Kalhu), 1949-1950 Ivories from the N. W. Palace", *Iraq*, Vol. 14, No. 1, p. 45-53.
- Mallowan, M. E. L. (1963). "The 'Mona Lisa' of Nimrud", *Iraq*, Vol. 25, No. 1, p. 1-5.
- Mallowan, M. E. L. (1966). *Nimrud and Its Remains II*, Collins, London.
- Mandacı, E. (2018). "Arkeolojik Bulgular ve Yazılı Belgeler Işığında Eski Mezopotamya'da Fildişi Oymacılığına Genel Bir Bakış", *TAD*, C. 37, S. 64, s. 27-54.
- Manlius, N. (2000). "Biogéographie et Ecologie historique de l'hippopotame en Egypte", *Belgian Journal of Zoology*, Vol. 130, p. 59-66.
- Manuelli, F., Pittman H. (2018). "A 'Flame and Frond' Ivory Plaque from the Neo-Hittite Excavations at Arslantepe/Melid. Regionalisms and Communities in Iron Age Anatolia", *Origini Prehistory and Protohistory of Ancient Civilizations*, Vol. XLI, No. 1, p. 139-169.
- Massaa, M., Palmisano A. (2018). "Change and Continuity in the Long-Distance Exchange Networks Between Western/Central Anatolia, Northern Levant and Northern Mesopotamia, c.3200-1600 BCE", *Journal of Anthropological Archaeology*, Vol. 49, p. 67-83.
- Mathey, T., Köroğlu K., Wicke D. and Macginnis J. (2010). "Diyarbakır/Ziyaret Tepe 2008 Yılı Kazı Çalışmaları", *31. KST*, C. 4, Ankara, s. 315-329.
- Mathey, T. et al. (2017). *Ziyaret Tepe-Asur İmparatorluğu'nun Anadolu Sınırlarını Keşfederken*, Tekfen Kültür Sanat Ürünleri, İstanbul.
- Matoian, V. and Juan-Pablo Vita, (2014). "Wool Production and Economy at Ugarit", *Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry* (Ed. C. Breniquet and C. Michel), Oxbow Books, Oxford & Philadelphia. p. 310-330.
- Matthaus, H. (2006). "Geç Tunç Çağı'nda Akdeniz'de Kültürler Arası İlişkiler, Ticaret ve Deniz

- Seferleri”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (Ed. Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta), Bochum, s. 335-368.
- Mazar, A. (1985). “Excavations at Tell Qasile, Part Two, The Philistine Sanctuary: Various Finds, The Pottery, Conclusions, Appendixes”, *Qedem*, Vol. 20, p. 1-257.
- Mazzoni, S. (2008). “Arts, Crafts and the State: A Dialectic Process”, *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Madrid 2006*, (Eds. J. Ma Cordoba, M. Molist et al.), Madrid, p. 37-52.
- Mazzoni, S. (2013). “Arts and Cross-Cultural Communication in the Early 1st Millennium: The Syro-Anatolian Contact”, *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia. Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31-June 1 2010*, (Ed. K. A. Yener Peeters), Leuven-Paris-Walpole, p. 465- 492.
- McLauchlin, B. K. (1985). *Lydian Graves and Burial Customs*, PhD Dissertation University of California, Berkeley.
- Medvedskaya, I. (1988). “Who Destroyed Hasanlu IV?”, *Iran*, Vol. 26, p. 1-15.
- Mellaart, J. (2001). *Çatalhöyük: Anadolu’da Bir Neolitik Kent*, (Çev. G. B. Yazıcıoğlu), YKY, İstanbul.
- Memiş, E. (2006), *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınevi, Bursa
- Mieroop, M. Van de (2004). *Antik Yakındoğu’nun Tarihi*, (Çev. S. Gül), Dost Kitabevi, Ankara.
- Mieroop, M. Van de (2019). *Eski Mısır Tarihi*, (Çev. A. O. Bozkurt), Homer Kitabevi, İstanbul.
- Mikami, T. ve Omura S., (1987). “1986 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”, *IX. KST*, C. 2, Ankara, s. 1-20.
- Moorey, P. R. S. (1970). “Cemetery a at Kish: Grave Groups and Chronology”, *British Institute for the Study of Iraq*, Vol. 32, No. 2, p. 86-128.
- Moorey, P. R. S. (1994). *Ancient Mesopotamian Materials and Industries*, Clarendon Press Oxford, New York.
- Moran, W. L. (Edited and Translated), (1992). *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, London.
- Morley, I. (2013). *The Prehistory of Music Human Evolution, Archaeology, and the Origins of Musicality*, Oxford University Press, Oxford.
- Moscati, S. (2004). *Fenikeliler*, (Çev. S. Gül), Dost Yayınları, Ankara.
- Murray, A. S., Smith A. H. and Walters H. B. (1900). *Excavations in Cyprus*, BMP, London.
- Naumann, R. (1985). *Eski Anadolu Mimarlığı* (Çev. B. Madra), TTKY, Ankara.
- Nayır, K. (1983). “Alibeyli Tümülüsleri Kurtarma Kazısı 1981 ”, *IV. KST*, Ankara, s.199-204.
- Neve, P. (1984). “Boğazköy-Hattuşa 1982 Çalışma Mevsimi Sonuçları”, *V. KST*, Ankara, s. 143-146.
- Neve, P. (1987). “Boğazköy-Hattuşa 1985 Kazı Mevsiminin Sonuçları”, *VIII. KST*, C. 1, Ankara, s. 233-251.

- Newberry, P. E. (1928). "The Pig and the Cult-Animal of Set", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 14, No. 3, p. 211-225.
- Newberry, P. E. (1929). "The Shepherd's Crook and the So-Called "Flail" or "Scourge" of Osiris," *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 15, No. 1, p. 84-94.
- Oates, J. (2004). *Babil*, (Çev. F. Çizmeli), Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Oates, J. and Oates, D. (2001). *Nimrud, British School of Archaeology in Iraq*, London.
- Olivier, A. (2008). *Social Status of Elite Women of the New Kingdom of Ancient Egypt: A Comparison of Artistic Features*, Master of Arts in Ancient Near Eastern Studies, University of South Africa, Pretoria.
- Olmstead, A. T. E. (1917). "Tiglath-Pileser I and His Wars", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 37, p. 169-185.
- Omura, S. (1995). "1993 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları", *XVI. KST*, C. 1, Ankara, s. 313-330.
- Oppenheim, A. L. (1967). "Essay on Overland Trade in the First Millennium B.C.", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 21, p. 236-254.
- Oppenheim, A. L. (1969). "Babylonian and Assyrian Historical Texts", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (Ed. J. B. Pritchard), Princeton University Press, New Jersey.
- Ornan, T. (2005). *The Triumph of the Symbol*, Academic Press Fribourg, Göttingen.
- Ortmann, W. (1971). *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Saarbrucher Beiträge zur Altertumskunde 8, Habelt, Bonn.
- Ören, H., Ateş A. (2023). "Eski Mezopotamya-Anadolu Toplumlarında Sedir Ağacı'nın Kullanımı ve Önemi", *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı Eskiçağ Tarihi Yazıları*, Çizgi Kitabevi, Konya, s. 435-455.
- Öz, E. (2016). "Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Buluntular Işığında, Mezopotamya'nın Erken Dönemlerinden Yeni Asur Devri Sonuna Kadar Kralların Av Faaliyetleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, No: 45, s. 143-158.
- Özdoğan, M. (2011). "Anadolu'nun Tarih Öncesi, Paleolitik Çağ, İlk Adımlar", *Arkeo Atlas Dergisi*, (Ed. Necmi Karul), Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul, s. 30-55.
- Özgen, E. ve Özgen İ. vd. (1988). *Antalya Museum*, Ministry of Culture and Tourism, Head Quarters Office of the Revolving Capital Administration, Ankara.
- Özgen, E., A. Engin, B. Uysal, H. K. Ensart ve F. Ay Şafak (2012). "Oylum Höyük, 2010", *33. KST*, C. 1, Ankara, s. 497-518.
- Özgen, İ. (1994). "Iron Age Ivory and Silver Figurines from Bayındır", *AJA*, Vol. 98, p. 324-325.
- Özgen, İ. ve J. Öztürk (1996). *The Lydian Treasure: Heritage Recovered*, Republic of Turkey Ministry of Culture, İstanbul.
- Özgen, E., Tekin H. ve Helwing B. (1997). "Oylum Höyük 1995 Kazıları", *XVIII. KST*, C. 1, Ankara, s. 189-199.
- Özgüç, N. (1965). "1963 Acemhöyük Kazısı" *Bulleten*, Ankara, s. 123-135.

- Özgüç, N. (1966) “Acemhöyük Kazıları”, *Anadolu*, S. 10, s. 1-28.
- Özgüç, N. (1976). “Acemhöyük’te Bulunan Fildişi Kutu ve Bir Kurşun Figürin Kalıbı”, *Belleten*, C. XL, S. 160, Ankara, s. 547-560.
- Özgüç, N. (1986). “1985 Yılında Yapılmış Olan Samsat Kazılarının Sonuçları”, *VIII. KST*, C. I, Ankara, s. 297-304.
- Özgüç, N. (2002). “Seçkin Sanat Eserleri: Anadolu Fildişi Yapıtları”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk*, (Die Hethiter und Ihr Reich: Das Volk Der 1000 Götter) (Ed. W. Jacob), Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, s. 498-499.
- Özgüç, N. (2015). *Acemhöyük-Buruşhattum I, Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar*, TTKY, Ankara.
- Özgüç, T. (1961). “Altın-tepe Kazıları (24 resimle birlikte)”, *Belleten*, C. XXV, S. 98 s. 245-290.
- Özgüç, T. (1966). *Altın-tepe I Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, TTKY, Ankara.
- Özgüç, T. (1969). *Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, TTKY, Ankara.
- Özgüç, T. (1999). *Kültepe-Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabetleri*, TTKY, Ankara.
- Özgüç, T. (2002). “Alacahöyük-İmparatorluğun Çekirdek Bölgesinde Bir Kült Merkezi”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk*, (Eds. W. Jacob), Kunst und Ausstellungshalle, Bonn, s. 468-469.
- Özgüç, T. (2005). *Kültepe: Kaniş/Neşa*, YKY, İstanbul.
- Özgünel, C. (1983). “Batı Anadolu ve İçerilerinde Miken Etkinlikleri”, *Belleten*, C. 47, S.187, s. 697-781.
- Özhanlı, M. (2013). “Psidia Antiokheiası’nda Çocuk Taşıyan Paganist Kadınların Meryem’e Evrilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No.2, S. 18, s. 85-93.
- Özkan, S. ve Öztan A. (2009). “Samsat Höyük Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı Mühürleri”, *Altan Çilingiroğlu’na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat* (Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, vd.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 415-424.
- Öztan, A. (2004). “Acemhöyük”, *ArkeoAtlas*, S. 3, İstanbul, s. 15.
- Pantalacci, L. (2013). “Broadening Horizons: Distant Places And Travels in Dakhla and The Western Desert At The End Of The 3rd Millennium”, *Desert Road Archaeology in Ancient Egypt and Beyond*, (Eds. F. Förster and H. Riemer), Köln, p. 283-296.
- Pante, M., de la Torre I., et al. (2020). “Bone Tools from Beds II-IV, Olduvai Gorge, Tanzania, and Implications for the Origins and Evolution of Bone Technology”, *Journal of Human Evolution*, Vol. 148, p. 1-14.
- Papadimitriou, A. (2015). *Mycenae*, Latsis Public Benefit Foundation, Athens.
- Papadopoulos, A. (2009). “The Distribution of Late Helladic IIIA-B Ivory Helmeted Heads”, *Talanta. Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society*, Vol. 40, No. 41, p. 7-24.

- Patch, D. C. (2012). *Dawn of Egyptian Art*, Yale University Press, London.
- Paul, T. N., Shaw I. (2000). *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Peter, G. (2000). "Living African Elephants Belong to Two Species: *Loxodonta Africana* and *Loxodonta Cyclotis*", *Elephant*, Vol. 2, No. 4, p. 1-4.
- Peters, J., Driesch A. V.D, Helmer D. (2005). "The Upper Euphrates-Tigris Basin: Cradle of Agro-Pastoralism?", *New Methods and the First Steps of Mammal Domestication Proceedings of the 9th International Council of Archeozoology (Durham 23rd August 2002)*, Oxbow Books, Oxford, p. 96-123.
- Petrie, W. M. F. (1901). *The Royal Tombs of The Earliest Dynastiesv Part II*, The Egypt Exploration Fund, London.
- Pettitt, P., Bahn P. (2003). "Current Problems in Dating Palaeolithic Cave art: Candamo and Chauvet", *Antiquity*, Vol. 77, No. 295, p. 134-141.
- Pfälzner, P. (2013). "The Elephant Hunters of Bronze Age Syria", *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C., The Metropolitan Museum of Art*, New York, p. 112-132.
- Pınarcık, P. (2012). "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S. 2, s. 459-482.
- Pickford, M. (2006). "Sexual and Individual Morphometric Variation in *Libycosaurus* (Mammalia, Anthracotheriidae) from the Maghreb and Libya Variation Individuelle et Sexuelle de *Libycosaurus* (Mammalia, Anthracotheriidae) du Maghreb et Libye", *Geobios*, Vol. 39, No. 2, p. 267-310.
- Pietri, M. D. (2020). "From Thebes to Arslantaş: Ivory Iconography through Egypt, Ugarit, Byblos and Megiddo", *Proceedings of the 5th "Broadening Horizons Conference (Udine 5-8 June 2017) Volume 1 from the Prehistory of Upper Mesopotamia to the Bronze and Iron Age Societies of the Levant*, (Eds. M. Iamoni, E. Università di Trieste), Trieste, p. 303-323.
- Piotrovsky, B. (1969). *The Ancient Civilization Urartu*, Geneva.
- Pizzato, G. (2019). "The Fantastic Creatures in Predynastic Egypt: An Essay About Near-Eastern Influences", *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology*, No.3 p. 29-38.
- Potts, D. T. (Ed.) (2012). *A Companion to the Archeology of the Ancient Near East*, Wiley-Blackwell Publishing, New Jersey.
- Prentice, R. (2010). *The Exchange of Goods and Services in Pre-Sargonic Lagash*, Ugarit-Verlag, Münster.
- Pritchard, J. B. (1964). "Two Tombs and a Tunnel in the Jordan Valley." *Expedition Magazine*, Vol. 6, No. 4, p. 2-9.
- Pritchard, J. B. (1969). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, New Jersey.
- Pulak, C. (1988). "The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign", *American Journal of Archaeology*, Vol. 92, No. 1, p. 1-37.

- Pulak, C. (1995). "1994 Uluburun Batığı Kazısı (Kaş) Son Kampanya", *XVII. KST*, C. I, Ankara, s. 215-228.
- Pulak, C. (2004). "Uluburun Batığı", *Arkeoatlas*, S. 3, İstanbul, s. 80-89.
- Pulak, C. (2006). "Uluburun Batığı", *Uluburun Gemisi, 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (Ed. Ü. Yalçın), Deutsches Bergbau-Museum Bochum Yayınları, Bochum, s. 57- 104.
- Rainey, A. F. and Schniedewind W. M. (Eds.) (2015). *The El-Amarna Correspondence A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets*, Vol. 1, Brill, Leiden-Boston.
- Reade, J. E. (1981). "Fragments of Assyrian Monuments", *Iraq*, Vol. 43, No. 2, London, p. 145-156.
- Riemer, H. and Förster F. (2013). "Ancient Desert Roads: Towards Establishing A New Field Of Archaeological Research", *Desert Road Archaeology in Ancient Egypt and Beyond* (Eds. F. Förster and H. Riemer), Köln, p. 19-60.
- Rincon, A. F., Bloch J. I., et al. (2013). "First Central American record of Anthracotheriidae (Mammalia, Bothriodontinae) from the Early Miocene of Panama", *Journal of Vertebrate Paleontology*, Vol. 33, No. 2, p. 421–433.
- Rosenfeld, A., Smith C. (1997). "Recent Developments in Radiocarbon and Stylistic Methods of Dating Rock-Art", *Antiquity*, Vol. 71, p. 405-411.
- Roy J. (2011). *The Politics of Trade: Egypt and Lower Nubia in the 4th Millennium BC*, Brill, Leiden-Boston.
- Sağlamtimur, H. (2009). "Urartu Krallığı'nda Fildişi Oymacılığı, Ayanis Kalesi Taş Kapları ve Haldi Tapınağı", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* (Ed. H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, vd.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 485-499.
- Salvini B. A. and M. Salvini, (2015). "The Myth of Ararat and the Fortresses of Urartu", *Assria to İberia at the Dawn of the Classical Age* (Eds. J. Aruz, S. B. Graff, Y. Rakic), Yale University Press, London, p. 83-92.
- Sams, G. K. (2007). "Gordion ve Frigler", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 49-58.
- Samuel, M. (1998). *From Egypt to Mesopotamia : A Study of Predynastic Trade Routes Studies in Nautical Archaeology; No. 4*, Texas University Press, Austin-Texas.
- Sanjuán, L. G., Triviño M. L., et al. (2013). "Ivory Craftsmanship, Trade and Social Significance in the Southern Iberian Copper Age: The Evidence from the PP4-Montelirio Sector of Valencina de la Concepción (Seville, Spain)", *European Journal of Archaeology*, Vol. 16, p. 611-612.
- Sannibale, M. (2016). "The Etruscan Orientalizing: The View from the Regolini-Galassi Tomb", *Assria to Iberia: Art and Culture in the Iron Age*, (Eds. J. Aruz and M. Seymour), Metropolitan Museum of Art, New York, p. 296-315.
- Sauvage, C. (2014). "Spindles and Distaffs: Late Bronz and Early Iron Age Eastern Mediterranean Use of Solid and Tapered Ivory/Bone Shafts, Prehistoric", *Ancient Near Eastern and Aegean Textiles and Dress*, (Eds. M. Harlow, C. Michel et al.), Oxbow Books, Oxford, p. 184-226.

- Schoff, W. H. (1912). *The Periplus of the Erythraean Sea; Travel and Trade in the Indian Ocean By a Merchant of the First Century*, Secretary of the Commercial Museum, Philadelphia.
- Seeher, J. (2002). *Hattuşa Rehberi: Hitit Başkentinde Bir Gün*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Seeher, J. (2007). “Boğazköy/Hattuşa 2004-2005 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, 28. *KST*, C. 2, Ankara, s. 27-42.
- Seipel, W. (2008). *Efes Artemisionu: Bir Tanrıçanın Kutsal Mekânı*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Sevin, V. (1999). *Yeni Asur Sanatı-I Mimarlık*, TTK Basımevi, Ankara.
- Sevin, V. (2003). *Başlangıcından Persler'e Kadar Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul.
- Sevin, V. (2009). “Elmalı/Bayındır ‘Antalya C’ Yontucuğu Üzerine, Hep Urartu Olmaz ki...”, *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Deniz'in Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 533-540.
- Shai I., Greenfield H. J. et al. (2016). “The Importance of the Donkey as a Pack Animal in the Early Bronze Age Southern Levant: A View from Tell es-Safi/Gath”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, Vol. 132, No. 1, p. 1-25.
- Shorter, A. W. (1932). “A Magical Ivory”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 18, No.1, p. 1-2.
- Shoshani, J. (1978). “General Information on Elephants with Emphasis on Tusks”, *Elephant*, Vol. 1, No. 2, p. 20-31.
- Shoshani, J., Eisenberg J. F. (1982). "Elephas Maximus", *Mammalian Species*, Vol. 182, p. 1-8.
- Simmons, A. H. (1988). “Extinct Pygmy Hippopotamus and Early Man in Cyprus”, *NATURE*, Vol. 333, p. 554-557.
- Simpson, E. (2010). *The Gordion Wooden Objects Volume I The Furniture From Tumulus Mm*, Brill Leiden-Boston.
- Simpson, E. (2013). “An Early Anatolian Ivory Chair: The Pratt Ivories in The Metropolitan Museum of Art”, *In Amilla: The Quest for Excellence. Studies Presented to Guenter Kopcke in Celebration of His 75th Birthday* (Ed. R. B. Koehl), INSTAP Academic Press, Philadelphia 2013, p. 221-161.
- Singh, R. R., Goyal S. P., et al. (2006). “Using Morphometric and Analytical Techniques to Characterize Elephant Ivory”, *Forensic Science International*, Vol. 162, p. 144-151.
- Sir Gavaz, Ö. (2018). “Hititlerde Denizcilik”, *Akdeniz'in En Büyük Antik Tersanesi Dana Adası* (Ed. H.Öniz). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 59-74.
- Sivas, T. (Ed.), (2019). *Genel Uygarlık Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir.
- Snape, S. (2013). “A Stroll Along the Corniche? Coastal Routes Between the Nile Delta and Cyrenaica in the Late Bronze Age”, *Desert Road Archaeology in Ancient Egypt and Beyond*, (Eds. F. Förster and H. Riemer), Köln, p. 439-454.
- Somaglino, C. and P. Tallet, (2013). “A Road to the Arabian Peninsula in the Reign of Ramesses III”, *Desert Road Archaeology in Ancient Egypt and Beyond*, (Eds. F. Förster and H. Riemer), Köln, p. 511-520.

- Stein, D. L. (1997). "Alalakh", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. I, New York, p. 55-59.
- Stieglitz, R. R. (1984). "Long-Distance Seafaring in the Ancient Near East", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 47, No. 3, p. 134-142.
- Storemyr, P., Bloxam E., Haldal T. and Kelany A. (2013). "Ancient Desert and Quarry Roads on the West Bank of the Nile in the First Cataract Region", *Desert Road Archaeology in Ancient Egypt and Beyond* (Eds. F. Förster and H. Riemer), Köln, p. 399-424.
- Summers, G. ve F. Summers, (2007). "Kerkenes Dağı", *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, (Ed. T. Tüfekçi Sivas ve H. Sivas), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 115-126.
- Suter, C. E. (2019). "A Recycled Ivory Panel from Samaria", *Stories Told Around the Fountain. Papers Offered to Piotr Bieliński on His 70th Birthday*, (Eds. A. Pieńkowska, D. Szelağ and I. Zych), University of Warsaw Press, Warszawa, p. 671-686.
- Suzanne, H. (1984). "A Catalogue of Ivories from Hasanlu, Iran by Oscar White Muscarella", *American Journal of Archaeology*, Vol. 88, No. 2, p. 271-273.
- Şahin, G., (2020). "Türk Dünyasında Domuz Yetiştiriciliği ve Türk Kültüründe Domuz", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 9, s. 104-122.
- Şenyurt, S., Y. Kamış ve A. Akçay, (2014). "Ovaören 2012 Yılı Kazıları", *35. KST*, C. 2, Muğla, s. 62-80.
- Şenyürek, M. (1960). "Ankara Üniversitesi'nde Muhafaza Edilen Fosil Fil Kalıntılarına Dair Bir Not", *Belleten*, C. 24, S. 96, s. 693-695.
- Şerifoğlu, T. E., G. McMahon ve S. R. Steadman (2016). "Çadır Höyük 2014 Sezonu", *37. KST*, C. 1, Ankara, s. 305-322.
- Tadmor, H.- Yamada, S. (2011). *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-728 BC), and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria –RINAP I*, Winona Lake, Eisenbrauns.
- Thompson, R. C. (1940). "A Selection from the Cuneiform Historical Texts from Nineveh (1927-32)", *Iraq*, Vol. 7, No. 2, p. 85-131.
- Turk, M., Turk I., Otte M. (2020). "The Neanderthal Musical Instrument from Divje Babe I Cave (Slovenia): A Critical Review of the Discussion", *Applied Sciences*, Vol. 10, No. 1226, p. 1-11.
- Turner, G. (1968). "The Palace and Bâtiment Aux Ivories at Arslan Tash: A Reappraisal", *Iraq*, Vol. 30, No. 1, London, p. 62-68.
- Uerpmann, H. P. (1987). *The Ancient Distribution of Ungulate Mammals in the Middle East*, L. Richert Verlag, Wiesbaden.
- Uhlig, H. (2006). *Tarihin Başlangıcında Bir Halk Sümerler*, (Çev. N. Ersoy,) Telos Yayıncılık, İstanbul.
- Uluer, A. G. (2020). "Aksum Krallığı'nın Ortaya Çıkış, Yükseliş ve Yıkılışının Temel Dinamikleri", *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, s. 25-39.
- Uyanık, H. (2019). "Helenistik Orduların Mobil Kuleleri ve Savaş Tankları: Savaş Filleri" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 36, s. 183-198.
- Ünal, A., A. Ertekin, İ. Ediz, (1991). "1991'de Bogazköy-Hattuşa'da Bulunan Hitit Kılıcı ve

- Üzerindeki Akadca Adak Yazıtı”, *Müze-Müuseum*, S. 4, s. 46-52.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- van Loon, M. N. (1966). *Urartian Art*, İstanbul.
- Veldmeijer, A. J. and Ikram, S. (2020). “Tutankhamun’s Sticks And Staves The Importance Of Deceptively Simple Objects”, *Scribe*, No. 5, p. 8-13.
- Velliky, E. C., Porr M., Conard N. J. (2018). “Ochre and Pigment Use at Hohle Fels Cave: Results of the First Systematic Review of Ochre and Ochre-related Artefacts from the Upper Palaeolithic in Germany”, *PLoS ONE*, Vol. 13, No. 12, p.1-40.
- Velliky, E. C., Schmidt P., et al. (2021). “Early Anthropogenic Use of Hematite on Aurignacian Ivory Personal Ornaments from Hohle Fels and Vogelherd Caves, Germany”, *Journal of Human Evolution*, No. 150, p. 1-15.
- Villa P., d’Errico F. (2001). “Bone and Ivory Points in the Lower and Middle Paleolithic of Europe”, *Journal of Human Evolution*, Vol. 41, No.2, p. 69-112.
- Von Graeve, V. (2010). “2007-2008 Milet Çalışmaları”, *31. KST*, C.4, Ankara, s. 135-157.
- Von Graeve, V. (2012). “2009-2010 Milet Çalışmaları”, *33. KST*, C. 4, Ankara, s. 1-23.
- Watts, E. and Girsh B. (1998). *The Art of Ancient Egypt: A Resource for Educators*, Metropolitan Museum Of Art, New York.
- Wendrich, W. (Ed.) (2010). *Egyptian Archaeology*, Wiley-Blackwell Publishing, New Jersey.
- Weniger, G. C. (1989). “The Magdalenian in Western Central Europe: Settlement Pattern and Regionality”, *Journal of World Prehistory*, Vol. 3, No. 3, p. 323-372.
- Wicke, D. (2016). “Bone and Ivory Working at Assur”, *Levant*, Vol. 48, No. 2, p. 197-207.
- Winlock, H. E. (1934). *The Treasure of El Lahun*, Metropolitan Museum, New York.
- Winter, İ. J. (1976). “Carved Ivory Furniture Panels from Nimrud: A Coherent Subgroup of the North Syrian Style”, *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 11, p. 25-54.
- Winter, İ. J. (1976). “Phoenician and North Syrian Ivory Carving in Historical Context: Questions of Style and Distribution”, *British Institute for the Study of Iraq*, Vol. 38, No. 1, p. 1-22.
- Winter, İ. J. (2016). “The ‘Woman at the Window’: Iconography and Inference of a Motif in 1st Millennium BCE Levantine Ivory Carving”, *Assyria to Iberia: Art and Culture in the Iron Age*, (Eds. J. Aruz and M. Seymour), Metropolitan Museum of Art, New York, p. 180-193.
- Wolf, S., Conard N. J. (2015). “Personal Ornaments of the Swabian Aurignacian” *Palethnology*, p. 1-15.
- Woolley, S. L. (1948). “Excavations at Atchana-Alalakh, 1939”, *The Antiquaries Journal*, Vol. XXVIII, No. 1, p. 1-19.
- Woolley, S. L. (1955). *Alalakh An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949*, Oxford University Press, London.
- Woolley, S. L. (2006), *Excavations at Ur, A Record of Twelve Year’s Work*, London-New York-Bahrain.

- Yalçinkaya, I., Taşkiran, H. vd., (2015). “2013 Yılı Karain Mağarası Kazıları”, 36. *KST*, C. 1, Ankara, s. 441-458.
- Yaman, İ. D. (2020). “Paleolitik Çağ Sanatında Kadın Heykelcikleri”, *Prehistoryadan Günümüze Kadın*, (Ed. M. Hakman), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, s. 3-22.
- Yazıcı, T. (2002). “Fil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Ankara, s. 67-68.
- Yener, K. A., Schloen D. ve Sumaka’i-Fink A. (2005). “University of Chicago, Oriental Institute, Açıca Höyük (Antik Alalakh) Çalışmaları, 2003”, 26. *KST*, C. 1, Ankara, p. 45-52.
- Yener, K. A. (2007). “The Anatolian Middle Bronze Age Kingdoms and Alalakh: Mukish, Kanesh and Trade”, *Anatolian Studies*, Vol. 57, p. 151-160.
- Yener, K. A. ve Akar M. (2013). “2011 Yılı Açıca Höyük, Antik Alalakh Kenti Kazı Çalışmaları”, 34. *KST*, C. 1, Ankara, s. 335-348.
- Yener, K. A. ve Akar M. (2014). “Açıca Höyük/Antik Alalah Kenti 2013 Yılı Çalışmaları”, 36. *KST*, C. 2, Ankara, s. 347-358.
- Yıldırım, R. (2004). *Uygurluk Tarihine Giriş, İlkçağ Tarih ve Uygurlukları*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.
- Yılmaz, C., Kılıç, Y. (2020). “Eski Yakınoğu’nun Diploması Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 2, s. 879-912.
- Yılmaz, C. (2020). “Hatşepsut: Naibelikten Firavunluğa Yürüyen Bir Kraliçe”, *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, s. 277-300.
- Yılmaz, C. (2021). “Amarna Mektupları’na Göre Doğu Akdeniz Ticaretinde Alaşia-Mısır İlişkileri”, *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 15/1, s. 279-321.
- Zakrzewski, S. (2016). *Andrew Shortland and Joanne Rowland, Science in the Study of Ancient Egypt*, Routledge, New York.
- Zboray, A. (2013). “Prehistoric Trails in the Environs of Karkur Talh, Jebel Uweinat”, *Desert Road Archaeology in Ancient Egypt and Beyond*, (Eds. F. Förster and H. Riemer), Köln, p. 381-390.
- Zeder, M. A. (2005). “A View from the Zagros: New Perspectives on Livestock Domestication in the Fertile Crescent”, *New Methods and the First Steps of Mammal Domestication Proceedings of the 9th International Council of Archeozoology* (Durham 23rd August 2002), Oxbow Books, Oxford, p. 125-146.
- Zeder, M. A. (2008). “Domestication and Early Agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, Diffusion and Impact”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 105, No. 33, p. 11597-11604.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.livescience.com/ritualistic-artifacts-temple-of-the-pharoahs> (Erişim Tarihi: 25.11.2021).

<https://www.aa.com.tr/tr/kultur/hattusa-antik-kentinde-fil-disinden-yapilmis-2-bin-800-yillik-susleme-parcasi-bulundu/3052400> (Erişim Tarihi: 13.11.2023).

<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-kayseride-tek-parca-halinde-bulunan-choerolophodon-fosili-tanitildi-22947/> (Erişim Tarihi: 01.27.2024).

TAY IVa (ETÇ cildi): “Dorak”.
[http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=863&html=ages_detail.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=863&html=ages_detail.html&layout=web) (Erişim Tarihi: 27.07.2023).

TAY VIa (Demir Çağı cildi): “Gordion Tümülüs 2”,
[http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=9163&html=ages_detail.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=9163&html=ages_detail.html&layout=web) (Erişim Tarihi: 20.03.2022).